

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

عنوان: نظام نامه جامع مسجد

نویسندگان: محمدحسین شاه آبادی، محمد جواد نوروزی اقبالی

حمید درویشی شاه کلایی، حمیدرضا قنبریان گوارشکی، بشیر خالقی پور

محسن احمدی، مهدیه احمدی، مجید یوسفی، شعیب یاری

ناشر: پژوهشکده شهید صدر، مرکز مطالعات راهبردی ژرفا

طراحی جلد و صفحه آرایی: استودیو هنری رأیت

نوبت چاپ: زمستان ۱۴۰۰

نشانی: بزرگراه رسالت شرق، خ رشید، خ نوکار، ک صادقی ۱۱۳، پ ۱۱۲

«کلیه حقوق، اعم از چاپ و تکثیر، نسخه برداری، ترجمه و اقتباس از این اثر برای پژوهشکده شهید صدر، مرکز مطالعات راهبردی ژرفا محفوظ است.»

(کلیات، مبانی نظری و چهارچوب مفهومی)

پژوهشکده شهید صدر، مرکز مطالعات راهبردی ژرفا
زمستان ۱۴۰۰

پیشگفتار.....	۷
فصل اول (کلیات و ادبیات موضوع).....	۱۱
اهمیت و ضرورت.....	۱۳
بیان مسئله.....	۱۵
پیشینه تحقیقات مسجد.....	۱۹
مقدمه.....	۱۹
پیشینه تحقیقاتی کارکرد عبادی.....	۲۰
پیشینه تحقیقاتی کارکرد تربیتی- کودک.....	۲۵
پیشینه تحقیقاتی کارکرد تربیتی- نوجوان.....	۲۸
پیشینه تحقیقاتی کارکرد خانوادگی.....	۳۱
پیشینه تحقیقاتی کارکرد اجتماعی.....	۳۶
پیشینه تحقیقاتی کارکرد سیاسی.....	۴۳
پیشینه تحقیقاتی کارکرد اقتصادی.....	۵۰
پیشینه تحقیقاتی کارکرد فرهنگی.....	۵۲
پیشینه تحقیقاتی کارکرد هنری و رسانه.....	۵۸
پیشینه تحقیقاتی حوزه سازه و معماری.....	۶۲
پیشینه تحقیقاتی حوزه مدیریتی.....	۸۱
پیشینه تحقیقاتی حوزه نیروی انسانی.....	۸۴
کتابشناسی.....	۹۲
فصل دوم (مبانی نظری و چهارچوب مفهومی).....	۱۰۳
چهارچوب نظری.....	۱۰۵
مقدمه.....	۱۰۵
از انقلاب اسلامی تا تمدن اسلامی.....	۱۰۹
مسجد در مراحل مختلف تمدن اسلامی.....	۱۱۳
اصالت « محله » در جامعه اسلامی.....	۱۳۴
محوریت امام در جامعه اسلامی.....	۱۳۷
جایگاه « روحانی (امام) محله » در جامعه اسلامی.....	۱۴۰
مرکزیت مسجد در جامعه اسلامی.....	۱۴۴
جمع بندی.....	۱۴۷
منابع.....	۱۵۹

پیشگفتار

در نگاه تمدنی به اسلام، دو نهاد انسان ساز و جامعه ساز وجود دارد که کمال جامعه را به ارمغان می آورد. این دو عبارتند از خانواده و مسجد. اگرچه انقلاب اسلامی با استفاده از این دو سرمایه توانست به پیروزی برسد و کلمه حق را در حد توان حاکم سازد، ولی به خاطر عواملی چون سیطره تمدن پوشالی غرب و وجود غرب پرستان داخلی نتوانست به آن تمدن آرمانی برسد و وظیفه خود را نسبت به این دو نهاد مقدس یعنی خانواده و مسجد به نحو احسن انجام دهد.

نتیجه این کوتاهی آن شده است که اگرچه در آغاز انقلاب، جوانان و نوجوان روز و شب خود را در مسجد می گذراندند و در مسجد تربیت می شدند و از مسجد به

جبهه‌های نبرد علیه استکبار جهانی عزیمت می‌کردند، اما در دهه‌های بعد رفته رفته این قدرت کم شد، به طوری که در دهه ۷۰ تفکر لیبرال گسترش یافت و رقبای کاذبی برای مسجد ساخته شد. در دهه ۸۰ مسجد با نوعی رهاشدگی مواجه شد و در نتیجه، فعالیت‌های فرهنگی عموماً به شکست انجامید تا این که در دهه ۹۰ و مخصوصاً در سال‌های آخر منتهی به کرونا، عزم جدیدی برای بازگشت به مسجد پدید آمد و دوباره تحرکات مناسبی برای رسیدن به جامعه مسجدمحور ایجاد شد.

با این وجود هنوز هم مساجد خالی از جوانان و نوجوانان نسل جدید هستند و شاید همان‌ها که سی سال پیش مسجدی بوده‌اند، الان در کهولت سن اعضای اصلی مسجد شده‌اند. این نکته، صرفاً یک آمار جمعیتی نیست بلکه زنگ خطری برای تربیت نسل آینده و فرهنگ برساخته از آن در دهه‌های آینده است. جوانانی که در فرهنگسراها و سینماها و پارک‌ها تربیت می‌شوند مسلمان نسبت کمتری با آرمان‌های انقلاب اسلامی برقرار می‌کنند و فایده‌مندی کمتری دارند.

بنابراین به نظر می‌رسد که همه آحاد جامعه و در رأس آن‌ها نهادها و مسئولین کشور باید بازنگری جدی در وظایف و ماموریت‌های خود بکنند و یکی از مهم‌ترین ماموریت‌هایشان را ساماندهی به وضعیت مسجد قرار دهند تا ان‌شاءالله بازگشتی دوباره به مسجد توسط نسل نو اتفاق بیفتد.

این پژوهش بر اساس نظریه «امام و امت» که به تفصیل توضیح داده شده، سعی کرده نقش مسجد را در مرحله چهارم تمدن نوین اسلامی یعنی «جامعه‌سازی» و «جامعه‌پردازی» تعریف کند و سپس با بررسی وضعیت موجود مسجد و تحلیل راهبردها و سیاست‌ها، به سرمایه انسانی، ساختار و سازه مسجد بپردازد و در نهایت کارکردهای آن را بر مبنای دو کارکرد اصلی «هدایت» و «تقویت اخوت» تشریح نماید. در این راستا به تاریخ نگاری مسجد در دهه‌های بعد از انقلاب اسلامی پرداخته و با تجربه‌نگاری مساجد موفق سراسر کشور توانسته آینده مسجد را بررسی کند.

از جمله دستاوردهای ارزشمند این نظام‌نامه آن است که نظام شاخص ارزشمندی را تدوین کرده تا به وسیله آن بتوان به مسجد مطلوب رسید و یا حداقل بتوان فاصله

مساجد امروز تا مسجد مطلوب را اندازه گرفت. دستاورد بالاتر، ایده‌های تحولی است که با مشورت نخبگانی هیات اندیشه‌ورز و تحلیل نظام مسائل حاصل شده و گام‌های بعدی را مشخص کرده است. بنابراین پژوهش حاضر مقدمه‌ای است برای عملیاتی کردن ایده‌های تحولی که به موجب آن‌ها جهشی در وضعیت مساجد و جایگاه آن‌ها پدید می‌آید و به یاری خدا مسجد محور جامعه‌سازی در محله خواهد شد. البته در کنار این نتیجه ارزشمند؛ مقالات، کتاب‌ها، کرسی‌های نظریه‌پردازی، دوره‌های آموزشی و خدمات مستشاری نیز ارائه خواهد شد تا اهداف علمی و عملی این مطالعه محقق شود، ان شاءالله.

بر خود لازم می‌دانم که از گروه مرکزی مسجد در پژوهشکده شهید صدر و مرکز مطالعات راهبردی ژرفا یعنی برادران حمید درویشی، محمد جواد نوروزی اقبالی، بشیر خالقی پور و حمیدرضا قنبریان گوارشکی تشکر ویژه به جای آورم. هم چنین برادران و خواهرانی بالغ بر ۲۰ نفر در انجام پژوهش‌های جزئی‌تر ما را یاری کردند که به رسم ادب نام چند تن از آنان را به رشته تحریر در می‌آورم: برادران محسن احمدی، مصطفی کوچکزیایی، صادق سبحانی، طه رمضانی، محسن حقیقی، محمد حسین بخشی‌زاده، حمید توانا، یوسف یوسفی، علیرضا شریف، محمد عباسی، محمد جواد ابری و سرکار خانم مهدیه احمدی.

از خدای متعال می‌خواهم به لطف خودش و آبروی پیامبر اعظم و خاندان پاکش، همه ما را خادم خانه‌اش قرار دهد و این تلاش‌ها را در میدان عمل منشأ اثر قرار دهد که اگر غیر از این باشد، جز خسران فایده‌ای نخواهد داشت.

و من الله التوفیق و علیه التکلان

محمد حسین شاه آبادی

اندیشکده مسجد

پژوهشکده شهید صدر- مرکز مطالعات راهبردی ژرفا

فصل اول

کلیات و ادبیات موضوع

اهمیت و ضرورت

مسجد به عنوان اصلی‌ترین پایگاه اجتماعی در جامعه اسلامی از صدر اسلام تاکنون منشاء آثار و برکات بسیار و متعددی بوده است. «در حقیقت، برترین و اصیل‌ترین محل برای عبادت و تقرب جستن به خداوند متعال مسجد است.» (ضرابی، ۱۳۸۴: ۲۷۰)

در صدر اسلام، تمامی حرکت‌های اجتماعی جامعه با محوریت مسجد رقم می‌خورد و کارکردهای مسجد اکثریت کنش‌های اجتماعی را پوشش می‌دهد. در این میان تاکیدات اهل بیت علیهم‌السلام بر محوریت و اهمیت مسجد خیره‌کننده است. در سیره عملی معصومین علیهم‌السلام اجمعین، مسجد پایگاهی برای اتخاذ تصمیمات مهم اجتماعی است. برخی بر این باورند که مسجد «به عنوان مهم‌ترین کانال ارتباطات اجتماعی، همواره به

عنوان منبع حرکت‌های فرهنگی و معنوی عمل نموده و نه تنها در بعد تزکیه معنوی، بلکه به عنوان منبع دانش و اطلاعات مربوط به جامعه، آحاد مردم را تغذیه می‌کرده است.» (مولانا، ۱۹۹۶: ۱۱۹۸) به جرئت می‌توان ادعا کرد شایسته‌ترین عرصه و بهترین مکان برای تعاملات و مشارکت‌های اجتماعی در هر جامعه و نظام اسلامی از زمان صدر اسلام تاکنون کانون مقدس مساجد بوده است.» (رضایی تبار و دیگران، ۱۳۹۱: ۱۹۰) به عنوان مثال مسجد مدینه در زمان مصدر اسلام برتر جنب و جوش و فعالیت‌های دینی و اجتماعی مسلمانان همان مسجد بود. هروقت لازم می‌شد اجتماعی صورت بگیرد، مردم را به حضور در مسجد دعوت می‌کردند و مردم از هر خبر مهمی در آنجا آگاه می‌شدند و هر تصمیم جدیدی گرفته می‌شد. در آنجا به مردم اعلام می‌شد. مطهری، ۱۳۸۹ ج ۱۸: ۱۹۳) بنابراین مسجد علاوه بر آثار عبادی و پرورش معنوی اهل ایمان. با گستره تنش‌ها، فعالیت‌ها و برنامه‌ها در امور اجتماعی و امور تربیتی نیز نقش مهمی را عهده دار است.» (جعفرزاده، ۱۳۵۳: ۱۰)

پدید آوردن هویتی به نام مسجد، نخست در قبا و سپس در مدینه، در شمار زیباترین و پرمغزترین ابتکارهای اسلام در آغاز تشکیل جامعه‌ی اسلامی است.

خانه‌ی خدا و خانه‌ی مردم؛ خلوت انس با خدا و جلوت حشر با مردم، کانون ذکر و معراج معنوی و عرصه‌ی علم و جهاد و تدبیر دنیوی؛ جایگاه عبادت و پایگاه سیاست، دوگانه‌های به هم پیوسته‌ئی است که تصویر مسجد اسلامی و فاصله‌ی آن با عبادتگاه‌های رائج ادیان دیگر را نمایان می‌سازد.

در مسجد اسلامی، شور و بهجت عبادت خالص با نشاط زندگی پاک و خردمندانه و سالم، در هم می‌آمیزد و فرد و جامعه را به طراز اسلامی آن نزدیک می‌کند. مسجد، مظهر آمیختگی دنیا و آخرت و پیوستگی فرد و جامعه در دیدگاه و اندیشه‌ی مکتب اسلام است.

پس از یک دوران رکود، انقلاب اسلامی ایران به رهبری امام راحل بار دیگر به احیای جایگاه اساسی مساجد کمکی شایانی می‌کند. اما در پی این فراز، فرودی دیگر رخ می‌دهد.

بیان مسئله

مسجد پایگاه اجتماعی اسلام و نهاد هویت دینی مسلمانان است. البته تاریخ نشان می‌دهد که این مکان تنها محل عبادت نبوده بلکه مسجد پایگاه مبارزات سیاسی، اجتماعی، مکان برگزاری نمازهای جمعه و جماعت و ذکر و دعا، دانشگاه عمومی مسلمانان و محل تعلیم و تربیت، محل تصمیم‌گیری و قضاوت، مرکز فرماندهی لشکریان و بسیج نیروها، مکان اجرای حدود اسلامی، فضای ایراد خطابه‌ها و سخنرانی‌های مؤثر و ماندگار و نیز محل جمع‌آوری کمک‌های مردمی برای گرفتاران و بیچارگان بوده است.

اولین اقدام پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در مدینه و در آغاز تشکیل حکومت اسلامی، بنای مسجد قبا بود. پیامبر صلی الله علیه و آله در ساخت مسجد مشارکت و در جا به جا کردن سنگ‌ها و بردن خاک و گل کمک می‌کردند. این مشارکت علاوه بر اینکه موجب دلگرمی مسلمانان می‌شد، علاقه آنان را به رهبر و مقتدای خود دو چندان می‌کرد و در ضمن، تشریح عملی اهتمام به مسجد و ترغیب مسلمانان به حفظ و تعمیر و مرمت مسجد نیز بود.

اقدام به ساخت مسجد، در آغاز تشکیل جامعه اسلامی و در شرایطی شروع شد که مهاجرین با مشقت فراوان و با به جای گذاردن خانه و کاشانه و اموال خویش در مکه، با دست تهی به مدینه آمده بودند و در وضع روحی نامناسبی هم به سر می‌بردند. انصار مدینه هم که همان اوس و خزرج باشند، اختلافات قبیله‌ای گوناگونی داشتند، از طرفی، مسلمانان در معرض خطر و تهدید یهودیان مدینه و نیز دشمنان خارجی بودند. منافقان هم خطر بزرگی به شمار می‌آمدند. این عوامل دست به دست هم داد و ضرورت تأسیس پایگاهی برای وحدت مسلمانان و نشان دادن عظمت آنها در چشم دشمنان و از سوی دیگر، محلی برای سرپناه بی پناهان و رسیدگی به مشکلات آنان را عیان کرد؛ لذا پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله هنگام ورود به محله قبا اقدام به تأسیس مسجد قبا و به محض استقرار در مدینه، مسجد النبی را بنا کرد. بنابراین، همان گونه که ساختن مسجد یک ابتکار دینی و عبادی به شمار می‌رفت، یک تاکتیک سیاسی اجتماعی و یک اسلوب مبارزه عملی علیه تبلیغات داخلی و خارجی دشمنان هم بود.

پیامبر ﷺ - از مسجد به عنوان کانونی برای تعلیم و تربیت و هدایت امور اسلام بهره می بردند و مسجد مرکز حکومت و نیز مرجع فکری و محل بحث و تبادل اندیشه بوده است با این تفاسیر می توان گفت که مسجد در احیای نقش ارزنده ای دارد. مسجد این خانه خدا در روی زمین، نهادی است که به امر الهی و به دست مبارک پیامبر بزرگوار اسلام در نخستین روزهای تاسیس حکومت اسلامی، در مدینه بنیان نهاده شد و از همان آغاز همچون دین مبین اسلام، جامع و همه جانبه بود. بدین ترتیب مسجد که خود یک نهاد تمدن اسلامی بود به زودی، به عنصر مادی و عینی در کنار عنصر فرهنگی اسلام تبدیل شد و در تمدن سازی دخیل گشت و به تدریج با توسعه گسترده تمدن اسلامی جای خود را به عنوان نماد اسلام در سراسر بلاد اسلامی باز کرد به طوری که هر کجا و در هر شهر و قریه ای که مسجدی وجود داشت، آن منطقه جزء قلمرو فکری و فرهنگی و البته گاه سیاسی اسلام شمرده می شد. مساجد با کارکردهای متعددی که داشت، آن چنان در درون جامعه اسلامی نهادینه شد. مومنان آن را در خانه های خویش ترجیح می دادند، در واقع ویژگی اصلی مسجد این بود که هم چون اسلام با همه شوون زندگی مردم سر و کار داشت و البته به همه آنها جهت الهی و دینی می داد و این با روح اسلامی نیز سازگار بود چرا که اسلام جوهره همه فعالیت های مسلمین در جامعه اسلامی را عبودیت می دانست. (فاضلی، ۱۳۸۷: ۱۰۰ - ۱۰۲) این نهاد مقدس نیز همانند سایر نهادهای تمدن اسلامی و همچون خود تمدن اسلامی فراز و فرودهای فراوانی را طی کرد تا به زمان حال رسید، روزگاری در دوران صدر اسلام، مسجد قلب تپنده امت و جامعه اسلامی و مقر حاکمیت و حضور بزرگ ترین فرستاده الهی ﷺ و مرکز بی بدیل همه فعالیت ها و امور جاری مردم بوده و مردم همه جهت گیری های خود را از آن اخذ می نمودند، پس از ارتحال نبی اکرم ﷺ در دوران خلفای راشدین نیز اوضاع تا حدود زیادی به همین منوال بود، اما با به قدرت رسیدن بنی امیه، و حاکمیت آنها بر جهان اسلام توأم با انحرافات و بدعت های فراوانی که در همه ابعاد اسلام اتفاق افتاد، تحولات فراوان نیز در کارکردهای مسجد آغاز گشت و این تحولات منفی به تدریج ادامه یافت تا جایی که در دوران حاکمیت بنی عباس و بعد از آن مرکز جامعه به حاشیه رانده شد و اهم کارکردهای خود را از دست داد و دیگر به پایگاه حاکم بود نه پایگاه حضور مردم. این وضعیت تا دوران حال ادامه یافت و تلاش های

پراکنده و مقطعی برای احیای موقعیت آن نیز ثمری نداشت و اکنون ما وارث این روند تاریخی هستیم.

اگر چه انقلاب اسلامی با محوریت مسجد توانست به پیروزی برسد و کلمه حق را در حد توان حاکم سازد، ولی به خاطر عواملی چون سیطره تمدن پوشالی غرب و وجود غرب پرستان داخلی نتوانست به آن تمدن آرمانی برسد و وطنه خود را نسبت به این نهاد مقدس به نحو احسن انجام دهد.

امروز شرایط متفاوت است و ما اگر بخواهیم نمی‌توانیم نسبت به شرایط مساعد جامعه بی اعتنا باشیم، امروز در قسمتی از جهان اسلامی انقلابی به پیروزی رسیده است که کانون جوشش آن، مساجد بوده و حکمتی بر سر کار آمده است. داعیه دار پایه‌گذاری نظامی مبنی بر احکام اسلام ناب است و الگوی این حکومت، نظام حاکمیت پیامبر ﷺ در مدینه النبی است. و کدام نهاد در مدینه النبی مهم‌تر از مسجد و کدام مکان مرکزی‌تر و راهبردی‌تر از مسجد بود؟ مگر می‌شود داعیه تاسیس حکومت اسلامی داشت و به بازگرداندن مسجد به مرکزیت مدیریت جامعه نیندیشید؟

نتیجه این کوتاهی آن شده است که در سه دهه قبل و در آغاز انقلاب، جوانان و نوجوانان روز و شب خود را در مسجد می‌گذراندند و در مسجد تربیت می‌شدند و از مسجد به جبهه‌های نبرد علیه استکبار جهانی عزیمت می‌کردند، اما حالا مساجد خالی از جوانان و نوجوانان نسل جدید هستند و شاید همان‌ها که سی سال پیش مسجدی بوده‌اند، الان در کهولت سن اعضای اصلی مسجد شده‌اند. این نکته، صرفاً یک آمار جمعیتی نیست بلکه زنگ خطری برای تربیت نسل آینده و فرهنگ برساخته از آن در دهه‌های آینده است جوانانی که در فرهنگسراها و سینماها و پارک‌ها تربیت می‌شوند مسلماً نسبت کمتری با آرمان‌های انقلاب اسلامی برقرار می‌کنند و فایده‌مندی کمتری دارند.

هرچند مسجد، توان اثرگذاری و نقش محوری خود را در پیروزی انقلاب اسلامی، شکل‌گیری نظام اسلامی و تداوم آن به ویژه در دوران دفاع مقدس نشان داد، امروزه عمده مساجد کارکردهای متنوع خود را از دست داده، بسیاری از مساجد به نمازخانه

تقلیل یافته‌اند و حتی در برپایی نمازهای جماعت واجب توان جلب مشارکت مردمی را نداشته و با استقبال ناچیزی آن هم عمدتاً از سمت بازنشستگان و پیران مواجه می‌شوند.

این در حالی است که در مبانی قرآنی و روایی ما و نیز سیره و رفتار اهل بیت علیهم‌السلام، مسجد به عنوان نقطه کانونی جامعه معرفی شده است و مسائل و مشکلات جامعه از طریق مسجد پیگیری و حل می‌شده است. از سوی دیگر، بنیان‌گذاران و صاحب نظران انقلاب اسلامی، در تداوم مسیر و حرکت تمدنی آن، نقش‌های ویژه‌ای را برای مسجد قائل‌اند. فاصله مسجد مورد انتظار و وضع بایسته آن با وضع موجود مساجد در جمهوری اسلامی ایران مساله‌ای است که به سادگی از کنار آن نمی‌شود گذشت.

گفتنی است در پی انتقال برخی کارکردهای مسجد به نهادهای جدیدی مثل فرهنگسرا و از بین رفتن کارکردهای راستین مساجد، آسیب‌های فراوانی در سطوح خرد و کلان اجتماعی مورد توجه امت اسلامی و حرکت تمدنی انقلاب اسلامی شده است. مثلاً نسل‌های مختلف از کودک تا بزرگسال به جای اینکه رفت و آمد به مساجد داشته باشند، در محیط‌های ناسالم دیگر نظیر بازیگدها، بوستان‌ها و ... بدون نظارت مربی تربیتی به سر می‌برند، دچار خلا هویت شده و از ایفای نقش‌های سیاسی اجتماعی باز می‌مانند. همچنین حضور کهن سالان در مساجد بیش از آنکه آثار مثبت داشته باشد، عامل دافعه‌ای در جهت پویایی و نوآوری‌های نسل‌های جدید است. حال باید به این پرسش پاسخ داد که با چه ساز و کارهایی می‌توان مسیر تربیتی و فرهنگی جامعه اسلامی را مبتنی بر رویکرد مسجدمحوری پی‌ریزی کرد و چه ایده‌های میدانی در نحوه مدیریت فرهنگ در این زمینه مطرح است و در نهایت چه اقدامات و توصیه‌های سیاستی در تسهیل این امر پیشنهاد می‌شود؟

بنابراین به نظر می‌رسد که همه نهادها و مسئولین کشور باید بازنگری جدی در وظایف و ماموریت‌های خود بکشند و یکی از مهم‌ترین ماموریت‌هایشان را ساماندهی به وضعیت مسجد قرار دهند تا ان شاء الله بازگشتی دوباره به مسجد توسط نسل نو داشته باشیم. این مهم صرفاً از جهت حل مسائل روزمره نیست بلکه حاصل نتیجه اندیشه ورزی‌ها و پژوهش‌های مفصل آن است که برای رسیدن به تمدن نوین اسلامی

نقطه آغاز مسجد است و با مسجد می‌توان سیر رشد انسان، خانواده و جامعه را تدوین کرد. به عنوان مثال در ابعاد اجتماعی، اموری چون اقتصاد، سیاست، رسانه و ... وجود دارد که از باب نمونه در مطالعات تربیتی و رسانه ای، نتایج حاکی از آن است که جمهوری اسلامی برای برون رفت از معضل رسانه‌ای باید دست به دامن مسجد شود. یعنی حتی اگر مساله ما خود مسجد هم نباشد، باز برای حل کردن سایر مسائل نظامات اجتماعی و مخصوصاً نظام رسانه‌ای باید از مساجد کمک گرفت چرا که خداوند برکت و هدایت را در مسجد قرار داده و تنها از این بستر است که محصولات کاملاً مفید متولد خواهد شد.

پیشینه تحقیقات مسجد

مقدمه

گذشته چراغ راه آینده است. توجه به آثار علمی پژوهشگران در گذشته، به معنای تکریم پژوهش و فعالان عرصه علمی است. توجه به نتایج پژوهش‌های پیشین و بهره‌مندی از تلخ و شیرین تجربیات آن‌ها موضوع دیگری است که لزوم دقت نظر در ثبت پیشینه تحقیقاتی را می‌رساند. اثر حاضر گزارش گردآوری پیشینه تحقیقات حوزه مسجد در زمینه‌های گوناگونی است که به همت جمعی از پژوهشگران انجام شده است.

این گردآوری با استفاده از منابع معتبر علمی نمایه‌شده و نیز آثار مفیدی که معمولاً در این سامانه‌ها نمایه نمی‌شوند، انجام شده است.

گردآوری حاضر محدود به مقالات خاص مجلات مصوب علمی و پژوهشی و پایان‌نامه‌های دانشگاهی نیست. بلکه برخی مقالات مفید و کتاب‌هایی که پژوهشگران آن‌ها را حاوی اطلاعات مفید و کاربردی دانسته‌اند، ثبت و ضبط شده‌اند.

در ارائه گزارش از پیشینه آثار مرتبط، ثبت عنوان دقیق اثر، نام کامل همه نویسندگان، طرح مسئله، روش، یافته‌های کلی و یافته‌های خاص نسبت به موضوع گردآوری حاضر مطمح نظر بوده است. اطلاعات کتابشناسی در پایان اثر به طور جداگانه در دسترس است.

در تنظیم این گزارش حسب موارد، ویراستاری حداقلی صورت گرفته است و اصلاح برخی اشتباهات نگارشی مدنظر بوده است.

در برخی موارد به منظور جلوگیری از شکسته شدن متن، معادل‌های انگلیسی مورد نیاز به شکل پاورقی به انتهای صفحه انتقال داده شده‌اند.

جا دارد از زحمات کلیه کسانی که در تدوین این اثر زحمت کشیدند، برادران ارجمند محمدامین بهزادنسب، سعید تهرانی‌پویا، بشیر خالقی‌پور، محمدحسین شاه‌آبادی، حمید درویشی شاهکلائی، مجیدرضا فیضیان، حمیدرضا قنبریان گوارشکی، سینا عصاره‌نژاد و به ویژه مصطفی کوچک‌زایی تقدیر و تشکر کنم.

پیشینه تحقیقاتی کارکرد عبادی

۱. بررسی نقش مساجد در توسعه محله‌ای در شهر مشهد

مساجد که مهم‌ترین محل حضور توده‌های مردم در هر عصری بوده و هستند، با ایجاد زمینه برای فعالیت‌های جمعی داوطلبانه، می‌توانند نقش مؤثری در توسعه محله‌ای داشته باشند. با این طرح بحث، در تحقیقی از احمدیان و عرفانیان (۱۳۹۴) با هدف بررسی نقش مسجد به عنوان گسترده‌ترین شبکه فراگیر اجتماعی و نقش آفرینی آن در توسعه محله‌ای به بررسی فعالیت‌های چندگانه مساجد در سطح محله در هشت محور کلی (نقش مسجد در غنی‌سازی اوقات فراغت، ایجاد فضای فرهنگی، ارائه کمک‌های مالی، برگزاری مراسم و جلسات مذهبی - فرهنگی، افزایش میزان مشارکت ساکنان محله، ارائه کمک‌های مشاوره‌ای، اولویت‌سنجی مسائل، مشکلات و نیازهای محله، ارتقای امنیت فردی و اجتماعی از طریق افزایش نظارت درونی و بیرونی) و همچنین بررسی استقبال مردم محله از فعالیت‌ها، برنامه‌ها و بسترهای فراهم‌شده توسط مساجد پرداخته شد. این محققان برای انجام پژوهش خود از روش توصیفی - تحلیلی و تکنیک پرسشنامه به حجم نمونه‌ای برابر با ۳۸۵ نفر از شهروندان و مصاحبه نظرخواهی از تعدادی از کارشناسان و متخصصان استفاده کرده‌اند. جهت تجزیه و تحلیل داده‌ها از نرم افزار اسپاس اس استفاده شده است. به منظور توصیف داده شاخص‌های میانگین، میانه، انحراف

استاندارد، فراوانی و درصد استفاده شده اند و در سطح استنباطی برای بررسی روابط از آزمون کی دو استفاده شده است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد مساجد در محورهای مورد بررسی، برنامه‌های مؤثری در جهت توسعه محله‌ای دارند. همچنین در محور عبادی اگر هر مسجد قاری و مداح مجرب داشته باشد، برنامه مؤثری در جهت توسعه محله‌ای خواهند داشت. همچنین این محققان قائل به این هستند اختصاص بودجه فرهنگی به مساجد از طریق دولت برای برگزاری مراسمات مذهبی و اجتماعی باعث می‌شود مسجد در محله پویایی زیادی داشته باشد.

۲. شناسایی و رتبه‌بندی شاخص‌های ارزیابی عملکرد مساجد تهران

میرغضنفری، لطیفی و آذر (۱۳۹۳) در پژوهشی به بررسی شناسایی و رتبه‌بندی شاخص‌های ارزیابی عملکرد مساجد تهران پرداختند. این پژوهش مسجد را از نظر دانش مدیریت و موضوع ارزیابی عملکرد، مورد مطالعه قرار داده و در دو بخش نظری و عملی تنظیم شده است. در بخش نظری پس از مروری بر ادبیات پژوهش، شاخص‌های ارزیابی عملکرد مساجد از منابع کتابخانه‌ای مشخص شد و مورد پالایش قرار گرفت تا در شش مقوله اجتماعی، انتظامی، فرهنگی آموزشی، عمرانی اقتصادی، رسانه‌ای (ارتباطی و تعاملی) و عبادی طبقه‌بندی شود. در بخش عملی نیز با توجه به شاخص‌های منابع کتابخانه‌ای و با استفاده از روش دلفی و توزیع پرسشنامه برای یازده نفر از خبرگان حوزه امور مساجد و بررسی نظر آنان به تدوین شاخص‌های ارزیابی عملکرد مساجد پرداخته شد. در نهایت شاخص‌ها در شش مقوله به تفکیک موضوعات با استفاده از شیوه‌های آماری اس‌ای‌دبلیو و تاپسیس و نتایج آن‌ها رتبه‌بندی شد. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد مهم‌ترین کارکرد مساجد، کارکرد فرهنگی آموزشی و کم‌اهمیت‌ترین آن، کارکرد انتظامی است. در مورد کارکرد عبادی این محققان قائل به این بودند اگر مسجدی بخواهد پویا باشد، نیاز دارد به اعتکاف در مسجد، قرائت روزانه قرآن، برپایی نماز جماعت در هر سه نوبت صبح و ظهر و شام و پخش صدای اذان از بلندگو توجه شود.

۳. توسعه فرهنگی محله‌ای پایدار مسجد محور

امینی هرندی (۱۳۹۴) در پایان‌نامه خود با عنوان «توسعه فرهنگی محله‌ای پایدار مسجد محور: مورد مطالعه یکی از مساجد تهران» سعی کرده نوعی از توسعه فرهنگی محله‌ای را ارائه کند که محوریت آن با مسجد باشد. محقق با روش پیوند دادن مطالعات صورت‌گرفته در زمینه توسعه محله‌ای و توسعه فرهنگی و همچنین آثار موجود در حوزه مسجد و کارکردهای آن و از این رهگذر با استفاده از روش مصاحبه و مشاهده مشارکتی، ضمن بررسی مسجد ثامن الائمه علیه السلام به عنوان مورد مطالعه و تطبیق مؤلفه‌های تأثیرگذاری با این مسجد، موانع موجود جهت تحقق چنین توسعه‌ای را شناسایی و بررسی کرده است. نتایج این تحقیق نشان داد ۹ مؤلفه اصلی (نیایشی-ارشادی، مشارکت و تعاون، وحدت و همبستگی محله‌ای، امر به معروف و نهی از منکر، هویت و تعلق محله‌ای، تربیت، اوقات فراغت، ارتباطات و آگاهی‌بخشی، آموزش) به عنوان مؤلفه‌ها و ابعاد اصلی توسعه فرهنگی محله‌ای پایدار مسجد محور ارائه شده است. در قسمت عبادی و نیایشی محقق معتقد است مسجد متولی اصلی مناسک دینی و ارشاد دینی محله و هویت اصلی مسجد در گرو برگزاری مراسمات دین، مسجد محل اصلی هیئت‌های مذهبی است.

مهدوی‌کنی و امینی‌هرندی (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با عنوان مشابه نتیجه گرفته‌اند اگرچه مسجد ثامن الائمه علیه السلام نتوانسته است در همه زمینه‌ها و ابعاد توسعه فرهنگی اجتماعی محله‌ای به صورت کاملاً ایده‌آل نقش‌آفرین و اثرگذار باشد، با وجود این می‌توان افزایش وحدت و همبستگی محله‌ای، زمینه‌سازی جهت افزایش تعاون و مشارکت محله‌ای و تقویت هویت و تعلق محله‌ای را از جمله عوامل و مؤلفه‌های مهم اثرگذاری این مسجد در سطح محله بیان کرد.

۴. ارزیابی جایگاه و نقش وحدت آفرین مساجد جمعه در افزایش میزان سرمایه اجتماعی

ایلکا و ایلکا (۱۳۹۲) در مطالعه‌ای ارزیابی جایگاه و نقش وحدت‌آفرین مساجد جمعه را در افزایش میزان سرمایه اجتماعی با بررسی برگزاری آیین روحانی نماز جمعه در

مساجد محلات شهر کرمان انجام دادند. روش بررسی این دو پژوهشگر در مقاله روش تحقیق پیمایشی و ابزار جمع‌آوری اطلاعات، توزیع «پرسشنامه» بین ۳۸۴ نفر از ساکنان بالای ۱۶ سال محلات کرمان است. تجزیه و تحلیل داده‌ها نیز با استفاده از نرم‌افزار اس‌پی‌اس‌اس صورت گرفته و در سطح آمار استنباطی از «آزمون کندال» و «آزمون خی دو» استفاده شده است. نتایج حاصله از تحقیق نشان می‌دهد بین متغیرهای سرمایه اجتماعی، اعتماد اجتماعی، مشارکت اجتماعی و درجه دینداری حاصل از برگزاری آیین روحانی نماز جمعه، رابطه مستقیم و معنادار وجود دارد. بر این اساس لازم به نظر می‌رسد تا با گسترش برنامه‌های دینی و معنوی و ایجاد و ارائه تمهیدات گوناگون که می‌تواند به جذب و نگهداشت شهروندان به مساجد کمک رساند، تا خاصه در سطح جوانان و نوجوانان، امکان افزایش میزان سرمایه‌های اجتماعی و مؤلفه‌های وابسته و پیوسته به آن را فراهم آورد. در ارائه ایده این دو پژوهشگر به این نتیجه رسیدند برگزاری نماز جمعه در مساجد محلات شهر باعث ایجاد وحدت بین شیعیان و اهل تسنن می‌شود.

۵. نقش نماز جماعت مساجد در ارتقای فرهنگ جامعه

اخوان (۱۳۹۷) در مطالعه خود به بررسی نقش نماز جماعت مساجد در ارتقای فرهنگ جامعه پرداخت. ایشان از روش تحقیق کیفی مبتنی بر رویکرد توصیفی و تحلیلی بهره برد. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد نماز جماعت مساجد، اعلام اخبار عمومی و دعوتی آشکارا به سوی خدا و گسترش معنویت در جامعه است که برای تحقق اوامر الهی انجام می‌گیرد. همچنین، نماز جماعت مساجد، احیاکننده روح اخوت و دوستی برای همرنگی و همراهی مسلمانان و جلوگیری از معصیت الهی است. در این تحقیق محقق ایده اصلی روح عبادت در مساجد را برگزاری نماز جماعت می‌داند و معتقد است مساجد برای پویایی باید این فریضه بسیار اهمیت بدهند.

۶. مسجد و سبک زندگی

فعالی (۱۳۹۳) در کتاب خود کارکردهای عبادی و معنوی مسجد را نماز، اعتکاف، دعا و مناجات خوانی، قرائت و تفسیر قرآن و موعظه قرار می‌دهد. امروزه اعتکاف به عنوان

یک فرهنگ عمومی رایج شده و هر روز بر جذابیت و شکوه آن افزوده می‌شود. اعتکاف پدیده‌ای است که جوانان را با مسجد، با خدا، با دعا، با نماز و با دین آشنا می‌کند و به نحوی بازگشت به خدا به حساب می‌آید. تشکیل مجالس دعا عبادت بوده نیکو و پسندیده است. این مجالس از یک طرف آدمی را با خدا آشنا می‌کند و زمینه برقراری با او را فراهم می‌آورد و از سوی دیگر مساجد را پررونق می‌سازد. خوشبختانه فرهنگ تشکیل مجالس پر فیض دعا رایج شده و هم اکنون مجالسی برای برگزاری دعای توسل، کمیل، ندبه و سمات برقرار می‌شود. شایسته است مناجات‌هایی نظیر مناجات شعبانیه به فرهنگ عمومی دعا در مساجد تبدیل شوند.

۷. بررسی نقش مساجد در ترویج سبک زندگی ایرانی اسلامی

باصری و همکاران (۱۳۹۵) تحقیقی با عنوان «بررسی نقش مساجد در ترویج سبک زندگی ایرانی اسلامی» انجام دادند. این تحقیق بر مبنای هدف، از نوع تحقیقات کاربردی و بر مبنای ماهیت و روش، نوعی تحقیق پیمایشی است. جامعه آماری این تحقیق شامل تمام مساجد موجود در جمهوری اسلامی ایران است که در حال حاضر، بیش از ۷۰ هزار مسجد برآورد شده است که از بین مساجد موجود بیشتر نظر بر روی ارکان مساجد (بانیان و هیات امانا، نمازگزاران و امام جماعت) فعال مانند مساجد جامع و بازار است و متخصصان مسائل اجتماعی که در حال حاضر، در دانشگاه‌های کشور و به خصوص استان تهران مشغول به تدریس و پژوهش می‌باشند. روش نمونه‌گیری هدفمند و حجم نمونه این پژوهش ۱۰۰ نفر بود. برای گردآوری داده‌های این تحقیق از هر دو روش کتابخانه‌ای و میدانی استفاده شد. ابزار گردآوری داده‌های این تحقیق پرسشنامه با ضریب پایایی آلفای کرونباخ ۰/۹ بود. نتایج حاصل از این پژوهش نشان‌دهنده اثر مستقیم مساجد بر ترویج سبک زندگی اسلامی ایرانی است؛ همچنین ابعاد دینی و مذهبی، اجتماعی و فرهنگی، سیاسی، اقتصادی، امنیتی و نظامی مساجد با ترویج سبک زندگی در همه ابعاد مطرح شده دارای سطح معنی‌داری صفر و خطای انحراف میانگین کمتر از ۵٪ است که حاکی از آن است که مساجد می‌توانند در ترویج سبک زندگی اسلامی- ایرانی به میزان چشم‌گیری مؤثر باشند. این تحقیق در مورد کارکرد عبادی و معنوی مسجد به بررسی نماز، اعتکاف، دعا، مناجات‌خوانی، قرائت قرآن پرداخته است. نویسندگان در مدل مفهومی تحقیق در

قسمت عبادتی به این نتیجه رسیدند افرادی که در مسجد به خداپاوری، اخلاق‌مداری و رفتارهای دینی می‌پردازند دارای سبک زندگی سالم و اسلامی هستند.

پیشینه تحقیقاتی کارکرد تربیتی-کودک

۱. تربیت عبادی کودکان

ملکی و همکاران (۱۳۹۰) عقیده دارند تربیت عبادی کودکان اهمیت خاصی در نظام آموزشی و تربیتی اسلام دارد. تحقیقات نشان می‌دهد بسیاری از افرادی که در بزرگسالی نسبت به عبادات سستی از خود نشان می‌دهند، بی اعتقاد به دین و تکالیف دینی نیستند، بلکه عواملی چون بی‌توجهی یا مقید نبودن والدین نسبت به انجام به موقع تکالیف عبادی، ورزیده نبودن کودکان در انجام عبادات در کودکی و ناآگاهی آنان از فلسفه و اهمیت عبادات در این زمینه نقش دارند. تاکنون نظام آموزشی ما عملاً نتوانسته است این آمادگی را در دانش‌آموزان برای رفع این مشکل ایجاد کند. برای رفع این مشکل، ضروری است پیش از سن تکلیف، کودکان با اعمال و تکالیف عبادی، فلسفه و فواید اعمال عبادی متناسب با دوره کودکی آشنا شوند. والدین و مربیان به عنوان مسئولان اصلی تربیت، باید زمینه فراگیری و انجام برخی از مسائل دینی را برای کودکان فراهم نمایند. در این مقاله، به بررسی ضرورت تربیت عبادی کودکان، ضرورت بیان فلسفه اعمال عبادی و مسئولیت والدین در این زمینه پرداخته شده است که در نهایت با بررسی گروهی از روایات تربیتی و بنابر عقیده متخصصان تعلیم و تربیت مسلمان در می‌یابیم دین اسلام به تربیت دینی فرزندان، به ویژه تربیت عبادی تأکید زیادی کرده است تا زمینه دستیابی کودکان به مراحل عالی کمال فراهم شود. برای تحقق این هدف و علاقه‌مند کردن کودکان به فراگیری و انجام تکالیف عبادی، ضروری است اقدام‌های لازم و مقتضی را از همان دوران کودکی به عمل آورد. برای موفقیت در امر تربیت عبادی ضروری است به نکاتی از قبیل زمزمه حیات‌بخش اذان و اقامه در گوش چپ و راست نوزاد به منزله نخستین نغمه معنوی در مسیر زندگی سعادت‌بخش؛ اجرای دستورالعمل آموزشی که در روایت امام باقر ما آمده است از ذکر شهادتین تا کیفیت صحیح وضو و اقامه نماز؛ حضور کودکان در اماکن مذهبی مانند مسجد و خواندن نماز جماعت توجه شود.

۲. بررسی تأثیر آموزه‌های دینی در مهد کودک‌های تحت پوشش بهزیستی استان مازندران

تقوی و ستارزاده (۱۳۸۹) در پژوهش خود به بررسی تأثیر آموزه‌های دینی در دوران پیش‌دبستانی پرداختند. در این بررسی از روش آزمایش استفاده و نتیجه یک آزمون محقق ساخته قبل و پس از آموزش کودکان در دو گروه ۵۰ نفری آزمایش و گواه مقایسه شده است. در این پژوهش از روش نمونه‌گیری خوشه‌ای چند مرحله‌ای نیز استفاده شده است؛ به طوری که استان مازندران به سه منطقه شرق، غرب و مرکز تقسیم و در هر خوشه دو مهد کودک انتخاب شده است که یکی از آن‌ها در گروه کنترل و دیگری در گروه آزمایش قرار دارد. نتیجه پژوهش نشان می‌دهد آموزه‌های دینی بر آشنایی کودک با مفاهیم دینی، مسائل دینی، مناسک دینی، اماکن دینی و هماهنگی رفتاری با والدین تأثیر معناداری دارد.

۳. راهکارهای مانوس نمودن کودکان با مسجد بر مبنای اصول بنیادین تربیتی

رحیم دهقان (۱۳۹۴) راهکارهای مانوس نمودن کودکان با مساجد در ایام کودکی را در تحقیق خود مورد توجه قرار داد. ایشان در این تحقیق به این نتیجه رسید مانوس نمودن کودکان با مساجد در ایام کودکی می‌تواند ارتباط آن‌ها با مساجد در ایام نوجوانی و جوانی را به دنبال داشته باشد؛ تحقق این امر نیازمند سازوکارهای مناسبی، چون ابراز محبت به کودکان، احترام گذاشتن و سلام کردن به آن‌ها، ارائه الگوی تربیتی مناسب به کودک، جذاب نمودن محیط فیزیکی و معنوی مسجد، بازی‌های کودکان در مساجد و آشنا نمودن کودکان با احادیث ورود آن‌ها به مسجد است که می‌توان از آن‌ها تحت عنوان راهکارهای مانوس نمودن کودکان با مسجد یاد نمود. این راهکارها بر اصولی بنیادین استوار است که در این مقاله با روش تحلیلی و استنادی و با استفاده از مطالعه سیره و سنت اهل بیت، مورد بحث و بررسی قرار داده شده است.

۴. الگوی ساختاری تعامل مسجد و کودک و نوجوان

کودک و نوجوان از مهم‌ترین سرمایه‌های انسانی محسوب می‌شود و مسجد نهادی اصیل است که می‌تواند در تربیت اسلامی کودک و نوجوان نقش آفرین باشد. تصمیم‌گیران فرهنگی برای آنکه تعامل مسجد و کودک و نوجوان را محقق نمایند لازم

است ابتدا روابط و تقدم و تأخر عوامل مؤثر بر تعامل مسجد و کودک و نوجوان را در نظر بگیرند تا مسیر پیاده‌سازی این مفاهیم تسهیل شود. هدف پهلوان شریف فرد و همکاران (۱۳۹۷)، کشف الگوی روابط مؤلفه‌های مرتبط با تعامل مسجد و کودک و نوجوان است. در این پژوهش با استفاده از روش مدل‌سازی ساختی-تفسیری آی‌اس‌ام الگوی روابط مؤلفه‌های راهبردی در زمینه تعامل مسجد و کودک و نوجوان، از منظر خبرگان این حوزه کشف و سطح‌بندی شده است. نتایج این مطالعه نشان می‌دهد مؤلفه‌های مرتبط با پشتوانه‌های سیاستی و قانونی، حمایت سازمان‌های متولی، استقرار زیرساخت‌های نرم‌افزاری و محوریت امام جماعت از بالاترین نفوذ و سطح تأثیر در میان سایر مؤلفه‌ها برخوردارند. علاوه بر آن چهار مؤلفه پیوند تشکلی‌های درون مسجدی با مسجد، همگرایی تشکلی‌های برون‌مسجدی با محوریت مسجد، در دسترس بودن محصولات مورد نیاز فعالان فرهنگی، متناسب‌سازی فضای فیزیکی به عنوان عوامل توانمندساز در لایه میانی قرار می‌گیرند. در نهایت مؤلفه‌های ایفای نقش آموزش و پرورش، تحقق نقش آفرینی مسجد در محیط پیرامونی دارای بیشترین وابستگی و به عنوان نتایج تحقق سایر مؤلفه‌ها استخراج شده‌اند. الگوی روابط مؤلفه‌ها در مدلی شش سطحی ارائه شده است.

۵. روش‌های کادرسازی کودکان در مسجد

در تحقیقی از نکوئی (۱۳۹۵) با عنوان «روش‌های کادرسازی کودکان در مسجد: درآمدی بر رساله روش‌های کادرسازی کودکان در مسجد» که اولین مقاله از مقالات بیست‌گانه در راستای بررسی مجتهدانه کادرسازی کودکان در مسجد است، به این نکته توجه شده که رهبران اسلام، والدین را راهنمایی نموده‌اند که در زمینه تعلیم و تربیت از هیچ کوششی فروگذار ننمایند و کودکان هم آمادگی کافی دارند که هر موضوع درخور فهم را ادراک کنند.

۶. بررسی عناصر کالبدی استفاده شده در معماری مساجد سنتی و مدرن و چگونگی ارتباط آن با ذهن کودک

در تحقیقی از حسینی و کاملی (۲۰۱۴) با هدف بررسی عناصر کالبدی استفاده شده در معماری مساجد سنتی و مدرن و چگونگی ارتباط آن با ذهن کودک صورت گرفته است،

به بیان این مطلب می‌پردازد که آیا عناصر کالبدی معماری مساجد بر روی ذهن کودک تأثیرگذار است و اینکه این مسئله به چه صورت در مساجد سنتی و مدرن تفاوت دارد. روش تحقیق در این مطالعه توصیفی تحلیلی است و به واسطه تحقیقات کتابخانه‌ای و میدانی که ۹۶ کودک جامعه آماری آن را تشکیل داده، انجام شده است. جهت به تصویر کشیدن برداشت‌های کودکان در خصوص مساجد مدرن و سنتی، پس از بازدید آنان از هر دو مسجد سنتی و مدرن منتخب، از نقاشی، خمیر و اسباب بازی کمک گرفته شده است. یافته‌های تحقیق مبین این مطلب است که بین عناصر معماری مساجد سنتی و ذهن کودک ارتباط بسیار نزدیک و عمیقی وجود دارد. این نتیجه درباره مساجد مدرن که نمادهای معماری مساجد سنتی در آن وجود ندارد، بسیار ضعیف است. آنچه در معماری مسجد توصیه می‌شود اصولی است که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در ساخت مساجد از آن استفاده می‌نموده‌اند و به سبب اینکه دین و عناصر تشکیل دهنده یکسانی در بنای آن نقش ثابت دارند، باید معماری مسجد نیز ثبات داشته باشد.

پیشینه تحقیقاتی کارکرد تربیتی-نوجوان

۱. نقش مسجد در تکوین و رشد فرهنگ و تمدن اسلامی

حسین حر (۱۳۹۴) در مقاله خود با عنوان «نقش مسجد در تکوین و رشد فرهنگ و تمدن اسلامی» تلاش کرده است جایگاه مسجد از منظر اهل بیت علیهم السلام، نقش مساجد بزرگ در تعلیمات اسلامی و نقش مسجد در شکل‌گیری تمدن اسلامی را بررسی کند. نویسنده از مطالعات کتابخانه‌ای و روش تحلیلی توصیفی استفاده کرده است. طبق یافته‌های او اولین اقدام پیامبر در مدینه تأسیس مسجد بوده است. تأسیس مسجد زمینه وحدت و یکپارچگی را که عامل اعتلای تمدن‌هاست، مهیا نمود. روش تحقیق مقاله به شیوه کتابخانه‌ای با تکیه بر منابع اصلی از جمله قرآن، نهج البلاغه و کتب تفسیری است. در بررسی‌های او مساجد که بیت الله هستند با محل عبودیت خداوند، تحکیم عقاید دینی، علم‌آموزی، مبارزه با رذایل اخلاقی، نحوه تعامل اجتماعی و عدالت‌طلبی و... مهم‌ترین نقش را در شکوفایی تمدن اسلامی ایفا می‌کنند. طبق نتیجه‌گیری او مسجد بهترین مکان برای پرواز معنوی انسان است. به نظر می‌رسد یکی از اهداف پیامبر صلی الله علیه و آله این

است که به مردم تفهیم نماید علم و ایمان با یکدیگر توأم است، یعنی هر کجا مسجدی بنا شد، آنجا کانون تعلیم و تربیت و علم و دانش نیز است.

۲. نقش و عملکرد مسجد در تربیت

عبدالرضا ضرابی (۱۳۷۹) در مقاله خود با عنوان « نقش و عملکرد مسجد در تربیت » در دو محور به «نقش و عملکرد مسجد» و «ویژگی‌های نسل جوان» می‌پردازد. نویسندگان از مطالعات کتابخانه‌ای و روش تحلیلی توصیفی استفاده کرده است. او با تبیین معنای مسجد اصلی‌ترین محل عبادت را مسجد معرفی می‌نماید. با استفاده از آیات قرآن کریم (جن/۱۸، حج/۴، اسراء/۱) مسجد را به عنوان پایگاه خروج انسان از خاک به افلاک و پایگاه پرستش خالصانه خداوند مطرح می‌کند. ضرابی می‌نویسد ابعاد تربیتی مسجد به گونه‌ای با ابعاد عبادی آن مرتبط است؛ زیرا عبادت پرورش‌دهنده روح و روان آدمی بوده و پاسخ به آن در واقع، پاسخ به یک نیاز طبیعی و مهم اوست. کسی که نیازهای جنسی و روانی خود را به طور منطقی پاسخ گوید، شخصیتی متعادل می‌یابد. این پژوهش ایجاد پیوند و آشنایی میان مؤمنان و صالحان جامعه، روح جمع‌گرایی، نظم‌پذیری، طرح مشکلات اجتماعی، تقویت روحیه دردمندی، آگاهی سیاسی، عدالت‌طلبی، تربیت نیروهای فکری و امر به معروف و نهی از منکر را از کارکردهای مسجد بیان می‌نماید. در انتها وظیفه مسجد و مربیان را برای ویژگی‌های نوجوان و تقویت گرایش‌های او به مسائل دینی بعد از بلوغ را بیان می‌کند. در این تحقیق طولانی نشدن نماز جماعت، ویژگی‌های امام جماعت، کتابخانه، کانون فرهنگی و هیئت امنا را به ترتیب اهمیت در عوامل جذب مطرح می‌کند.

۳. جایگاه مسجد در جامعه اسلامی

محمدعلی موظف رستمی (۱۳۸۹) در مقاله‌ای با عنوان «جایگاه مسجد در جامعه اسلامی» مسجد را بعد از کعبه مهم‌ترین مکان عبادت بیان می‌کند. نویسندگان از مطالعات کتابخانه‌ای و روش تحلیلی توصیفی استفاده کرده است. او نخستین پدیده جغرافیایی را که بعد از فتوحات اسلامی پایه ریزی و بنا می‌شد، مسجد معرفی می‌کند زیرا پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله امکان تبلیغ جامع را در مسجد می‌دید و بستر لازم را جهت تعریف

مسجد به عنوان پایگاهی که به طور مستمر به ترویج فرهنگ معنوی جوامع می‌پردازد، فراهم می‌نمود. موظف‌رستمی در این پژوهش در ادامه به ظرفیت پیوند روحانیت و مسجد اشاره می‌کند و اذعان می‌دارد با توجه به اینکه یکی از مهم‌ترین و اصلی‌ترین وظایف روحانیت، تبلیغ آموزه‌های اسلامی است، مساجد می‌توانند این امکان و بستر را برای آن‌ها فراهم نمایند. او کارکردهای مسجد را مناسکی و مراسم عبادی، تشکل و اجتماع، تشویقی، آموزشی، فرهنگی، تبلیغی، اخلاقی، سیاسی، اجتماعی، دوست‌یابی، ارزشی، علمی و تعلیم و تربیت بیان می‌کند.

۴. بررسی کارکردهای مختلف مساجد در عصر صفویه

محبوبه اسماعیلی و همکاران (۱۳۹۲) در مقاله ای با عنوان «بررسی کارکردهای مختلف مساجد در عصر صفویه» با استناد به کثرت بناهای مذهبی و فرهنگی از جمله مساجد در عصر صفویه نتیجه می‌گیرند توجه حکومت‌ها به سیاست‌های دینی کارکردهای خاصی را برای مسجد در نظر داشته است که این رویکرد یکی از عوامل تثبیت قدرت‌ها و بقای بیشتر آن‌ها بوده است. رسمی شدن تشیع در این دوره کارکردهای متفاوت‌تری را برای مساجد رقم زد که وجوه تمایز آن را نسبت به اعصار قبل نشان می‌دهد. نویسندگان با بررسی آمار ارائه شده از مساجد این دوره بخصوص در نیمه اول به این نتیجه می‌رسند که دین در حیات اجتماعی و سیاسی جامعه ایران کارکرد اساسی داشته است و صفویان توانسته‌اند با استفاده از ظرفیت‌های موجود در چنین مکان‌هایی به اهداف مذهبی، سیاسی و اجتماعی خویش دست یابند. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد درکنار صفویان فقهای شیعه موفق شدند از طریق کارکردهای عبادی، تربیتی و آموزشی مساجد، آموزه‌های تشیع را در جامعه ایرانی گسترش دهند و در این حوزه بخشی از مدیریت رفتارهای اجتماعی را برعهده گیرند و آموزه‌های فقه شیعه را در مساجد به عموم مردم یاد دهند.

۵. نقش مسجد در تعالی و تحکیم بنیان خانواده

حسین حر (۱۳۹۰) در این نوشتار به نقش مسجد در تعالی و تحکیم بنیان خانواده می‌پردازد. نویسنده از مطالعات کتاب‌خانه‌ای و روش تحلیلی توصیفی استفاده کرده

است. آنچه در این مقاله به شرح و تبیین آن پرداخته می‌شود، عبارت‌اند از: مسجد از منظر قرآن کریم، مسجد از منظر رسول اکرم صلی الله علیه و آله و حضرات معصومین علیهم السلام، خانواده اهل مسجد، آثار و پیامدهای حضور در مسجد، مسجد کانون آرامش‌بخش، مسجد الهام بخش نظم و انضباط، مسجد محل تجلی شناخت و معرفت و بصیرت دینی، مسجد کانون ایمان و عبودیت علم و دانش و معارف قرآنی، مسجد عامل بازدارنده خانواده از انحرافات، مسجد کانون صبر و استقامت و...

۶. بررسی موانع جذب نوجوانان به مسجد بر اساس طرح شهید بهنام محمدی

محمدعلی سلطان محمدی (۱۳۹۴) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود در دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی با عنوان «بررسی موانع جذب نوجوانان به مسجد بر اساس طرح شهید بهنام محمدی» دوگام را پیگیری کرده است. در گام اول (مطالعه کیفی) به مطالعه اسناد و تحقیقات مرتبط پرداخته و پس از مقوله‌بندی عوامل مؤثر بر عدم جذب، چهارچوب مصاحبه تدوین و با استفاده از روش نمونه‌گیری هدفمند با چهار نفر از مربیان و مسئولان طرح شهید بهنام محمدی مصاحبه انجام شد. در مرحله کمی پژوهش، پس از تبدیل عوامل مؤثر بر عدم جذب شناسایی شده به گویه‌ها و تدوین ابزار پرسشنامه محقق ساخته، نسبت به اجرای آن در بین ۱۱۷ نفر اقدام شد. نتایج تحلیل آماری بیانگر آن است که موانع جذب نوجوانان به مسجد مربوط به عوامل مؤثر خارج از مسجد است.

پیشینه تحقیقاتی کارکرد خانوادگی

۱. بررسی نقش والدین در هدایت فرزندان به نماز جماعت و مسجد

آقا محمدی و همکارانش (۱۳۸۹)، در تحقیق دیگری با عنوان «بررسی نقش والدین در هدایت فرزندان به نماز جماعت و مسجد» (مطالعه موردی شهرستان‌های دیوان دره و سروآباد) به مطالعه نقش والدین در هدایت جوانان به نماز جماعت و مسجد پرداختند. روش پژوهش توصیفی و از نوع کاربردی است. جامعه آماری در این مقاله شامل تمام دانش‌آموزان دختر و پسر در مقطع متوسطه شهرستان‌های دیواندره و سروآباد است و گروه نمونه آن ۳۶ نفر است که با روش تصادفی ساده صورت گرفته است. از پرسشنامه

و منابع کتابخانه‌ای به عنوان ابزار جمع‌آوری اطلاعات استفاده شده است. تجزیه و تحلیل داده‌ها و یافته‌های مقاله در نتیجه اجرای آزمون به دو صورت توصیفی و تحلیلی صورت گرفته است که مقادیر کمی مأخوذه از پرسشنامه با استفاده از جدول فراوانی، درصد و نمودارها توصیف شده است و نتایج یافته‌ها با استفاده از آماره‌های t استودنت، F و χ^2 (مجذور کای) مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. بر طبق یافته‌های مقاله میزان تأثیرگذاری والدین در هدایت فرزندان دختر نسبت به هدایت فرزندان پسر به نماز بیشتر است و همچنین تأثیرگذاری والدین باسواد نسبت به والدینی که از سواد کمتری برخوردارند در هدایت و جذب فرزندان به نماز جماعت بیشتر است. میان میزان تأثیرگذاری والدین نمازخوان و والدینی که نماز نمی‌خوانند در هدایت و جذب جوانان به نماز تفاوت معنادار و فاحشی وجود دارد و میان وضعیت اقتصادی خانواده‌ها و میزان تأثیرگذاری والدین در هدایت فرزندان به نماز تفاوتی وجود ندارد.

۲. نقش مسجد در تعالی و تحکیم بنیان خانواده

سید حسین حر (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان «نقش مسجد در تعالی و تحکیم بنیان خانواده» به توصیف این موضوع می‌پردازد و آن را به روش کتابخانه‌ای در سرفصل‌هایی چون خانواده اهل مسجد، آثار و پیامدهای حضور در مسجد، مسجد کانون آرامش‌بخش، مسجد الهام‌بخش نظم و انضباط، مسجد محل تجلی شناخت و معرفت و بصیرت دینی، مسجد کانون ایمان و عبودیت علم و دانش و معارف قرآنی، مسجد عامل بازدارنده خانواده از انحرافات، مسجد کانون صبر و استقامت و... مورد توجه قرار می‌دهد.

۳. تحلیل نقش کاربری‌های فرامحله‌ای بر رضایتمندی سکونت (نمونه موردی: محله جهان‌شهر کرج)

سارا پیشگاهی (۱۳۹۵) در پایان‌نامه کارشناسی خود در دانشگاه هنر تهران با عنوان «تحلیل نقش کاربری‌های فرامحله‌ای بر رضایتمندی سکونت (نمونه موردی: محله جهان‌شهر کرج)» قصد دارد قوانین سخت شهرسازی درباره سلسله‌مراتب عملکردی را زیر سؤال ببرد و به این برسد که آیا ممکن است قرار گرفتن کاربری فرامحله‌ای در داخل

محلات، جنبه‌های مثبتی داشته باشد؟ یا اینکه ساکنان از وجود آن‌ها ناراضی نباشند؟ بدین منظور پنج کاربری فرامحله‌ای ۱- پارک خانواده، باغ کسری و پارک بانوان، ۲- مسجد، ۳- بیمارستان‌ها و مراکز درمانی، ۴- دبیرستان و ۵- کافه‌ها، رستوران‌ها و مراکز خرید موجود در محله تحلیل و بررسی شدند. جمع‌آوری داده‌ها بر اساس تکمیل پرسشنامه تحقیق توسط ۳۷۷ نفر از شهروندان و تحقیقات اسنادی و مشاهداتی انجام گرفته است. به منظور تحلیل و ارزیابی داده‌ها از روش تحلیل نرخ اهمیت- رضایت استفاده شده است. نتایج نشان داد مهم‌ترین مسئله‌ای که موجب نارضایتی مردم می‌شود، وضعیت ترافیک منتهی به این کاربری‌ها و فقدان پارکینگ کافی است. همچنین مشاهده شد رضایت از دو کاربری با اهمیت پارک و مسجد (علی‌رغم عملکرد فرامحله‌ای آن‌ها) در محله بالاست، اما در مورد کاربری‌های بیمارستان و کافه‌ها، رستوران‌ها و مراکز خرید باید تمرکز و توجه بیشتری به منظور پایین‌تر آوردن نرخ اهمیت- رضایت (ارتقا) صورت گیرد.

۴. الگوی مفهومی تعامل مدرسه، خانواده و مسجد از منظر تعلیم و تربیت اسلامی

رحمت‌الله مرزوقی و همکاران (۱۳۹۷) در مقاله «الگوی مفهومی تعامل مدرسه، خانواده و مسجد از منظر تعلیم و تربیت اسلامی» به شبکه مضامین الگوی تعاملی مدرسه، خانواده و مسجد می‌رسد که شامل هفت مضمون سازمان‌دهنده مبانی اندیشه‌ای، جهت‌گیری تعامل، محور تعامل، مخاطبان تعامل، چرایی تعامل، موانع تعامل و چگونگی تعامل که هر کدام نیز دارای مؤلفه‌های گوناگون (مضامین پایه) بودند. در این پژوهش کیفی ۳۷ نفر در سه گروه مدرسه (مدیران مدارس و...)، خانواده (مشاوران خانواده و...) و مسجد (حوزویان و...) با روش نمونه‌گیری هدفمند و تکنیک معیار و براساس اشباع نظری مشارکت کنندگان پژوهش انتخاب شدند.

۵. بررسی مشارکت جوانان در مساجد با تأکید بر خانواده

سید علی هاشمیان‌فر و همکاران (۱۳۹۴) در مقاله «بررسی مشارکت جوانان در مساجد با تأکید بر خانواده» با استفاده از نظریات مشارکت و جامعه‌پذیری، با توزیع پرسش‌نامه در نمونه ۳۸۴ نفره دانشجویان دانشگاه اصفهان اثر متغیرهای متغیرهای

زمینه‌ای (جنس، سن، رشته تحصیلی، محل زندگی، وضعیت تأهل) و متغیرهای مربوط به خانواده (پایگاه اجتماعی- اقتصادی، پای‌بندی دینی والدین، جامعه‌پذیری مذهبی، نگرش والدین نسبت به نهادهای دینی، نگرش والدین نسبت به مشارکت، اقناع‌گرایی خانواده، و نگرش فرد نسبت به مشارکت) بر مشارکت در مسجد بررسی کرده‌اند. نتایج نشان می‌دهد مشارکت در مسجد با متغیرهای مستقل (جنسیت، محل زندگی، جامعه‌پذیری مذهبی خانواده، نگرش فرد نسبت به مشارکت، نگرش خانواده نسبت به مشارکت، نگرش خانواده نسبت به نهادهای دینی) رابطه‌ای معنادار داشته است.

۶. فلسفه تأثیر مسجد در بنیان خانواده

مرضیه امری و همکاران (۱۳۹۶) در مقاله «فلسفه تأثیر مسجد در بنیان خانواده» به جای پرداختن به فلسفه تأثیر، به کارکردهای ارتباط مسجد و خانواده می‌پردازند که عبارتند از آگاهی از احوال همدیگر، پر کردن اوقات فراغت افراد خانواده، پاک شدن از گناه و آلودگی‌های روحی و روانی، کارکردهای روان‌شناختی مثل برطرف شدن افسردگی و تخلیه عاطفی. نویسندگان در پایان نتیجه گرفته‌اند: «می‌توان از حضور مسلمانان در مسجد برای تحکیم خانواده و بهینه‌سازی رابطه میان اعضای آن به نفع ارتقای معنوی و اجتماعی سبک زندگی اسلامی بهره بگیریم.»

۷. دو جهان ایرانی: مسجد و کافی شاپ

تقی آزاد ارمکی و وحید شالچی (۱۳۸۴) در مقاله «دو جهان ایرانی: مسجد و کافی شاپ» با بهره‌مندی از الگوی تبیینی بوردیو به بررسی تطبیقی دو سبک زندگی اصول‌گرایی انقلابی و پسامدرن پرداخته و با استفاده از دو روش پیمایش و مشاهده با بررسی جوانان منطقه ۳ تهران که متناوباً به کافی‌شاپ یا بسیج مسجد می‌روند، تأثیر متغیرهای مستقل سرمایه اقتصادی، سرمایه فرهنگی، نوع‌گرایی دینی و سیاسی و همچنین میزان اعتقاد به نگرش پدرسالارانه در خانواده را بر گرینش سبک زندگی مورد مطالعه قرار داده‌اند. نتایج نشان می‌دهد سبک زندگی پسامدرن ایرانی حاصل تلاقی جریان‌های فراملی فرهنگی با هویت ایرانی است و در

مقابل سبک زندگی اصول‌گرایی انقلابی حاصل مواجه برداشت ایرانی از اسلام با مدرنیته است.

۸. کاربرست الگوسازی ساختاری، تفسیری در بررسی سیستمی نقش محیط در تعلیم و تربیت

مصطفی یخچالی و مهدی محمدی (۱۳۹۵) در مقاله «کاربرست الگوسازی ساختاری، تفسیری در بررسی سیستمی نقش محیط در تعلیم و تربیت» با نگاه سیستمی و کل نگر، عوامل مؤثر بر تعلیم و تربیت و نقش و ارتباط عوامل محیطی و نهادهای اجتماعی را بررسی کرده‌اند. عوامل محیطی استخراج شده شامل خانواده، مدرسه، مسجد، دوستان و رسانه است. رویکرد پژوهش کیفی، راهبرد پژوهش توصیفی تحلیلی و روش تجزیه و تحلیل اطلاعات بر اساس روششناسی الگوسازی ساختاری تفسیری است. در یافته‌های پژوهش بر اساس الگو، رسانه و دوستان به عنوان عوامل سطح اول و خانواده، مدرسه و مسجد به عنوان عوامل سطح دوم تعیین شد که حاکی از اثرگذاری شدید رسانه در عصر حاضر به عنوان یکی از عوامل محیطی مؤثر بر تعلیم و تربیت است.

۹. کارکردهای نهاد مسجد در تحکیم خانواده

عادل آلبوغبیش (۱۳۹۸) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود در مؤسسه آموزش عالی علوم انسانی جامعه المصطفی العالمیه با عنوان «کارکردهای نهاد مسجد در تحکیم خانواده» به بررسی تأثیر مسجد در فرایند همسرگزینی، ازدواج، انتقال مهارت‌ها در پیشگیری از اختلافات و تحکیم خانواده می‌پردازد و به این سؤال پاسخ می‌دهد که آیا یک راه مطمئن و مورد اعتماد برای خانواده‌های دغدغه‌مند و کسانی که جویای ازدواج هستند وجود دارد که بتوانند در این فرآیند آن‌ها را یاری نمایند؟ نویسنده در جواب و برای رفع دغدغه‌ها، مسجد را به عنوان یک الگوی مطمئن و کارساز معرفی کرده است که با اصلاح ساختار سخت افزاری (نوع ساخت مسجد) و نرم‌افزاری (تشکیلات و نیروی انسانی و غیره) اثبات کرده است که مسجد این ظرفیت و قابلیت را در خود دیده که با استفاده از روش‌ها و راه‌های مختلف و متفاوت به صورت اقدامات نظری و عملی تأثیر

خود را در فرآیند همسرگزینی و تحکیم خانواده بگذارند و نه تنها مسجد در شکل‌گیری ازدواج می‌تواند مؤثر باشد بلکه در انتقال مهارت‌های هنری و دینی جهت پیشگیری از اختلافات و حل مشکلات در صورت بروز اختلاف، تأثیر مستقیم بگذارد.

۱۰. بازشناسی ظرفیت‌ها و کارکردهای مسجد به ویژه در حوزه خانواده

عباسعلی شاملی و ش. یوسفی (۱۳۹۱) در مقاله «بازشناسی ظرفیت‌ها و کارکردهای مسجد به ویژه در حوزه خانواده» کارکردهای مسجد را در حوزه خانواده در سه بخش شکل‌گیری خانواده، تداوم خانواده و تربیت خانوادگی با روش کتابخانه‌ای بررسی می‌کنند. این مقاله در پایان نتیجه می‌گیرد تحکیم خانواده از راه مسجد، در گرو شناسایی و جدی گرفتن دو طرح مهم و جالب «مسجد خانواده» و «خانواده مسجد» است. طرح مسجد خانواده به این معنی است که اگر هر خانواده اسلامی در پی یک مسجد خانواده باشد و همانند پزشک خانواده خود را زیر چتر حمایت مسجد قرار دهد، خانواده‌ها از ثبات، صفا و رفاه بیشتری بهرمند خواهند شد. خانواده مسجد هم به معنای پیوندزدن خانواده‌های مسجدی - پشتیبانی‌کننده و پشتیبانی‌شونده، و مسجدهای محل است.

پیشینه تحقیقاتی کارکرد اجتماعی

۱. نقش فرهنگی مساجد در پیشگیری اجتماعی جرم در شهرستان آشتیان

مهدی نباتی (۱۳۹۷) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود به بررسی تعیین نقش مساجد در پیشگیری اجتماعی جرم در شهرستان آشتیان پرداخت. روش تحقیق در این پژوهش توصیفی-تحلیلی است و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای انجام گرفت. او در فصل سوم به اصول، رویکردها و مفاهیم پیشگیری از جرم در نظام حقوقی اسلام پرداخت. در فصل چهارم در ابتدا به عناصر بنیادین در ایجاد امنیت اجتماعی از منظر دین و سپس به نقش باورهای دینی در پیشگیری از جرم پرداخته و در ادامه به نقش نماز در پیشگیری از جرم و انحرافات اجتماعی و در پایان فصل به عملکرد مساجد در پیشگیری از جرم از دو جنبه اجتماعی و فرهنگی پرداخته است و نیز کارکردهای مساجد مورد بحث قرار داده شده و نقش این کارکردها در پیشگیری از جرم شرح

داده شده است. نتایج پژوهش نشان داد عملکرد فرهنگی و اجتماعی مساجد در پیشگیری از جرایم جوانان نقش دارد و در این بین برنامه‌ریزی برای پر کردن اوقات فراغت جوانان و تقویت اعتماد به نفس و خودکنترلی در جوانان بیشتر از سایر عملکردهای مساجد در پیشگیری از جرایم جوانان تأثیر دارند. با توجه به نتایج این پژوهش و پژوهش‌های مشابه اشاره شده می‌توان نتیجه گرفت که مساجد شهرستان آشتیان از طریق تربیت نیروهای متعهد، افزایش معنویت در افراد جامعه مخصوصاً نوجوانان و جوانان و گسترش دینداری در بین افراد جامعه تأثیر بسزایی در پیشگیری از وقوع جرم دارد.

۲. میزان و چگونگی مشارکت زنان در مساجد

فرخی و پیروزی (۱۳۹۷) با هدف بررسی چگونگی مشارکت و اهداف زنان از حضور در مسجد به تحقیق پرداختند. در این تحقیق زنان مساجد پاکدشت که به صورت هدفمند از شش مسجد از میان کلیه مساجد شهر پاکدشت (با توجه به جهات گوناگون جغرافیایی) انتخاب شدند، مصاحبه عمیق صورت گرفته است که داده‌های حاصل از این مصاحبه‌ها با استفاده از تحلیل مضمون، تجزیه و تحلیل شدند. یافته‌ها نشان داد زنان پاکدشتی میزان حضور خود در فعالیت‌های مشارکتی در مسجد را بین ۲ تا بیش از ۶ ساعت در هفته بیان کرده‌اند. این مشارکت در امور گوناگونی حاصل می‌شود که در مجموع شامل حضور و مشارکت فرهنگی، سیاسی و اجتماعی در مسجد است. مشارکت فرهنگی شامل فعالیت‌هایی مانند شرکت در فعالیت‌های قرآنی، آموزش احکام و اخلاق، کلاس‌های تفسیر، جلسات امر به معروف و نهی از منکر، برگزاری اعیاد و مراسمات مذهبی و... مشارکت اجتماعی شامل فعالیت‌هایی مانند شرکت در مشاوره‌های خانوادگی و اجتماعی، هم‌اندیشی برای حل مشکلات همسایه‌ها و مردم و مشارکت سیاسی شامل مباحثی مانند شرکت در جلسات بسیج، سخنرانی‌های سیاسی- عقیدتی است. مشارکت سیاسی، در پایین‌ترین سطح و مشارکت اجتماعی در بالاترین سطح فعالیت قرار داشتند. به این معنا که اغلب زنان مراد نهایی از حضور در فعالیت‌های مسجد را تعاملات اجتماعی عنوان کرده بودند. با این وجود، در میان این فعالیت‌ها مشارکت فرهنگی از تنوع بالاتری برخوردار بود.

۳. امکان‌سنجی مجاورت مساجد شیعه و سنی با رویکرد افزایش پایداری اجتماعی

حمزه‌نژاد و واحد دهکردی (۱۳۹۳) در این مقاله در پی پاسخگویی به این سؤال هستند که چه شکلی از مجاورت مساجد فرقه‌های تشیع و تسنن، باعث تقویت وحدت و بهبود روابط میان فرقه‌ای و اجتماعی و جلوگیری از بحران در کشور می‌شود؟ روش تحقیق این محققان شیوه استدلالی-تحلیلی و نظرسنجی و مصاحبه در دو سطح خبرگان و عموم مردم انتخاب شد. برای دستیابی به هدف تحقیق، ابتدا مبانی و کارکردهای اجتماعی مساجد و آسیب‌های تعدد فرق و فرقه‌گرایی بر روابط اجتماعی مطرح و سپس با روش پیمایش و مصاحبه ساختاریافته مجاورت مساجد و شیوه‌های ترکیب مساجد امکان‌سنجی شده است. جمعیت آماری این پژوهش، معماران و جامعه‌شناسان و عالمان دینی دو فرقه و مردم حاضر در مساجد بودند. نتایج نشان داد که اکثریت پاسخگویان بر مجاورت مساجد فرقه‌های تشیع و اهل تسنن و تأثیر مستقیم آن بر تعاملات اجتماعی تأکید دارند، ضمن اینکه نقش مؤلفه‌های کالبدی و محیط فیزیکی به عنوان بستر شکل‌گیری روابط ساده و پیچیده اجتماعی را نمی‌توان نادیده گرفت، از میان چهار رویکرد جدایی کامل، همجواری، همجواری نیمه‌ترکیبی و یکپارچگی، رویکرد همجواری نیمه‌ترکیبی مورد توجه قرار گرفت. البته این رویکرد هم در سنت تاریخی و هم در آرای اسلام‌شناسان وحدت‌گرای معاصر به وفور دیده می‌شود.

۴. ارزیابی تأثیر فضاهای مذهبی بر ویژگی‌های رفتاری شهروندان با تأکید بر مساجد

منتخب تهران

معروفی و همکاران (۱۳۹۷) در پژوهشی به تبیین چهارچوب نظری در زمینه ارتباط میان فضاهای مذهبی و تأثیر آن بر ویژگی‌های رفتاری (فردی و اجتماعی) پرداختند. سؤال اصلی این پژوهش این است که مراجعه و استفاده از فضاهای مذهبی بر ویژگی‌های رفتاری افراد جامعه شهری چه تأثیری دارد؟ فرضیه تحقیق نیز این بود که به نظر می‌رسد میان میزان مراجعه به مسجد و ویژگی‌های رفتاری (اجتماعی- فردی) رابطه معنی‌داری وجود دارد. برای آزمون فرضیه فوق پس از انجام مطالعات نظری و پایه در خصوص ارائه تعاریف نظری و عملیاتی از متغیرهای تحقیق، به بررسی نمونه‌های موردی (نمازگزاران دو مسجد از مناطق ۳ و ۱۸ تهران) پرداخته شد. در این پژوهش دو متغیر

میزان استفاده از مسجد و ویژگی‌های رفتاری وجود داشت. به‌منظور جمع‌آوری داده در زمینه متغیرهای تحقیق و آزمون فرضیه مورد نظر پرسش‌نامه‌ای با ۳۶ گویه تهیه و با روش نمونه‌گیری تصادفی توسط ۹۰ نفر از نمازگزاران این دو مسجد در تهران تکمیل شد. با استفاده از رگرسیون خطی به بررسی رابطه میان دو متغیر پرداخته شد. براساس نتایج به‌دست‌آمده در جامعه آماری تحت مطالعه، میان میزان مراجعه به مسجد و ویژگی‌های رفتاری افراد رابطه معنی‌داری وجود داشت.

۵. نقش مراکز مذهبی در ایجاد همبستگی میان شهروندان با رویکرد سرمایه اجتماعی

شمس‌الدینی و رضایی (۱۳۹۶) در مقاله‌ای به بررسی نقش مراکز مذهبی به ویژه مسجد در ایجاد همبستگی میان شهروندان با رویکرد سرمایه اجتماعی در مسجد جامع شهر فردوسیه شهرستان شهریار پرداختند. جامعه پژوهش را تمام شهروندان شهر فردوسیه تشکیل می‌دهند. ابزار جمع‌آوری داده‌ها، پرسشنامه است. برای انجام این تحقیق با توجه به حجم نمونه تعیین شده از طریق جدول مورگان، تعداد ۳۴۱ پرسشنامه میان شهروندان مورد مطالعه توزیع شد. بر اساس مدل ایجاد شده از طریق مدل‌یابی ساختاری، اعتماد و مشارکت ارتباطی معنادار و مثبت با همبستگی اجتماعی داشتند، در حالی که انسجام اجتماعی ارتباطی معنادار با همبستگی اجتماعی نداشت.

۶. بررسی ارتباط بین نماز و حضور در مساجد با کاهش جرم و جنایت در جامعه

برگزر (۱۳۹۷) در پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد خود به ارتباط بین نماز و حضور در مساجد با کاهش جرم و جنایت در جامعه پرداخت. او به واکاوی نقش نماز و مسجد در کاهش آسیب‌ها در سه سطح فردی، خانوادگی و اجتماعی پرداخت. محقق در این تحقیق به روش کتابخانه‌ای به توصیف و تحلیل محتوای این موضوع پرداخته است. سپس به بررسی رابطه بین نماز و کاهش جرائم پرداخته است که از آزمون همبستگی استفاده کرده است. در نتایج مشاهده شد که توجه به آموزه‌های دینی به خصوص نماز و حضور در مساجد می‌تواند نقشی بسیار در کاهش جرائم ایفا کند، کما اینکه حضور

فرد در مسجد و توجه به نماز و اهمیت دادن به آن روح فرد را متعالی می‌کند و وجدان فرد اجازه نمی‌دهد که دست به ارتکاب جرم بزند.

۷. نقش مساجد در پیشگیری از وقوع بزهکاری

قاسم‌پور (۱۳۹۳) در پژوهشی با عنوان نقش مساجد در پیشگیری از وقوع بزهکاری برخی از آموزه‌های دینی و نقش آن‌ها در پیشگیری از جرم، نقش نهادهای مذهبی در نهادینه کردن هنجارهای دینی در پیشگیری از جرم، نقش نهادهای دینی در پیشگیری وضعی از جرم، نقش سازمان‌های دینی و مذهبی (سازمان حج و زیارت، سازمان تبلیغات اسلامی، حوزه‌های علمیه، ستاد احیای امر به معروف و نهی از منکر، ستاد اقامه نماز، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، مساجد، سازمان بسیج مستضعفین) در پیشگیری از وقوع جرم را مورد کنکاش قرار داد. محقق در این تحقیق به روش کتابخانه‌ای به توصیف و تحلیل محتوای این موضوع پرداخته است. عمده‌ترین نتایج حاصل از پژوهش مبین این نکته است که آموزه‌های دینی نهادهای مذهبی در خصوص پیشگیری از جرم از اهمیت بالایی برای نظام قضایی کشور ماکه مبتنی بر احکام اسلامی است برخوردار است. بی‌شک اقدام پیشگیرانه از وقوع جرم و بزهکاری و انحراف و گمراهی؛ از اصول قضایی اسلامی و سیاست جنایی اسلام محسوب می‌شود. به‌طوری‌که در این پژوهش ملاحظه می‌شود، نهادها و سازمان‌های دینی و مذهبی در کنترل اجتماعی، تقویت همبستگی اجتماعی، ارتقای سلامت اجتماعی، تقویت هویت دینی، امنیت اجتماعی نقش دارند. حال از آنجایی‌که نهادهای مذهبی به عنوان مراکز تأثیرگذار بر الگوهای رفتاری افراد در زمینه مذهبی مطرح هستند، از این رو به صورت غیر مستقیم در شکل‌گیری فرهنگ و هویت افراد چه در سطح فردی و چه در سطح اجتماعی نقش بسزایی ایفا می‌نمایند و می‌توانند از طریق سازوکارهای یاد شده در پیشگیری از وقوع جرم مؤثر واقع شوند.

۸. مدل‌سازی معادلات ساختاری نقش مسجد طراز بر کاهش طلاق

پولادی و بیاتی (۱۳۹۷) در تحقیقی به بررسی نقش مسجد طراز بر کاهش طلاق پرداختند. این تحقیق بر مبنای هدف از نوع تحقیقات کاربردی و بر مبنای ماهیت و روش، تحقیق پیمایشی است. جامعه آماری این تحقیق زوجین شهرستان فراسهند که

طبق سرشماری سال ۱۳۹۵ تعداد آنان ۱۰۶۹۲ زوج هستند که با استفاده از فرمول کوکران تعداد ۳۷۲ زوج برای حجم نمونه برآورد شد. یافته‌های تحقیق نشان داد رابطه معنادار و مستقیمی بین متغیرهای مستقل نقش مسجد طراز در تربیت افراد، نقش مسجد طراز در تحقق امنیت فردی و نقش مسجد طراز در جامعه پذیری و اجتماعی کردن افراد با متغیر وابسته کاهش طلاق وجود دارد. بررسی رگرسیون چندگانه هم نشان داد که مقدار ضریب تعیین متغیرهای مستقل تحقیق، تغییرات متغیر وابسته کاهش طلاق را تبیین می‌کند. همچنین تحلیل داده‌ها با استفاده از مدل سازی معادلات ساختاری با بررسی وضعیت شاخص‌های نیکویی برازش، قابل قبول بودن مدل معادله ساختاری را نشان داد.

۹. تبیین نقش مساجد در ارتقای سطح کیفیت زندگی ساکنین محلات شهر ایرانی-

اسلامی

پیربابایی و ربیعی‌فر (۱۳۹۷) در تحقیقی به بررسی و تبیین نقش مساجد در ارتقای سطح کیفیت زندگی ساکنین محلات شهر ایرانی- اسلامی پرداختند. روش تحقیق در این مطالعه، به صورت توصیفی- تحلیلی بوده و نوع تحقیق، کاربردی است. جامعه آماری تحقیق، تمام ساکنان محله حسینییه بوده با فرمول کوکران ۳۴۱ نفر به عنوان نمونه آماری انتخاب شدند. نقش مسجد حسینییه اعظم در ارتقای سطح کیفیت زندگی ساکنین در شاخص‌های اجتماعی، اقتصادی، کالبدی و بهداشت محیط محله حسینییه از نظر ساکنان آن با یک نگاه واقع‌گرایی اسلامی انجام گرفته است؛ شاخص‌های اجتماعی کیفیت زندگی محله حسینییه زنجان با آماره تی ۱۸/۲۹ نسبت به سایر شاخص‌ها به شکل قابل توجهی از مسجد متأثر بوده است؛ اما در زمینه شاخص‌های اقتصادی از عملکرد مسجد حسینییه با آماره ۴/۶۷- تأثیر چندانی نپذیرفته‌اند. بدین ترتیب شاخص‌های کالبدی- فضایی، بهداشت محیط به ترتیب با آماره‌های ۱۶/۲۴ و ۲/۲۴ در رتبه‌های بعدی قرار می‌گیرند. در ادامه از آزمون تحلیل مسیر جهت بررسی میزان تأثیرات هریک از شاخص‌های فوق در بهبود کیفیت زندگی ساکنان محله استفاده شد. آزمون تحلیل مسیر نیز گویای این است که شاخص‌های اجتماعی و کالبدی با اثر کل به ترتیب ۶۴۳٪ و ۵۷۲٪ تأثیر قابل توجهی در کیفیت زندگی ساکنین دارد و اما شاخص اقتصادی با اثر کل به ترتیب ۲۷۷٪ در ردیف آخر قرار دارد.

۱۰. تبیین رابطه حضور در مساجد با شهادت طلبی، ایثارگری و گرایش به ارزش‌های

اسلامی

مرادی و حیدرخوانی (۱۳۹۶) به تبیین رابطه حضور در مساجد و شهادت طلبی، ایثارگری و گرایش به ارزش‌های اسلامی با تمرکز بر شهر کرمانشاه پرداختند. این مطالعه با استفاده از روش کمی و تکنیک پیمایشی انجام و برای جمع‌آوری داده‌های مورد نیاز از پرسشنامه استفاده به عمل آمد. جامعه آماری در این مطالعه شهروندان ساکن در شهر کرمانشاه که تعداد کل آن‌ها برابر ۸۵۱۴۰۵ نفر هستند. از این تعداد، ۴۰۰ نفر بر اساس نمونه‌گیری تصادفی ساده برای مطالعه انتخاب شد. جهت برآورد روایی و پایایی ابزار پژوهش از روایی صوری و آلفای کرونباخ و برای تجزیه و تحلیل داده‌ها متناسب با سطح سنجش متغیرها از آزمون‌های همبستگی، مقایسه میانگین‌ها و رگرسیون چندمتغیره استفاده شد. در این مطالعه سه فرضیه اصلی وجود دارد و در آن‌ها سعی می‌شود اثرات حضور در مساجد بر تقویت روحیه ایثارگری، شهادت طلبی و ارزش‌های اسلامی بررسی شوند. نتایج حاصل از ضریب همبستگی پیرسون نشان می‌دهد که بین حضور در مسجد و میزان ایثارگری، میزان توجه به ارزش‌های اسلامی و میزان شهادت طلبی رابطه معناداری وجود دارد. استدلال می‌شود که حضور در مسجد به افزایش ایثارگری، توجه به ارزش‌های اسلامی و میزان شهادت طلبی در جامعه کمک می‌کند.

۱۱. بررسی تأثیر گرایش به مساجد بر گرایش به ایثارگری

میرفردی و همکاران (۱۳۹۴) در پژوهش خود رابطه بین گرایش به مسجد و گرایش به ایثارگری را در مناطق شهری استان کهگیلویه و بویراحمد بررسی کردند. در این پژوهش که از روش پیمایشی استفاده شده است با استفاده از جدول مورگان تعداد ۳۸۴ نفر از افراد ۱۸ ساله و بالاتر مناطق شهری استان کهگیلویه و بویراحمد به عنوان نمونه، تعیین و با استفاده از روش نمونه‌گیری تصادفی از نوع طبقه‌ای چندمرحله‌ای در سه شهر یاسوج، دهدشت و گچساران انتخاب شدند. ابزار گردآوری، پرسشنامه محقق ساخته بوده است که جهت تعیین اعتبار آن از اعتبار صوری و جهت تعیین پایایی از همسانی درونی به روش آلفای کرونباخ استفاده شد. داده‌ها در سال ۱۳۹۳

گردآوری شدند. نتایج این پژوهش با استفاده از همبستگی پیرسون نشان داد که بین گرایش به مسجد و گرایش به ایثارگری در سطح ۹۹ درصد رابطه معنادار و مستقیم وجود دارد. در رگرسیون چندمتغیره نیز ۲۳ درصد از واریانس متغیر گرایش به شهادت طلبی و ایثارگری، به وسیله عامل گرایش به مسجد تبیین شده است. همچنین رابطه بین میزان تحصیلات پاسخگویان و گرایش به ایثارگری معنادار و معکوس بوده است. رابطه بین سن پاسخگویان و میزان گرایش به ایثارگری معنادار نبوده است. ضمن اینکه بین میزان گرایش به ایثارگری و شهادت طلبی با توجه به وضعیت تأهل و جنسیت افراد تفاوت معناداری وجود نداشت.

پیشینه تحقیقاتی کارکرد سیاسی

۱. مساجد بازار تهران در نهضت امام خمینی رحمة الله علیه

مهری (۱۳۸۳) در کتابی با عنوان «مساجد بازار تهران در نهضت امام خمینی رحمة الله علیه» تاریخ شفاهی مسجد سلطانی، سید عزیزالله و مسجد آذربایجانی‌ها))، در سه بخش به کارکرد سیاسی سه مسجد، به عنوان نمونه می‌پردازد که عبارت‌اند از: بخش اول، به مسجد شاه سابق اختصاص دارد که شامل سه فصل «پیشینه تاریخی و فعالیت‌های اجتماعی»، «از مشروطه تا نهضت اسلامی» و «نهضت اسلامی» است. بخش دوم، به بررسی نقش و عملکرد مسجد سید عزیزالله در نهضت اسلامی به رهبری حضرت امام می‌پردازد. بخش سوم نیز به بررسی جایگاه و نقش مسجد شیخ عبدالحسین (مسجد آذربایجانی‌ها) اختصاص دارد. در پژوهش تاریخ شفاهی حاضر، نقش این سه مسجد مهم در جریان نهضت، به ویژه دوره اول آن از ۱۳۴۱ هجری شمسی، در پرتو خاطرات شفاهی و اسناد و منابع مکتوب بررسی شده است.

۲. نقش مساجد و دانشگاه‌ها در پیروزی انقلاب اسلامی

سلیمی میزبانی و همکاران (۱۳۸۳) در کتاب خود با عنوان «نقش مساجد و دانشگاه‌ها در پیروزی انقلاب اسلامی» در طی سه مقاله و با تکیه بر اسناد تاریخی (به ویژه اسناد ساواک)، نقش مساجد و دانشگاه‌ها در پیروزی انقلاب اسلامی بررسی می‌کنند. عنوان مقاله نخست که مرتبط با کارکردهای سیاسی مسجد است، «رژیم پهلوی و نقش مساجد

در انقلاب اسلامی» است که نقش و عملکرد مسجد به عنوان یکی از کانون‌های اصلی مبارزه رژیم پهلوی و شیوه‌های رژیم پهلوی در مهار آن بررسی شده است.

۳. مسجد و سیاست در عصر سلجوقی

حاجی بابایی و همکاران (۱۳۸۹) در مقاله خود با عنوان «مسجد و سیاست در عصر سلجوقی (با تأکید بر کارکرد تبلیغی-رسانه‌ای مسجد)» بیان می‌کند فراخوان عمومی برای بسیاری از وقایع مهمی که نیاز به حضور یا آگاهی مردم داشت، از طریق مسجد انجام می‌شد. از این رو، مساجد در هنگام جهاد مهم‌ترین عامل تبلیغی و تهییجی برای حمایت از جهاد بودند. با این حال، رویکرد تاریخی به مسجد و کارکردهای آن در عصر سلجوقی کمتر مورد توجه قرار گرفته است. هدف از نوشتار حاضر آن است که ضمن توصیف مهم‌ترین کارکردهای تبلیغی-رسانه‌ای مسجد، از طریق واکاوی منابع و روایت‌های تاریخی و در بستر تحولات سیاسی، به تبیین نقش اثرگذار مسجد در اطلاع‌رسانی و آگاهی‌بخشی در عرصه‌های سیاست و اجتماع بپردازد و تلاش دولت سلجوقی، مخالفان سیاسی آن‌ها و نیز عموم مردم را در استفاده از مسجد به عنوان ابزاری برای فراگیر کردن کُیَاک و خواسته‌های خویش، مورک بررسی قرار دهد. دستاورد حاصل از این تحقیق نشان می‌دهد که چگونه در شرایط نبود تکرر فضای عمومی‌کو پیام‌رسانی، مسجد اری مهم، بی‌بدیل و اثرگذار در عرصه رسانه‌ای- تبلیغی بود و گروه‌های مختلف مردم، متناسب با نیاز خویش، از آن بهره می‌بردند.

۴. مسجد و سیاست در عصر آل بویه

مفتخری و سجادی (۱۳۹۱) در مقاله خود با عنوان «مسجد و سیاست در عصر آل بویه» ضمن تلاش برای تعریف مهم‌ترین کارکردهای سیاسی مسجد در عصر آل بویه، به تبیین نقش اثرگذار مسجد در تحولات سیاسی این دوره از تاریخ ایران پرداخته‌اند. برخی از این کارکردها عبارت‌اند از: الف) مسجد و خطبه‌خوانی؛ ۱- خطبه‌خوانی؛ اعلان سیاسی، ۲- خطبه‌خوانی؛ اعلان طغیان و شورش سیاسی، ۳- خطبه‌خوانی؛ نماد اطاعت سیاسی ب) مسجد و چالش‌های سیاسی- مذهبی؛ ۱- اذان و منازعات مذهبی- سیاسی،

۲-شعارنویسی بر مساجد و منازعات مذهبی، ۳-خطبه‌های مساجد و منازعات و جنگ‌های فرقه‌ای-مذهبی.

۵. نقش و جایگاه ارتباطات سنتی در شکل‌گیری انقلاب اسلامی

نظری‌مقدم و ایمانی (۱۳۹۲) در پژوهش خود با عنوان «نقش و جایگاه ارتباطات سنتی در شکل‌گیری انقلاب اسلامی» سعی دارند با توجه به ادبیات حوزه فرهنگ و ارتباطات، ضمن پرداختن به پرسش چگونگی نقش و جایگاه ظرفیت‌های ارتباطات سنتی تاریخ اجتماعی ایران در جنبش‌های عدالت‌خواهانه و حرکت سیاسی اجتماعی انقلاب اسلامی ایران به ارائه تصویری شفاف و گویا از نفوذ و حضور و نقش کاربردی رسانه‌های سنتی در حوزه اجتماعی بپردازند. پیوند ارتباطی سنتی که در مبارزات انقلاب اسلامی، بین بازار، علما و مساجد حاکم بود، شرایط لازم را در جهت گردهمایی‌ها و مراسم مذهبی فراهم می‌کرد. ارتباط‌گران سنتی در بازار از طریق ساماندهی مراسم روضه‌خوانی، تعزیه، دسته‌های عزاداری و اشکال دیگر مناسک مذهبی، موفق شدند مبارزان را ضد حکومت بسیج کنند. بازار در انقلاب، هم مرکز اطلاع‌رسانی و اخبار و اطلاعات نهضت بود و هم محملی برای ارتباطات آئینی و رسانه مجالس و تجمع‌های اعتراضی علیه حکومت. رسانه بازار به سبب ساختار شکلی و کارکردی آن، نقش تعیین‌کننده‌ای در نهضت داشت.

۶. تأثیر مسجد در انقلاب مشروطیت ایران

علی‌صوفی و همکاران (۱۳۹۲) در مقاله خود با عنوان «تأثیر مسجد در انقلاب مشروطیت ایران»، مسجد را نماد جسمانی دین و نهاد روحانیت معرفی می‌نمایند. لذا بیان می‌کنند که ریشه کارکردهای سیاسی مسجد از این امر ناشی می‌شود. از نظر ایشان چندعامل موجب بروز کارکردهای سیاسی مسجد می‌شد که عبارت‌اند از: افزایش کنش سیاسی روحانیان و ورود آنان به عرصه‌های سیاسی و رهبری جنبش سیاسی، نبود فضای عمومی شهری مناسب برای تحصن‌های سراسری و برخورداری مسجد از ویژگی‌های کالبدی مناسب، بست‌بودن مسجد (زیرا معترضان با تحصن در مساجد از سرکوب‌گری دولتیان در امان بودند)، مسجد در انقلاب مشروطیت رسانه اصلی همه گروه‌های موافق و مخالف مشروطه نیز به شمار می‌رفت.

۷. نقش مساجد در پیروزی انقلاب اسلامی

جمالزاده و امینیان (۱۳۹۲) در مقاله خود با عنوان «نقش مساجد در پیروزی انقلاب اسلامی»، برای تحلیل نقش مساجد در انقلاب اسلامی ایران، از رهیافت کارکردگرایانه به ویژه نظریه تالکوت پارسونز و رابرت مرتن بهره گرفته و با استناد به نمونه‌های تاریخی مرتبط با تحولات ایران در سال‌های انقلاب، نشان داده‌اند مساجد ایران در آن سال‌ها با تجمع همفکران، آموزش الگوهای ارزشی متضاد با ارزش‌های نظام حاکم به مردم و انتقاد از سیاست‌های حاکم بر نظام اجتماعی دوره پهلوی بر مبنای الگوهای ارزشی اسلامی، توانسته‌اند نقش عمده‌ای به همراه برخی دیگر از فعالان عرصه فرهنگی، در ایجاد اختلال در کارکرد حفظ الگوهای ارزشی و انگیزشی نظام اجتماعی حاکم و در نتیجه عدم تعادل آن ایفا کنند. این کژکارکرد به یاری یک کارکرد پنهان در مساجد، یعنی سازمان‌دهی ارتباطات مبارزان انقلاب اسلامی شکل گرفت.

۸. کارکردهای سیاسی-اجتماعی مسجد در عصر قاجار

دشتکی‌نیا (۱۳۹۲) در پایان‌نامه خود با عنوان «کارکردهای سیاسی-اجتماعی مسجد در عصر قاجار» بیان می‌کند که مسجد به عنوان یکی از مهم‌ترین نهادهای دینی-فرهنگی ایران در عصر قاجار، علاوه بر کارکرد دینی، دارای کارکردهای متنوع آموزشی، تربیتی، رسانه‌ای، قضایی، اجتماعی و سیاسی بود. با عنایت به این که تنوع نقش‌های مسجد متأثر از زمینه‌ها و شرایط اجتماعی بود، با بروز تغییرات اجتماعی که در نتیجه فرآیند اصلاحات در دوره قاجار به وجود آمد، باید انتظار داشت که آثار این تغییرات در کارکردهای مسجد هم که جایگاهی مهم در نظام اجتماعی جامعه ایران در عصر قاجار داشت، بازتاب یابد. در رساله حاضر، کارکردهای سیاسی-اجتماعی مسجد با تأکید بر این مسئله مورد پژوهش قرار می‌گیرد که آیا با تغییر شرایط اجتماعی جامعه ایران در عصر قاجار، تغییری در کارکردهای سیاسی-اجتماعی مسجد ایجاد شده. هدف این پژوهش، تدارک زمینه‌های لازم برای مطالعات مربوط به نقش و جایگاه نهادهای اجتماعی در جامعه ایران عصر قاجار، جمع‌آوری اطلاعات لازم برای تدوین تاریخ نهادهای اجتماعی در ایران دوره قاجار و نیز بازشناسی کارکردهای مسجد در جامعه ایران است.

۹. نقش مسجد در پیروزی انقلاب اسلامی

کتاب خیری اصل (۱۳۹۲) با عنوان «نقش مسجد در پیروزی انقلاب اسلامی» در دو بخش تدوین یافته است. بخش اول تحت عنوان مدخل پژوهشی سه فصل دارد: شروع نهضت اسلامی، تلاش برای بیداری اسلامی اوج‌گیری نهضت اسلامی. بخش دوم تحت عنوان اسناد است. که در آن تصویر ۱۲۶ سند از اسناد مرکز اسناد انقلاب اسلامی که در بخش اول در پاورقی‌ها به آن‌ها ارجاع شده، آمده است. از جمله نام‌های مساجدی که در فهرست اسناد از آن‌ها یاد شده عبارت‌اند از: ارک، امام‌زاده یحیی، اردبیلی‌ها، حاج ابوالفتح، حاج سید ابوالفضل، هدایت، شاه، پاچنار، وکیل و....

۱۰. مسجد نمونه

نوبهار (۱۳۹۲) در کتاب خود با عنوان «مسجد نمونه» در کنار بررسی ابعاد مختلف مسجد نمونه، به اموری مانند ویژگی‌های اجتماعی-سیاسی مسجد نمونه، مسجد به عنوان یکی از اصلی‌ترین نهادهای پاسداری از عدالت، نسبت مسجد و حکومت و نسبت مسجد و امر به معروف و نهی از منکر پرداخته است.

۱۱. درآمدی بر صورت‌بندی جایگاه مسجد در سیاست‌های جمهوری اسلامی ایران، بر پایه تطورات کارکردی مساجد در گذر تاریخ

لبخندق و هاشمیان (۱۳۹۲) در مقاله خود با عنوان «درآمدی بر صورت‌بندی جایگاه مسجد در سیاست‌های جمهوری اسلامی ایران، بر پایه تطورات کارکردی مساجد در گذر تاریخ» با بررسی منابع تاریخی و دینی، ده کارکرد برای مساجد در جامعه اسلامی شناسایی و احصا کرده‌اند و سیر تطورات این کارکردها در چهار دوره را مورد بررسی قرار داده‌اند که عبارت‌اند از: ۱) دوران صدر اسلام: دوره شکوفایی و بالندگی مسجد؛ ۲) دوران فتوحات و آغاز ارتباط مسلمانان با دیگر تمدن‌ها: دوره آغاز افول و انحرف مسجد از جایگاه دینی خود؛ ۳) دوران پس از فتوحات تا آغاز جنبش‌های سیاسی دینی: دوره رکود مسجد و تقلیل کارکردی آن؛ ۴) دوران جنبش‌های سیاسی امت اسلامی: دوران بازگشت به کارکردهای غیرفردی. در نهایت نحوه پرداختن به این کارکردها در دوره پس از پیروزی

انقلاب اسلامی تا کنون، مورد تحلیل و بازخوانی قرار گرفته است تا از این رهگذر بتوان به سیاست‌گذاری اعتلای جایگاه مسجد در جمهوری اسلامی ایران اندیشید.

۱۲. سرمایه اجتماعی مساجد و انقلاب اسلامی

سمیعی و عموزاده (۱۳۹۳) در مقاله‌ای با عنوان «سرمایه اجتماعی مساجد و انقلاب اسلامی (مطالعه موردی شبکه اجتماعی مسجد هدایت)» با استفاده از روش تحلیل شبکه اجتماعی، برای سنجش میزان انباشت سرمایه اجتماعی در شبکه اجتماعی مساجد، یک مطالعه موردی در مورد مسجد هدایت تهران انجام داده‌اند. در این راستا الگوی ارتباطی میان فعالان سیاسی این مسجد ارائه شده و در پایان، نقش شبکه این مسجد در پدیدآمدن امکان هنجارسازی با محوریت روحانیت که در نهایت منجر به برتری سیاسی این گروه شد، تبیین شده است.

۱۳. مسجد به مثابه هسته بسیج‌گر انقلاب اسلامی

ابطحی (۱۳۹۴) در مقاله‌ای با عنوان «مسجد به مثابه هسته بسیج‌گر انقلاب اسلامی»، درصدد پاسخگویی به این سؤال است که نقش مسجد در انقلاب اسلامی و تداوم آن چگونه است؟ با چه راهکاری می‌توان نظام ارزشی جامعه با توجه به مقتضیات و شرایط نوین جهانی را در کانون‌ترین محل اجتماع اسلامی به نام مسجد در نسل‌های جدید نهادینه نمود تا همچنان فکر دینی و اهتمام عملی برای احیای ارزش‌های ماندگار اسلامی در جان نسل جوان شعله‌ور بماند؟ راهکارهایی چون طراحی مسجد به عنوان معتبرترین کانون آگاهی و هدایت به صورتی که خودسازی و جامعه‌پردازی راهبرد جاودانی مسجد و مسجیدیان باشد، تبدیل مساجد به کانون‌هایی با رویکرد چند جانبه، بدین صورت که مسجد همزمان با ایفای نقش به عنوان مرکز عبادت و معنویت، کانونی برای آموزش، جایگاهی برای تربیت، محفلی برای خبرگیری و محلی برای گذراندن بهتر اوقات برای همه گروه‌های سنی باشد و....

۱۴. بسیج سیاسی و انقلاب اسلامی

شیرودی و ساسان (۱۳۹۴) در مقاله خود با عنوان «بسیج سیاسی و انقلاب اسلامی؛ بررسی موردی دوره تاریخی ۱۳۵۱-۱۳۴۱» به استخراج کارکردهای مسجد در بسیج

سیاسی مردم در دوران مبارزاتی انقلاب اسلامی، از سخنان امام خمینی رحمة الله علیه و مقام معظم رهبری (حفظه الله) می‌پردازد. برخی از این کارکردها عبارت‌اند از: کارکرد ارتباطی- رسانه‌ای، کارکرد حمایتی و پشتیبانی مالی، کارکرد فرهنگی-سیاسی و....

۱۵. نقش مساجد در تحولات سیاسی و اجتماعی ایران از مشروطه تا دوران انقلاب اسلامی

داوودی (۱۳۹۶) در پایان‌نامه خود با عنوان «نقش مساجد در تحولات سیاسی و اجتماعی ایران از مشروطه تا دوران انقلاب اسلامی» بیان می‌کند مسجد در صدر اسلام محل کار پیامبر اعظم و محل شور و اخذ تصمیمات کلان سیاسی و اجتماعی نظیر اعزام مسلمانان به مناطق مختلف جهت ترویج و اشاعه اسلام، و برنامه‌ریزی جنگ‌ها و مانند آن بود. در دوره معاصر نیز خصوصاً از مشروطه تا نهضت ملی‌شدن صنعت نفت و انقلاب اسلامی و دوران دفاع مقدس و بعد از آن همواره مسجد به عنوان یکی از کانونی‌ترین مراکز مهم فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی بوده است. در برخی موارد هسته‌های اولیه مقاومت در این مکان مقدس شکل می‌گرفته است. ترویج و تمسک به آموزه‌ها، داشته‌های دینی و اعتقادات مذهبی با حضور و تجمع گسترده مردم در مساجد منجر به تشکیل اولین اجتماعات و تشکلهای سیاسی و هسته‌های اولیه فرهنگ استکبارستیزی شد.

۱۶. مسجد حماسه‌ساز

محمودی (۱۳۹۷) در کتاب خود با عنوان «مسجد حماسه‌ساز (نگاهی گذرا به نقش‌آفرینی و تأثیرگذاری مسجد صاحب‌الزمان عجل الله تعالی فرجه الشريف ورامین در حوزه‌های فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، دینی و انقلابی)»، سعی نموده که مسجد صاحب‌الزمان عجل الله تعالی فرجه الشريف شهر ورامین را به عنوان نمونه‌ای موفق از مساجدی که در حیطه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و... وارد شده‌اند و تأثیرات مثبتی گذاشته‌اند، معرفی نماید.

پیشینه تحقیقاتی کارکرد اقتصادی

۱. سرمایه اجتماعی و توسعه اقتصادی

در مقاله‌ای، نظریور و منتظری مقدم (۱۳۸۹) با عنوان سرمایه اجتماعی و توسعه اقتصادی؛ مطالعه‌ای درباره مشارکت اجتماعی از منظر اسلام انجام دادند. پژوهش پیش رو درصدد است با تبیین مؤلفه مشارکت اجتماعی در اندیشه دینی، نقش آن را در فرآیند توسعه اقتصادی با استفاده از روش توصیفی و تحلیل محتوا بررسی کند. محققان در این تحقیق به روش توصیفی و تحلیل محتوا به بررسی پرداخته‌اند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد نقش ویژه «نهاد مسجد» در زندگی اجتماعی جوامع اسلامی، کارکرد منحصر به فرد «نهاد امر به معروف و نهی از منکر» در نهادینه کردن نظام «نظارت همگانی» و نیز حضور آگاهانه مسلمانان در جهاد در راه خدا، در جهت خلق، تثبیت و تقویت مشارکت اجتماعی عمل کرده، مرز معینی میان نظریه متعارف و نظریه سرمایه اجتماعی از دیدگاه اسلام ترسیم می‌کند. همچنین مشارکت اجتماعی برآمده از آموزه‌های دینی، از راه پدیدساختن امنیت، کارآمدی دولت و بازار، کاهش فقر و بیکاری در فرآیند توسعه اقتصادی نقشی اساسی ایفا می‌کند. بنابراین، فرضیه «در صورت نهادینه شدن مشارکت اجتماعی از دیدگاه اسلام، بستر مناسبی برای توسعه اقتصادی از راه‌های پیش گفته فراهم خواهد شد» مورد پذیرش قرار می‌گیرد.

۲. پیوند بازار مسجد: انسجام اجتماعی در بازار تهران

در مقاله‌ای از حسینی قمی و رضایی (۱۳۹۵) با عنوان پیوند بازار مسجد: انسجام اجتماعی در بازار تهران، تأثیر پیوند مسجد و بازار و نقش آن بر هزینه اجتماعی معاملات اقتصادی بررسی شده است. ارزش‌ها در بازار، پیام‌های اطلاعاتی هستند که در جریان ارتباط مسجد و بازار، به فعالان اقتصادی انتقال داده می‌شوند. این پیام‌ها حامل ارزش‌های اجتماعی و جمع‌گرایانه هستند و به انسجام اجتماعی بازار کمک می‌کنند. یافته‌های این تحقیق، با استفاده از روش کمی و با ابزار پرسشنامه استاندارد و حجم نمونه ۱۰۷ نفری بازاریان تهران، به کمک شیوه نمونه‌گیری سهمیه‌ای متناسب با حجم به دست آمده است. با افزایش اعتماد بین بازاریان، پایبندی به اخلاق اقتصادی و

ارزش‌ها افزایش و هزینه اجتماعی معاملات اقتصادی کاهش معناداری پیدا می‌کنند. از طرف دیگر، این امر، به افزایش انسجام اجتماعی بازاریان، از طریق روابط مداوم آن‌ها و شرکت در انجمن‌ها و سازمان‌های جمعی (مانند مسجد) منجر می‌شود که این مطلب، مهم‌ترین ویژگی حاصل شده از پژوهش است.

۳. مدلسازی معادلات ساختاری نقش مساجد در توسعه گردشگری مذهبی

در تحقیقی از موسوی و همکاران (۱۳۹۳) با عنوان مدلسازی معادلات ساختاری نقش مساجد در توسعه گردشگری مذهبی، مسجد جامع عتیق شیراز مورد تحقیق و بررسی قرار گرفت. هدف از این پژوهش بررسی نقش مسجد جامع عتیق شیراز به لحاظ وضعیت معماری، کارکرد نیایشی و غیرنیایشی در توسعه گردشگری مذهبی است. با توجه به اهداف تحقیق و مؤلفه‌های مورد بررسی، نوع تحقیق کاربردی و روش بررسی آن توصیفی، تحلیلی است. ابزار گردآوری اطلاعات پرسشنامه و مطالعه اسناد و مدارک است. حجم نمونه ۱۴۵ گردشگر است که بر اساس نمونه‌گیری کوکران در سطح اطمینان ۹۵ درصد محاسبه شده است. جهت تجزیه و تحلیل داده‌ها از تحلیل لیزرل (تحلیل مسیر) و همچنین مدل پرالونگ برای بررسی ارزش گردشگری مسجد استفاده شده است. مسئله اصلی در این پژوهش، بررسی عدم توجه و آگاهی از مؤلفه‌ها و کارکردهای معماری و نیایشی و غیرنیایشی مسجد جامع عتیق در رونق گردشگری مذهبی است. ارزش گردشگری مسجد جامع عتیق شیراز با استفاده از روش پرالونگ نشان می‌دهد که شاخص معماری مسجد جامع با ارزش ۰.۸۴۱ بیشترین نقش را در جذب گردشگران مذهبی داشته است. همچنین، مدل‌سازی معادلات ساختاری نری نشان می‌دهد بین مؤلفه‌های معماری مسجد جامع عتیق شیراز و کارکردهای نیایشی و غیرنیایشی مسجد جامع رابطه متقابل و دوسویه برقرار است، اما وزن هر یک از مؤلفه‌ها متفاوت است. بر این اساس، برآورد ضرایب استاندارد شده مدل ساختاری تأثیرات مؤلفه‌های معماری مسجد جامع عتیق را بر روی توسعه گردشگری مذهبی در مسجد جامع عتیق شیراز با ضریب مستقیم و مثبت ۰.۹۳، کارکردهای نیایشی مسجد با ضریب مستقیم و مثبت ۰.۸۵ و همچنین کارکرد غیرنیایشی نری با ضریب مستقیم و مثبت ۰.۱۶ تأیید می‌کند.

پیشینه تحقیقاتی کارکرد فرهنگی

۱. مسجد و مدرنیته: مروری تحلیلی و جامعه‌شناختی به گفتمان‌های مسجد در

ایران

فاضلی (۱۳۸۷) در این پژوهش تلاش کرده است تا مفهوم و کارکردهای مسجد به عنوان یک نهاد و سازمان دینی را در چهار گفتمان موجود اجتماعی شامل گفتمان سنتی، گفتمان سکولار، گفتمان ایدئولوژیک- انقلابی و گفتمان ایدئولوژیک - انتقادی مورد بررسی قرار دهد. دو گفتمان سنتی و ایدئولوژیک، انقلابی، گفتمان‌هایی است که بیشترین قرابت را با پژوهش حاضر دارد و امکان بهره‌برداری از آن وجود دارد. گفتمان سنتی متناسب نیازها و شرایط صدر اسلام، تبیین‌کننده مباحث کلیدی و اولیه درباره ابعاد مختلف مسجد، مانند تبیین و تعریف مسجد، معیارهای ساخت و معماری و فضای آن، شرایط حضور در مسجد، الگوهای و هنجارهای رفتاری در مسجد، نقش‌ها و کارکردها و کاربردهای آن، جایگاه مسجد در دین اسلام و هم‌چنین شرایط و ویژگی‌های رهبری مسجد و امام جمعه و جماعت بوده است. در این گفتمان مسجد کانون اصلی جامعه اسلامی شناخته می‌شود و کلیه امور اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی از طریق مسجد صورت می‌گیرد. گفتمان ایدئولوژیک - انقلابی بر اساس قرائت روشنفکران دینی رهبران مذهبی انقلاب اسلامی به خصوص امام خمینی رحمة الله علیه به وجود آمد و ریشه‌های این گفتمان در قرائت سیاسی و ایدئولوژیک از اسلام استوار است و همزمان با نقد اسلام سنتی و اسلام سکولار، اسلام ایدئولوژیک مطرح شد. در دهه دوم انقلاب و بعد از اتمام جنگ، با تغییر فضای سیاسی و فرهنگی کشور، و با آشکار شدن مسائل اجتماعی مانند افزایش اعتیاد به مواد مخدر، کاهش جذابیت‌های اسلام سیاسی، گسترش ارزش‌های غیر دینی و وضعیتی که رهبر معظم انقلاب آن را «تهاجم فرهنگی» نامیدند، باعث شد تا توسعه فرهنگ دینی نیز به مأموریت‌های مسجد اضافه شود و محتواها و فرم‌های انقلابی وارد کارکرد مسجد شود، مواردی همچون ایجاد وحدت، توسعه معارف دینی و اخلاق، راه‌اندازی کانون‌های فرهنگی و هنری، محل آموختن و ترویج چگونه زیستن (سبک زندگی)، دژ مقابل تهاجم فرهنگی و موارد متعدد دیگری که به عنوان کارکردهای فرهنگی مسجد به کارکرد سنتی آن افزوده شد.

۲. بایسته‌های طراحی مسجد بر مبنای کارکردهای فرهنگی-اجتماعی

مشایخی و مهدوی‌نژاد (۱۳۸۹) با مطالعه تاریخی مسجد پیامبر، درصدد بیان برخی مصادیق کارکرد فرهنگی مسجد در زمان صدر اسلام هستند، زیرا که مسجد پیامبر نه تنها مرکز عبادی، سیاسی مدینه در آن زمان به شمار می‌آمد، بلکه محور تمام فعالیت‌های فرهنگی و اجتماعی مردم نیز قرار گرفته بود. مسجد مدینه تنها برای ادای فریضه نماز نبود، بلکه مرکز جنب و جوش و فعالیت‌های دینی و اجتماعی مسلمانان همان مسجد بود. هر وقت لازم می‌شد اجتماعاتی صورت گیرد، مردم را به حضور در مسجد دعوت می‌کردند و مردم از هر خبر مهمی در آنجا با خبر می‌شدند و هر تصمیم جدیدی گرفته می‌شد در آنجا به مردم اطلاع داده می‌شد. برای آن که مسجد بتواند جایگاه حقیقی خود را در جامعه محقق سازد، لازم است دو دسته کارکرد را به صورت همزمان تأمین نمایند؛ یک کارکردهای آیینی و دو کارکردهای فرهنگی-اجتماعی؛ بسیاری از فعالیت‌ها به صورت همزمان هر دو کارکرد را در بردارند، به عنوان مثال برگزاری نماز جماعت از یک سو مراسمی آیینی است و از یک سوی دیگر کارکردهای فرهنگی، اجتماعی را نیز به همراه خود دارد. برآیند این دو کارکرد زمینه‌ساز اقبال عمومی و استقبال مردم از مساجد است، موضوعی که نوعی سرزندگی و شادابی معنوی را به همراه می‌آورد. پرسش اصلی پژوهش آن است که اولاً دامنه کارکردهای فرهنگی و اجتماعی مسجد تا کجاست؟ و ثانیاً مساجد واجد این شاخصه‌ها دارای چه کیفیت‌هایی هستند؟ زمانی که مساجد برای انجام تنوعی از فعالیت‌های فرهنگی-اجتماعی مناسب‌سازی شوند، در شهرها و محالت در مرکز فعالیت‌های اجتماعی قرار می‌گیرند، دامنه فعالیت زمانی‌شان دائمی است؛ فرآیند طراحی در جستجوی کیفیتی است که بیش از هر چیز بر ارتقای حضور شهروندان در بخش‌های مختلف مسجد و در طول تمام شبانه‌روز تکیه دارد، مسجدی که بخشی از زندگی محله‌ای - شهری است. در بخشی از این پژوهش به برخی از مصادیق کارکرد فرهنگی مسجد اشاره شده است که شامل آموزش، تبلیغ دین و هدایت افکار عمومی، فرهنگ‌سازی دفاع، مشورت، تشکیل کانون‌های فرهنگی و اجتماعی، جشن‌ها و مناسبت‌های عمومی، فعالیت‌های عمومی و انجام مراسم آئینی همچون تعزیه می‌شود.

۳. تدوین الگوی کیفیت خدمات در مدیریت مسجد

متأسفانه در برخی مساجد تلاش خاصی جهت حاکم کردن فرهنگ ارزشی بر رفتار مأمومین صورت نگرفته و وظایف عمومی مدیریت چندان جدی گرفته نمی‌شود. اما همواره این سؤال مطرح است که جهت اداره اثربخش این نهاد دینی چه الگویی از اقدامات را باید طراحی و اجرا نمود. مفهوم‌سازی الگوی اقدامات اثربخش در مساجد مبتنی بر ادبیات نظری موجود، مصاحبه‌های اکتشافی و کسب نظرات صاحب‌نظران نشان داد که اقدامات اثربخش مدیریت در مساجد از الگویی با سه مؤلفه پیروی می‌کند. اولین مؤلفه پیشنه‌داری به حاکمیت ارزش‌ها بر مساجد توجه دارد. بررسی آیات قرآن کریم نشان می‌دهد که با توجه به تقدس فضای مسجد، حفظ ارزش‌های معنوی و خلوص حضور جزء اقدامات زیربنایی در درون مساجد است. ساماندهی اقدامات مدیریتی در مسجد در دو مؤلفه دیگر امکان پذیر است: وظایف عمومی و مدیریت عملیات. شاخص همسوسازی کلیه رفتارها و فعالیت‌ها با ارزش و تقدس مسجد در مؤلفه حاکم کردن ارزش‌ها و شاخص رهبری معنوی در مؤلفه وظایف عمومی حائز رتبه اول از نظر اهمیت و تأثیرگذاری در موفقیت مسجد شده‌اند. این امر حاکی از آن است که وجود یک امام یا رهبر که به الگویی معنوی در مسجد تبدیل شده باشد به همراه ایجاد فضایی ارزشی می‌تواند تأثیر قابل توجهی بر اثربخشی مدیریت در مسجد داشته باشد. مدیریت بر فرآیند و عملیات درونی مسجد که به بررسی زنجیره اقدامات و گام‌هایی می‌پردازد که در کنار یکدیگر، خدمت نهایی را تولید می‌کنند از مؤلفه‌های مهم در این مدل است. شاخص‌های الگوبرداری از سنت و سیره معصومین علیهم‌السلام و الگوبرداری از مساجد موفق بالاترین رتبه را در این مؤلفه به دست آورده‌اند. عباسی و همکاران (۱۳۹۳) در این پژوهش، ابعاد اصلی کیفیت خدمات مسجد را که مورد شناسایی قرار دادند که عبارت است از تعامل، قابلیت اطمینان برگزاری نماز، در دسترس بودن، کیفیت مجریان و محسوسات و تنوع. در ادامه، بعد تعامل به نه شاخص، بعد قابلیت اطمینان برگزاری نماز به پنج شاخص، بعد در دسترس بودن به چهار شاخص، بعد کیفیت مجریان به چهار شاخص، بعد محسوسات به نه شاخص و بعد تنوع به پنج شاخص تجزیه شده است و نتیجه‌گیری به کمک آزمون رتبه‌بندی فریدمن انجام شده

است. طبق نظر خبرگان، مهم‌ترین و تأثیرگذارترین عامل در کیفیت خدمات مسجد، کیفیت برگزاری نماز است و ابعاد محسوسات و تنوع، کمترین اهمیت را در این الگو دارد.

۴. سیاست‌گذاری فرهنگی مطلوب مسجد از دیدگاه مقام معظم رهبری در جمهوری اسلامی ایران

پژوهش فرخی (۱۳۹۳) به اهمیت و جایگاه مسجد در اداره جامعه و کارکردهای چندجانبه آن توجه دارد و در بعد فرهنگی به بحث آموزش و تبلیغ دین و ارائه پیام‌ها دینی به مردم اشاره شده است. مسجد به عنوان نهادی فرهنگی و ارتباطی به مثابه مهم‌ترین کانال ارتباطات اجتماعی، همواره به عنوان منبع حرکت‌های فرهنگی و معنوی عمل نموده و نه تنها در بعد تزکیه معنوی، بلکه به عنوان منبع دانش و اطلاعات مربوط به جامعه، آحاد مردم را تغذیه می‌کرده است. در بحث تبلیغی مسجد به ضرورت استفاده از ابزارهای رسانه‌ای نوین و کارآمد و ضمن حفظ و بهره‌برداری از روش‌های سنتی تأکید شده است. محقق مساجد مراکزی چندمنظوره یا چند کارکردی می‌داند و حرکت مساجد را به سمت کارکردهای متنوع عبادی، فرهنگی، علمی، آموزشی، سرگرمی صحیح می‌داند، تا بدین وسیله بتوانند در جذب جوانان و نوجوانان به مساجد موفق عمل نمایند. مساجد باید علاوه بر آموزش مباحث دینی و معارف اجتماعی و سیاسی، باید کانون موعظه و پرورش اخلاق باشد.

۵. بررسی عملکرد آموزشی مساجد

پژوهش شکوفه (۱۳۷۶) بر مبنای عدم تفکیک عبادت و مسائل در جریان زندگی بشر همچون موضوع آموزش عمومی شکل گرفته است، به ویژه در زندگی شهری که جدای از آموزش‌های مدرسه‌ای و دانشگاهی نیاز به آموزش در راستای نیازهای روزمره مردم وجود دارد و مساجد می‌توانند پاسخگوی این نیازهای آموزشی باشد و باید در زمینه‌های مختلف ایفای نقش آموزشی داشته باشند. نتیجه تحقیق شامل این موارد است؛ آموزش‌های ارائه شده در مسجد شامل تمامی انواع مختلف آموزش‌های فرهنگی و تکمیلی نیست. آموزش‌های ارائه شده در مسجد بر اساس نیازسنجی محلی

ارائه نمی‌شود. آموزش‌های ارائه شده در مسجد بر اساس امکان‌سنجی محلی ارائه نمی‌شود. تمام آموزش‌های ارائه شده در مسجد از برنامه و تداوم برخوردار نیست.

۶. نیازسنجی آموزشی مدیران کانون‌های فرهنگی هنری مساجد استان هرمزگان از دیدگاه مدیران و اعضای کانون‌ها

در بررسی نظرات نمونه‌های تحقیق محمدی چمردانی (۱۳۸۸)، اهمیت نیازهای آموزشی مدیران کانون‌های فرهنگی هنری مساجد استان در حد زیاد تشخیص داده شد. نیازهای آموزشی مدیران کانون‌های فرهنگی هنری مساجد استان هرمزگان از دیدگاه مدیران و اعضای کانون‌ها شناسایی و اولویت‌بندی شد. در بررسی دیدگاه مدیران کانون‌ها و اعضا به تفکیک و همچنین دیدگاه مدیران و اعضای کانون‌ها مشخص شد که همه گروه‌های مدیران و اعضا، نیازهای آموزشی شامل ۱. روابط عمومی، ۲. اصول مدیریت، ۳. مدیریت فرهنگی، ۴. معارف دینی و اسلامی و ۵. برنامه‌ریزی اجرایی مراسم‌های مذهبی در بین اولویت‌های یکم تا دهم قرار دادند و بین دیدگاه مدیران و اعضای کانون‌ها تفاوتی وجود ندارد.

۷. ارائه الگوی بررسی تأثیرات شبکه اجتماعی کانون‌های فرهنگی هنری مساجد استان اصفهان

هدف مقاله تابش و ابراهیم‌زاده (۱۳۹۴) ارائه مدلی به منظور بررسی اثرات شبکه اجتماعی کانون‌های فرهنگی هنری مساجد استان اصفهان بوده است. وظیفه اصلی کانون‌های فرهنگی هنری مساجد در تبلیغ، گسترش و تعمیق فرهنگ روح بخش، گسترش زمینه مشارکت و مباحثت مردم در امور فرهنگی، هنری، اجتماعی، علمی، همگانی و عمومی نمودن عرصه‌های فرهنگی و هنری و تحقق آزادی فعالیت‌های فرهنگی مردمی، زمینه سازی برای حضور فعال جوانان و نیروهای متعهد در عرصه فعالیت فرهنگی و هنری و شناسایی و تربیت استعدادهای درخشان و استفاده از اوقات فراغت جوانان است. به دلیل حضور فعالان فرهنگی در این نهاد و نیز با عنایت به پراکندگی نامنظم جغرافیایی آن‌ها، این مقاله به دنبال این است که با استفاده از رویکرد پیمایشی به بررسی کارکرد شبکه اجتماعی کانون‌های فرهنگی هنری مساجد

استان اصفهان پردازد. نتایج حاصل از پژوهش نشان داد تأثیرات شبکه اجتماعی متوسط به بالاست؛ یعنی شبکه اجتماعی میتواند باعث افزایش مدیریت دانش، پیامدهای محیطی، پیامدهای ذهنی، پیامدهای عاطفی، پیامدهای آموزشی محیط شبکه شود.

۸. بررسی تاریخی نقش آفرینی مسجد مدرسه‌ها در ارتقای گفتمان دینی

هدف از تحقیق صفری روشانی و قرآنی (۱۳۹۵) بررسی تاریخی نقش آفرینی مسجد مدرسه‌ها در اصلاح و ارتقای گفتمان دینی است. می‌توان گفت گفتمان مذهبی عهد قاجار متأثر از عوامل مختلف اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و مذهبی از طرفی دچار نوعی عوام‌زدگی و شعارگرایی و از طرف دیگر، بیگانه با وضع جدید اجتماعی شده بود. در این میان، اماکن مذهبی در نگاهی کلی، با وجود تعدد و تنوع درخور تامل، چندان قادر به ایفای رسالت ذاتی خود در هدایت و اصلاح و ارتقای گفتمانی جامع و مانع، در عرصه مذهبی نبودند؛ مگر مساجدی که در کنار کارکرد عبادی خود، فعالیت‌های علمی و آموزشی در قالب مدرسه علمیه رانیز برعهده گرفته بودند. نقش آفرینی مسجد مدرسه‌ها در محورهایی همچون تقویت ابعاد علمی و استدلالی آموزه‌های دینی در بستر جامعه، آشنا شدن صاحب‌نظران و محصلان علوم دینی با نیازها و مطالبات اجتماعی، مستند شدن باورهای مذهبی، خرافه‌زدایی و صیانت از آموزه‌های دینی، پاسخگویی به سؤالات و شبهه‌های دینی و نیز اعتدال و پرهیز از افراط و تفریط‌های دینی است.

۹. نقش آموزشی مساجد در اعتلای علمی تمدن اسلامی

هاشمی و هاشمی (۱۳۹۷) نقش آموزشی مسجد را مورد توجه قرار دادند. مسجد به عنوان اولین نهاد آموزشی در جهان اسلام، همواره نقشی مهم و اساسی در پیشبرد علم و دانش به عهده داشته است. با ورود حضرت رسول ﷺ به مدینه در پی نیاز مسلمانان به یادگیری مبانی دینی، مسجد النبی مأمونی برای آموزش و تعلیم مسلمانان شد و به تدریج در طول سده‌های بعد، این نقش پررنگ‌تر شد. با گسترش مساجد جامع و آموزشی، بسیاری از علوم تخصصی در حوزه‌های مختلف علمی در این نهاد آموزشی محل تدریس قرار گرفت. وجود کرسی‌های دانش‌اندوزی و آزاداندیشی در

کنار نگاه بدون تبعیض به علم و متعلمان و توجه ویژه به شیوه‌های علمی تدریس متناسب با ذوق و توانایی دانش‌پژوهان از شاخصه‌های مهم مورد توجه در این نهاد علمی بود و هم چنین محققان به چگونگی و کیفیت روش‌های تدریس در آن نهاد علمی پرداخته تا بدان وسیله اندکی از نقش اعتلا بخش نهاد علمی مسجد، در حرکت علمی تمدن اسلامی آشکار شود.

پیشینه تحقیقاتی کارکرد هنری و رسانه

۱. نقش ارتباطات سنتی در جنبش‌های سیاسی اجتماعی شیعه

الویری و نظری‌مقدم (۱۳۹۱) می‌گویند با توجه به منابع و مآخذ حوزه فرهنگ و ارتباطات، ضمن پرداختن به چگونگی نقش‌آفرینی و جایگاه ظرفیت‌های ارتباطات سنتی تاریخ اجتماعی شیعه در جنبش مشروطه، به عرضه تصویری روشن از حضور و نقش کاربردی رسانه‌های سنتی شیعه در حوزه‌های اجتماعی بپردازند. با توجه به تأثیر علمای شیعه و مسجد و منبر و بازار و قهوه‌خانه و مراسم جمعی سنتی مذهبی و دیگر ظرفیت‌های جامعه شیعی ایران، می‌توان به اهمیت واکاوی و بازتعریف مفهوم ارتباطات سنتی در حوزه فرهنگ و ارتباطات اسلامی پی برد. محققان در این تحقیق به روش توصیفی و تحلیل محتوا به بررسی پرداخته است. نویسندگان دریافتند که ارتباطات سنتی، عمیق‌ترین و ساده‌ترین نوع ارتباطات، نقش بی‌بدیلی در فرهنگ شفاهی ایران اسلامی و تحولات اجتماعی سیاسی شیعه دارد.

۲. تفاوت جایگاه و نقش رسانه در انقلاب اسلامی ایران و تحولات ۲۰۱۱ مصر

مقاله هراتی و قاسمی (۱۳۹۳) در پی پاسخ به این سؤال است که رسانه‌ها در آغاز و انجام تداوم تحولات چه نقش و جایگاهی داشته و تفاوت آن‌ها در چیست؟ در مقاله حاضر، تلاش بر این است تا ابتدا روش و شیوه تأثیرگذاری رسانه در روند مشروعیت‌زدایی از رژیم و مسائل مرتبط با آن را مورد بررسی قرار دهد. سپس، نقش رسانه سنتی و مکانیسم تأثیرگذاری آن در تداوم تحولات را مورد ارزیابی قرار دهد. بر این اساس به نظر می‌رسد با توجه به نقش تربیتی در رسانه سنتی که از طریق مساجد و تکایا صورت گرفته، همچنین پشتوانه اجتماعی و معنوی در انقلاب اسلامی در مقایسه

با شبکه‌های مجازی که ناشناخته هستند، رسانه‌ها پس از پیروزی انقلاب موجب تداوم انقلاب شدند؛ در حالی که در جنبش مصر چنین عمل نکرد و باعث کند شدن روند جنبش در مصر شده است.

۳. مساجد و ضرورت اهتمام به پایگاه‌های وسایل ارتباط جمعی نوین

تحقیق محسن‌زاده (۱۳۹۶) پیش رو با هدف طرح مسئله، بررسی و پاسخگویی به سؤال نقش پایگاه‌های وسایل ارتباط جمعی نوین در اشاعه فرهنگ دینی و بویژه مساجد صورت گرفته است. با استفاده از روش کیفی و مشاهده مشارکتی اطلاعات لازم از طریق توصیفی، پیمایشی، کتابخانه‌ای و میدانی گردآوری شده است. مبنای نظری تحقیق و موضوعات بحث شده بر اساس کتاب آسمانی قرآن کریم، احادیث و روایات پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه هدی علیهم السلام، فرمایشات حضرت امام راحل رحمة الله علیه و حضرت امام خامنه‌ای (مدظله العالی) است و در حوزه ارتباطات از نظریه نقش وسایل ارتباط جمعی ویلبر شرام برای تبیین علمی پژوهش استفاده شده است. یافته‌های تحقیق نشان از آن دارد که همزمان با پیشرفت بشر و بروز تکنولوژی‌های جدید ارتباطی و هنری، اگر شیوه انتقال و جلوه‌گر ساختن پیام‌های دینی و مساجد با جذابیت‌بخشی، استفاده از بستر پایگاه‌های وسایل ارتباط جمعی نوین، فضای مجازی و در مسیر مورد توجه جامعه هدف بویژه جوانان صورت پذیرد، می‌تواند منجر به ترغیب، تشویق و اقناع مخاطبان شود و اهداف تبلیغی، اطلاع‌رسانی و آموزشی خود را تأمین کرده و آثار و برکات فراوانی داشته باشد.

۴. مسجد؛ ارتباطات و توسعه پایدار

الویری (۱۳۸۶) بررسی ارتباط مسجد با توسعه پایدار با توجه به کارکرد ارتباطاتی آن را هدف گرفته است. روش این تحقیق پژوهش کتابخانه‌ای که مبتنی بر رویکرد توصیفی و تحلیلی است. کارکرد ارتباطی و فرهنگی مسجد هم به استناد متون دینی و هم به استناد تجربه تاریخی مسلمانان، در دو قالب کلی «فرهنگ‌سازی» و «انتقال اطلاعات» تجلی یافته است. این دو در خدمت یک هدف والای دینی، یعنی تعالی فردی و اجتماعی است. اگر از منظر توسعه به این تعالی بنگریم، درمی‌یابیم که اسلام توسعه پایدار را

در پیوند با دو مؤلفه اصلی «نگاه همه جانبه به انسان و ابعاد وجودی او» و «محدود دانستن زندگی انسان به حیات دنیوی» در نظر گرفته است. به بیان دیگر، در اندیشه دینی، توسعه پایدار توسعه‌ای است که از یک سو به تمامی نیازهای انسان توجه کند و زمینه تعالی انسان را در همه زمینه‌ها فراهم آورد و از سوی دیگر، همه ادوار زندگی انسان را- حیات دنیوی و اخروی- در برگیرد. با توجه به کارکردهای مختلف مسجد در فرهنگ اسلامی، به نظر می‌رسد مسجد محیطی ارتباطاتی مناسب برای آموزش و فرهنگ‌سازی در زمینه توسعه پایدار دین‌محور و تربیت شهروندانی است که توانمندی تحقق بخشیدن به این توسعه را دارند.

۵. رویکرد مسجدمحوری در تأسیس شبکه‌های اجتماعی اسلامی

هدف رضایی تبار (۱۳۹۶) رویکرد مسجدمحوری برگرفته از الگوی محله‌محوری در تعاملات اجتماعی بوده و بر احیای هویت محله‌ای با مدیریت اسلامی و سنت نبوی در صدر اسلام تأکید می‌کند. در این مقاله از مفهوم شبکه‌سازی و شبکه‌های اجتماعی در دو فضای واقعی (با ارتباط فیزیکی) و مجازی (اطلاعاتی و ارتباطی) به منظور هم‌افزایی هم‌بستگی و سرمایه اجتماعی و انسانی بهره گرفته و با در نظر گرفتن شواهد تاریخی و ارزش‌ها و آموزه‌های دینی، کانون‌های عظیم و پر ظرفیت مساجد، به عنوان بسترهای عملی فعالیت شبکه‌های اجتماعی اسلامی معرفی شده‌اند. پژوهشی کاربردی در زمینه رویکرد مسجدمحوری در ارائه خدمات حمایتی به نیازمندان و تأسیس و گسترش شبکه نیکوکاری در قالب سازمان‌های مردم‌نهاد و شبکه‌های اجتماعی محله‌مبنا، با استفاده از روش توصیفی در دو سطح انجام شده است: در سطح نخست، مشاهدات و مصاحبه‌های انجام‌شده و نظرخواهی از ۱۷۵ نفر از خبرگان مسئول در بخش ارائه خدمات حمایتی کشور بررسی شد و به عنوان زمینه‌ای کاربردی، علاوه بر تعامل مناسب و استفاده بهینه از ظرفیت‌ها و تجارب خیریه‌های موجود بر ایجاد یا تقویت گونه‌های جدیدی از سازمان‌های مردم‌نهاد وابسته به عامه مردم تأکید شده و مورد تأیید جامعه آماری قرار گرفته است که شامل تشکل‌های داوطلبانه حمایتی محله‌محور به مرکزیت مساجد و در قالب شبکه نیکوکاری است. در سطح دوم که به صورت موردی از ۱۲ مرکز نیکوکاری تأسیس‌شده در مساجد استان قم انجام شده، نمونه ۱۱۰ نفری از ساکنان

محلله‌ها مورد پژوهش میدانی قرار گرفته‌اند. نتایج حاصل از پژوهش، توفیق ظرفیت‌ها و کارکردهای مختلف شبکه‌سازی از مساجد را به‌ویژه در جهت احیای آموزه‌های دینی در زمینه انفاق و نوع دوستی، دستگیری از نیازمندان و همسایگان و متعاقب آن، افزایش هم‌بستگی اسلامی و سرمایه اجتماعی در سطح محله‌ها نشان می‌دهد.

۶. مقایسه فضای تبلیغی تلویزیون و مسجد

هدف از پژوهش خیری (۱۳۸۷) این است که ظرفیت مکان‌ها و فضاهای سنتی تبلیغ را با فضاهای مجازی نوین بررسی و میزان تأثیرگذاری، تفاوت و ظرفیت‌های هر یک را با هم مقایسه نماید. این کار با بهره‌گیری از چهارچوب نظری «هویت، فضا»، فرایند تعامل ساحت‌های عقلانی و احساسی انسان در فضا و بازتولید آن، که حاکی از تبلور متفاوت ابعاد عقلانی و احساسی آدمی نسبت به گونه‌های متفاوت فضایی است، انجام شده است. برخی از ابعاد دین‌داری در دو فضای «تقید به تماشای برنامه‌های مذهبی تلویزیون» و «تقید به رفتن به مسجد» با روش پیمایشی و فن پرسش‌نامه مورد بررسی قرار گرفته است. در شرایط تقید به مسجد زمینه مناسب‌تری برای تبلیغ دینی فراهم است؛ چراکه در فضای تماشای تلویزیون، ماهیت سرگرم‌کنندگی آن مجال کمتری برای تجلی ابعاد دین‌مدارانه انسان فراهم می‌کند.

۷. بررسی نقش مسجد در افزایش سرمایه اجتماعی بر اساس نماگرهای اصلی آن در قرآن و حدیث

هدف از پژوهش موسوی‌مقدم و محمدی (۱۳۹۵) بررسی نقش مسجد در افزایش سرمایه اجتماعی در قرآن و روایات بود. بدین منظور توصیف‌های انجام‌گرفته از نهاد مسجد در قرآن و روایات بر اساس نماگرهای سرمایه اجتماعی ساماندهی شده است، تا از این طریق نقش‌آفرینی مسجد در تولید روزافزون سرمایه اجتماعی درک شود. روش تحقیق توصیفی-تحلیلی بر اساس منابع اصیل اسلامی است. توصیف‌های انجام‌گرفته از نهاد مسجد بیان‌کننده کارکردهایی به‌مراتب فراتر از صرف محل عبادت بودن آن (به معنای خاص عبادت فردی) است. این نهاد، از طریق اثرگذاری مستقیم بر عناصر هنجارهای مشترک، اعتماد و مشارکت، سبب تولید و توزیع سرمایه اجتماعی می‌شود.

دو عنصر نخست، سبب پیوند ذهنی افراد و در نتیجه تمایل آنان به حضور در اجتماع مسجدمحور، و عنصر بعدی، زمینه پیوند عینی آنان در نهادهای تشکیل شده درون نهاد مسجد را فراهم می‌کند.

پیشینه تحقیقاتی حوزه سازه و معماری

۱. راهبردهای معماری مساجد در تراز انقلاب اسلامی

محمدی و حمزه‌نژاد (۱۳۹۵) در تحقیق خود با عنوان راهبردهای معماری مساجد در تراز انقلاب اسلامی با توجه به بیانات مقام معظم رهبری و اهداف سند چشم‌انداز سعی کرده‌اند با تدوین و تحلیل شاخصه‌هایی برگرفته از بیانات رهبر معظم انقلاب و سیاست‌های کلی نظام جمهوری اسلامی ایران، راهبردهایی پیشنهاد شود که پس از استدلال و کارشناسی اولیه، در اختیار گروهی از خبرگان حوزه معماری قرار گرفته و اعتبارسنجی شوند. روش تحقیق در این پژوهش، تحلیلی-استدلالی همراه با اعتبارسنجی دلفی است. نتایج حاکی از آن است که ۷۶٪ راهبردها دارای سطح اجماع بالا می‌باشند. به‌طور کلی به نظر می‌رسد مسجد در تراز انقلاب اسلامی، مسجدی ساده و شاخص، دارای نوآوری فرم، براساس اندیشه اسلام و انقلاب، فقهی پویا، اصول معماری گذشته، منطبق با فناوری پیشرفته و بومی، احترام به محیط زیست و با توجه به تمامی نیازهای مخاطبان خود است.

۲. نقش طرح کالبدی در حس مکان مسجد

فلاحی (۱۳۸۴) در پژوهشی با عنوان نقش طرح کالبدی در حس مکان به بررسی حس مردم نسبت به مساجد معاصر ساخته شده با طرح‌های کالبدی مختلف پرداخته است. روش تحقیق بر اساس روابط متقابل میان متغیرهای مستقل کالبدی و متغیرهای وابسته تصاویر ذهنی فعالیت‌ها و تعاملات اجتماعی تدوین شده است. برای مقایسه مساجد معاصر سنتی و نوآورانه از مطالعه پیمایشی استفاده شد. نتایج نشان داد جنسیت، میزان تحصیلات و سن نمازگزاران عوامل مهمی در تفاوت حس مکان مساجد نیستند اما نشانه‌های کالبدی طرح معماری و فعالیت‌ها شناسه‌های مهم تعریف‌کننده مسجد است. نشانه‌ها عامل ارتباط‌دهنده این سه شاخص و

مهم‌ترین عامل ایجاد و تقویت حس مکان هستند. با کاهش اختلاف میزان اهمیت این سه شاخص حس مکان مسجد افزایش می‌یابد. همچنین پژوهش نشان می‌دهد که طراحی مناسب مساجد از جهت ابعاد و تناسبات فرم و بافت و روابط فضایی به عنوان مهم‌ترین ویژگی‌های کالبدی عوامل مهمی در تشخیص مسجد هستند.

۳. نظام مساجد در کاربری زمین شهر و استخراج معیارهای مکان‌گزینی

نوریان و همکاران (۱۳۹۳) در تحقیقی با عنوان کاوشی در نظام مساجد در کاربری زمین شهر و استخراج معیارهای مکان‌گزینی آن، سعی خود را مصروف در تدوین معیارها و شاخص‌های مکانی مسجد به منظور کارآیی در برنامه‌ریزی کاربری زمین و شاخص‌های طراحی شهری و ملاحظات اجرایی در طراحی کالبدی و ساخت بنای مسجد کردند. این تحقیق اصول سلسه‌مراتب، مرکزیت، قلمرو، دسترسی، تجمع، قبله به عنوان معیارهای برنامه‌ریزی شهری و اصول وحدت، تمرکز، تفوق و سادگی را در قالب شاخص‌های طراحی شهری و اصل نخستین بنا را در چهارچوب ملاحظات اجرایی پیشنهاد می‌دهد.

۴. معناشناسی محور در مسجد و کلیسا

فتحی آذر و حمزه‌نژاد (۱۳۹۳) در مقاله‌ای با عنوان معناشناسی محور در مسجد و کلیسا در پی آشکار ساختن عوامل و معانی مؤثر بر محوربندی معابد اسلامی و مسیحی است. روش تحقیق به شیوه توصیفی تحلیلی و استدلال منطقی با رویکرد تطبیقی است. در ابتدا مبانی و تفاوت‌های فکری مرتبط با محورگرایی در مسجد و کلیسا مطرح می‌شود و در نهایت با بررسی تطبیقی مساجد و کلیساها به تحلیل معنایی نقش محور پرداخته می‌شود: بر این اساس، محور افقی در نیایشگاه‌های مسیحی دارای جایگاهی استوار بوده و حامل نقش‌های تاریخی، رمزی، عملکردی و... است. محور در کلیسا موجب مادی‌گرایی و ارتباط کلیسا با عوامل و نمادهای این جهانی می‌شود. محور در مساجد، بنا به الزام عملکردی و کارکردی شکل گرفته‌اند. آنچه می‌توان در مساجد مشاهده کرد، فضایی خلأگونه و به دور کشش غالب در جهتی خاص است. محوربندی در مسجد منجر به سکوت ذهن و تعریف واحدی فضایی می‌شود؛ به گونه‌ای که مسجد

تجلیگاه نیایشگاهی یکدست و همگانی، منطبق بر فردیت افراد به سوی معبود واحد شناخته می‌شود. در نهایت، وجه مشترک در محورگرایی کلیسا و مسجد محور عمودی است. آنچه فرجام معنای حقیقی در مسجد و کلیسا را رقم می‌زند، محور عروج است که مسیر رستگاری را تعریف می‌نماید.

۵. ارزیابی هندسی فضایی مساجد معاصر تهران

رئیزی و نقره‌کار (۱۳۹۳) معتقدند از مهم‌ترین مسائل مرتبط با معماری و به طور خاص طراحی مساجد، چگونگی هندسه و فضاهای متناسب با این نوع ابنیه مذهبی است. طی سال‌های اخیر پیرامون این مهم رویکردهای مختلفی به ویژه در کلان شهر تهران شکل گرفته است که از طیفی کاملاً سنتی تا کاملاً نوآورانه را شامل می‌شوند. بدیهی است که برای پاسخگویی به این مسئله و ارزیابی نتایج کالبدی حاصل از رویکردهای مذکور، یکی از شایسته‌ترین منابع، آموزه‌های مکتبی است که مسجدسازی در بستر آن تعریف شده است و لذا برای این مهم، به بررسی منابع نقلی مکتب اسلام (شامل آیات و روایات) پرداخته شده است. روشی که برای این امر از آن بهره‌گیری شده است روش تحلیل مضمونی است که مبتنی بر تحلیل تفسیری محقق است. با بررسی آیات و روایات مرتبط با طراحی مساجد، سه دسته مضمون برای طراحی مساجد استخراج شده است که عبارت‌اند از مضامین توصیفی، تفسیری و فراگیر. در این پژوهش با نظام‌مند کردن این مضامین در یک سامانه سلسله‌مراتبی سه سطحی، شبکه مضامین هندسی فضایی برای طراحی مساجد استخراج شده است که استناد به این شبکه، ارزیابی روشمند هندسی - فضایی مساجد معاصر تهران را میسر نموده است. طبق یافته‌های مبتنی بر این ارزیابی، میزان توجه به اصول هندسی فضایی حاصل از متون دینی، در مساجد نوآورانه تهران به مراتب کمتر از مساجد سنتی تهران است که این مهم با توجه به الگو بودن کلان شهر تهران برای بسیاری از شهرهای دیگر کشور، اهمیت تسریع در ساماندهی وضعیت موجود را می‌رساند.

۶. تأثیر اندیشه عرفانی در پدیداری رنگ آبی در کاشی‌کاری مساجد ایران

مرادی نسب و همکاران (۱۳۹۶) به بازخوانی تأثیر اندیشه عرفانی بر پدیداری نمادگرایانه رنگ آبی در کاشی‌کاری مساجد پرداختند. در این پژوهش گردآوری داده‌ها و اطلاعات

از طریق مطالعات اسنادی و کتابخانه‌ای صورت گرفته؛ سپس با تحلیل داده‌ها ضمن استفاده از روش توصیفی تحلیلی در بستر تاریخی با استفاده از شواهد تعیین‌گر به اثبات آن پرداخته می‌شود. شروع اندیشه عرفانی مبتنی بر کشف و شهود با امام محمد غزالی (قرن پنجم) و با فلسفه مبتنی بر نور شیخ اشراق سهروردی (قرن ششم) همراه بود که در آن مراتب معرفت و آگاهی با مراتب نور و ظهور آن مطابقت دارد و با رشد تفکر عرفانی نور و رنگ، جلوه بارزتری یافت؛ به طوری که رنگ در اندیشه عرفانی نجم‌الدین کبری (قرن هفتم) و شیخ علاءالدوله سمنانی (قرن هشتم)، جسمانیت و کثرت یافته نورالانوار است و هر رنگی نمایانگر باطنی (تمثیل) یک معناست. سابقه تاریخی نشان می‌دهد تشکیل انجمن‌های فتیان و فتوت‌نامه‌ها نقش مهمی در انتقال باورها و اندیشه‌های عرفانی شیعی به صاحبان اصناف از جمله معماری داشته است؛ لذا این بینش تمثیلی عرفانی خصوصاً در معماری مساجد (جامع) که اوج جلوه‌گاه رمزی هنر معماران است- به کار برده شده است؛ تا نشان دهد نیایشگاه‌ها می‌توانند محل برقراری برترین نسبت میان معماری و باور به شمار آیند. زبان عرفانی که زبان رمزی و تمثیل است- به بهترین وجهی در معماری دوره صفویه که اوج تفکر شیعی عرفانی است- متجلی شده است. تناظر میان حالات (اولیه) منازل سلوک عرفانی با تمثیل استفاده از کاشی آبی در معماری مساجد ایرانی که یکی از تأثیرات باورهای عرفانی است، سبب شده است تا استفاده از کاشی آبی (چه لاجوردی و چه فیروزه‌ای) به صورت غالب از ابتدای بهره‌گیری تا استیلای تمام کاشی‌کاری در مساجد دوره صفویه (مسجد امام) باشد.

۷. مکان‌یابی مساجد در شهرسازی و مدیریت شهری

آذر و همکاران (۱۳۹۲) در پژوهش خود به مسئله مهم مکان‌یابی مساجد در شهرسازی و مدیریت شهری توجه کرده‌اند. بدین منظور، پژوهش با دو سؤال اصلی پیگیری شده است: معیارهای مؤثر بر مکان‌یابی مساجد کدام است؟ و وزن هر یک از معیارهای مؤثر بر مکان‌یابی مساجد چقدر است؟ ابتدا معیارهای مؤثر بر مکان‌یابی در پژوهش‌های پیشین و آثار دینی مورد بررسی قرار گرفت و در ادامه برای وزندهی معیارها از فرایند تحلیل سلسله‌مراتبی استفاده شد. نتایج حاکی است که ۲۰ معیار اصلی، ذیل چهار گروه معیارهای جمعیتی، مذهبی، شهرسازی و اجتماعی قابل طرح است. در زمینه

گروه معیارها به ترتیب معیارهای مذهبی و شهرسازی از درجه اهمیت بیشتری برخوردار شد. شعاع دسترسی، تراکم جمعیت و دسترسی آسان به عنوان مهم‌ترین معیارها در مکان‌یابی مساجد اولویت‌بندی شد.

۸. جایگاه پایه‌ای ایوان در ارتقای راندمان عملکردی در مساجد

کیایی و همکاران (۱۳۹۴) به بررسی جایگاه ایوان در ارتقای راندمان عملکردی مسجد پرداختند. ابزار سنجش موضوع تحقیق حاضر تئوری نحو فضا است. این نظریه قادر است که اطلاعات مربوط به ویژگی‌های ساختاری پیکره‌بندی فضایی بنا را به منظور تجزیه و تحلیل آن نرم‌افزار نمودارهای توجیهی در اختیار پژوهشگران قرار دهد. به منظور دستیابی به این هدف، پس از بررسی ادبیات پژوهش، شاخص‌های مرتبط با راندمان عملکردی فضا استخراج و معرفی می‌شود. در مرحله بعد، به منظور تحلیل میزان راندمان عملکردی، پس از ترسیم نمودارهای توجیه مربوط به هر فضا، بخشی از شاخص‌ها با استفاده از روابط ریاضی نحو فضا آنالیز شده و بخشی دیگر با استفاده از نرم‌افزار مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. نتایج نهایی مستخرج از دو روش مذکور نشان داد که وجود ایوان و فضاهای وابسته به آن در ساختار فضایی مساجد باعث افزایش عمق فضایی، درجه هم‌پیوندی و پیوند بهتر میان فضای حیاط و شبستان می‌شود که مجموعه این عوامل، ارتقای راندمان عملکردی بین فضای ورودی، حیاط و شبستان (های) مسجد را در پی دارد. از جمله دیگر نتایج مستخرج از این پژوهش می‌توان به تعداد ایوان‌های موجود در مساجد در ارتقای راندمان عملکردی آن‌ها اشاره نمود؛ به این ترتیب که هرچه تعداد ایوان‌ها در مساجد حیاط مرکزی افزایش یابد؛ میزان راندمان عملکردی آن نیز به مراتب افزایش می‌یابد.

۹. تحلیل فضایی کالبدی مساجد براساس جمعیت مکلفین

شاهکویی و همکاران (۱۳۹۵) معتقد هستند انتخاب مکان مناسب برای فعالیت خاصی در سطح شهر یکی از تصمیمات مهم در جهت برنامه‌ریزی مناسب شهر و ساماندهی فضایی آن است. در این پژوهش به تحلیل فضایی کالبدی مساجد براساس جمعیت مکلفین در شهر گرگان با تأکید بر روش‌های آمار فضایی به بررسی الگوی

فضایی محدوده پرداخته شده است و از روش‌های مختلف آمار فضایی از جمله تحلیل خوشه‌بندی، تحلیل میانگین مرکزی، فاصله استاندارد و تحلیل لکه‌های داغ استفاده شد. نتایج نشان داد قسمت مرکزی محدوده پژوهش از تمرکز بالای جمعیت مکلفین و همچنین تعداد مساجد بیشتری نسبت به مناطق دیگر برخوردار است. نتیجه این تحقیق نشان می‌دهد که قسمت‌های شرق و غرب محدوده از اولویت بیشتری برای ساخت و مکان‌گزینی مسجد برخوردار باشد و در عین حال حریم قانونی و عملکردی مساجد پیرامون نیز در نظر گرفته و حفظ شود. در نظر گرفتن مسیرهای مواصلاتی به مساجد فعلی و مساجدی که قرار است پیش بینی و احداث شوند، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است که باید برنامه‌ریز این مهم را از اولویت‌های اصلی در امر مکان‌گزینی مد نظر قرار دهد.

۱۰. مؤلفه‌های حس معنوی در معماری مساجد

مهدی نژاد و همکاران (۱۳۹۸) سعی دارند به مؤلفه‌های کالبدی (تزیینات، مصالح، فرم، تناسب‌ها) و تأثیر آن بر درک «حس معنویت» در معماری داخلی مساجد بپردازند. جامعه آماری، دانشجویان تحصیلات تکمیلی ورودی ۹۶ دانشگاه‌های سراسری تهران در رشته معماری و مرمت است. حجم نمونه با روش کوکران ۱۶۹ نفر تعیین شد. نتایج نشان داد مؤلفه‌های تزیینات، فرم و تناسب‌ها بر درک حس معنوی تأثیر معناداری داشته و اما برای مؤلفه مصالح رابطه معناداری مشاهده نشده است.

۱۱. انواع نورگیری و روش‌های تأمین نور در مساجد

بمانیان و نیکودل (۱۳۹۳) به بررسی و ارزیابی عناصر نورگیر مورد استفاده در معماری مساجد، بخصوص مساجد و مسجد- مدرسه‌های دوره قاجار شهر تهران پرداختند. تحقیق این پژوهش با روش‌های توصیفی و تحلیلی و با مطالعه منابع کتابخانه‌ای و اسناد مکتوب است. بدین منظور ۱۰ نمونه از مساجد و مسجد- مدرسه‌های این دوره در شهر تهران که به دلیل قرارگیری در منطقه قدیمی و باارزش تاریخی شهر و بهره‌گیری از ارزش‌های معمارانه از شهرت و توجه عمومی بین مردم و متخصصان معماری برخوردار بوده است (از طریق مصاحبه با خبرگان و مردم)

برگزیده شد و از لحاظ نوع عناصر نورگیر و میزان کاربرد هر یک از آن‌ها مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. یافته‌های تحقیق حاکی است که از میان عناصر نورگیری چون در و پنجره مشبک، شباک، هورنو، روزن و روشندان به عنوان رایج‌ترین عناصر نورگیر در معماری مساجد و مسجد- مدرسه‌ها، در و پنجره مشبک بیشترین کاربرد را داشته است. پس از آن ترتیب بهره‌گیری از عناصر نورگیر متداول در نمونه‌های مورد بررسی به صورت روزن، هورنو، شباک و روشندان است. با مقایسه میزان بهره‌گیری از این عناصر در نمونه مساجد و مسجد- مدرسه‌های منتخب، میزان نورگیری از در و پنجره در هر دو گروه نمونه‌ها تقریباً مشابه است. بهره‌گیری از هورنو به عنوان عنصر نورگیر در مساجد بیشتر از مسجد- مدرسه‌ها است درحالی‌که نورگیری از طریق شباک و روزن در مسجد- مدرسه‌ها کاربرد بیشتری را دارا بوده است. در مورد عنصر روشندان نیز میزان بهره‌گیری از آن بسیار کم بوده و بیشتر در نمونه مساجد کاربرد داشته است.

۱۲. پیوستگی فضا و روند تحولات آن در مساجد

گلستانی و همکاران (۱۳۹۶) پس از مروری بر آرای صاحب‌نظران درباره ویژگی‌های فضایی معماری ایران و جمع‌بندی مفاهیم ارائه شده، با بهره‌گیری از راهبرد استدلال منطقی، نشان می‌دهد که بخشی از مهم‌ترین مفاهیم مرتبط با ویژگی‌های فضایی معماری ایران، ذیل مفهومی فراگیر با عنوان «پیوستگی فضایی»، قابل سازمان‌دهی هستند. ابتدا به تبیین و ساختاربخشی به مفاهیم مورد نظر پرداخته شده است و پس از آن، با به کارگیری ابزارهای تحلیلی، این مفاهیم، بر روی نمونه‌های شاخصی از مساجد ایران، به آزمون گذاشته شده است. یافته‌های حاصل از این پژوهش نشانگر آن است که پس از شکل‌گیری مساجد چهار ایوانی در قرن پنجم، مفهوم پیوستگی فضایی، به سه شکل اصلی که با نام «پیوستگی بصری»، «پیوستگی ساختاری» و «پیوستگی ساختاری- بصری» از آن‌ها یاد شده است، به طور مستمر و در روندی رو به رشد قابل رهگیری است.

۱۳. جایگاه گنبد در الگوهای کالبدی مساجد معاصر

بمانیان و محمدی (۱۳۹۳) ضمن ریشه‌یابی ورود گنبد در فرم مساجد و روند تکامل و تثبیت آن در مسجد سعی در شناسایی الگوهای طراحی فرم مسجد و تحلیل فرم کالبدی نمونه‌هایی از مساجد معاصر شهر تهران از لحاظ کیفیت استفاده از گنبد پرداخته‌اند. در پژوهش حاضر روش تحقیق از نوع توصیفی تحلیلی و جمع‌آوری اطلاعات از روش کتابخانه‌ای و نمونه موردی است. مساجد با کالبدی سنت‌گرا همواره از گنبد استفاده می‌کنند و اکثراً از فرم و روش قدیم سنتی بهره می‌جویند، حال آنکه معماران نوگرا سعی در ایجاد مساجد بدون گنبد یا گنبد با فرم‌های جدید و مصالح جدید دارند. به طور کلی باید دقت داشت که اصولاً در معماری، توجه به موضوع و درک عمقی آن، نخستین شرط الزامی اصالت و صحت طراحی است. عدم تعمق خاص و کشف در موضوع و اصالت ندادن به آن، به نفع بصیرت و عمق‌گرایی در معماری منتهی می‌شود. اطلاع اجماعی و متکی بر عادات بدون بازنگری و رجوع به مفاهیم، در تمام انواع معماری به ویژه مسجد، اشتباهی فاحش است.

۱۴. الگوهای طراحی مسجد در معماری معاصر

مهدوی‌نژاد و همکاران (۱۳۹۳) به این پرسش‌ها پرداختند: آیا می‌توان گرایش‌هایی را در طراحی مساجد معاصر ایران در مقایسه با جهان اسلام پیشنهاد نمود؟ چه معیارهایی برای این مهم می‌توان در نظر گرفت؟ چه گرایش‌هایی در طراحی مساجد معاصر وجود دارند؟ و هر یک دارای چه مشخصاتی هستند؟ فرآیند استنتاج از سه مرحله تشکیل شده است: انتخاب مساجد و شاخصه‌ها؛ طبقه‌بندی داده‌های کمی و تحلیل و نتیجه‌گیری. بر اساس مبانی تحقیق، روش تحقیق نمونه موردی با استفاده از راهکارهای ترکیبی برای انجام تحقیق انتخاب شده است. رویکرد پژوهش «ساخت نظریه» است. روش گردآوری اطلاعات ترکیبی از مطالعات کتابخانه و مراجعه به میدانی است. برای رسیدن به پرسش‌های پژوهش با استفاده از یک روش کمی-کیفی به بررسی خصوصیات منتخبی از انواع گونه‌های مساجد نوگرای معاصر پرداخته شده است و سپس بنابر نتایج بدست آمده، الگوهای طراحی آن‌ها شناسایی و تبیین شده است. بر اساس بررسی انجام شده بخشی از مساجد معاصر که گونه‌شناسی بر روی آن‌ها انجام شد؛ مساجدی هستند که در جامعه اسلامی شاخص یا مساجدی که از

نظر کالبدی معنای مسجد را در کالبدی جدید معرفی کرده‌اند؛ این مساجد بر اساس گونه‌شناسی شکلی، خود به چهار دسته تقسیم شده‌اند. این زیرگروه‌ها عبارتند از: مساجد نوگرای سفید، مساجد ناب‌گرا، مساجد فرم‌گرا و مساجد نوگرای التقاطی.

۱۵. نقش گنبد در شکل‌دهی به مرکزیت معماری مسجد

بمانیان و سیلوايه (۱۳۹۱) معتقدند یکی از عناصر مؤثر در شکل‌گیری مساجد در دوران مختلف که تحت تأثیر مفهوم توحید قرار گرفته، گنبد است؛ این عنصر با نقش بارز خود در زمینه شکل‌دهی مفهومی و نمادین به ایجاد مرکزیت در بنای مساجد، بیانگر آن است که وظیفه خود را به خوبی می‌تواند به منصه بروز برساند. اهمیت معنوی فضای خلأ در گنبدخانه مساجد یکی از پیامدهای رابطه عمیق و دقیق معنویت و مبانی متافیزیکی اسلام و معماری اسلامی است. برای معماری اسلامی (اگرچه این تنها ثمره اصل توحید نیست) خلأ، نماد یا نشانه‌ای است که استعلا و حضور خداوند را نمایانگر است. در مقاله حاضر، با استفاده از روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و با بهره‌گیری از ابزار کتابخانه‌ای به تجزیه و تحلیل موضوع پرداخته شده است. بدین منظور ضمن بررسی موضوع نقش توحید در معماری اسلامی به عنوان یکی از شاخص‌های مطرح در آثار مسلمانان به شکل نظری، به صورت عملی نیز نقش معماری گنبد در شکل‌دهی به مرکزیت معماری در یک مسجد به صورت خاص (مسجد شیخ لطف الله) مورد بررسی قرار گرفته و سپس شاخص‌های در نظر گرفته شده، بر روی چند مسجد دیگر مورد ارزیابی قرار داده شده است. توحید در معماری بناها و به خصوص مسجد مؤثر بوده و از طرفی با تعیین شاخص‌هایی مانند درونگرایی، دایره، تقارن نقطه‌ای، محور عمودی و شکل هندسی کره و ارزیابی آن‌ها به این نتیجه می‌رسیم که گنبد نیز در شکل‌دهی به مرکزیت معماری مسجد تأثیرگذار است.

۱۶. بازمهندسی ساز و کار اداره مساجد کشور با بهره‌گیری از منطق تحلیل سه لایه‌ای

بنایی (۱۳۹۶) برای این منظور از منطق «تحلیل مسئله» استفاده کرده است. این منطق از یک سو به کندوکاو در سه لایه انگاره‌های معرفتی، ساختارها و قواعد و رفتار

کنشگران می‌پردازد و از همین رو سازگاری معناداری با مفهوم «بازمهندسی» دارد و از سوی دیگر به سبب ارتباط علیّ میان لایه‌ها، متناظر با مفهوم «نگرش سیستمی» است. به علاوه این بازمهندسی به سبب دلالت بر تغییر رویکرد پیشینی در نگاه به مسجد و مدیریت آن، نوعی خط‌مشی‌گذاری فرهنگی در حوزه مساجد به شمار می‌رود که با عنایت به دینی بودن حکومت در ایران، ثمره عملی این پژوهش در دستیابی به حکمرانی مطلوب راهگشا خواهد بود. در این تحقیق برای بازآفرینی انگاره‌های معرفتی مخاطبان بالقوه و بالفعل نسبت به مسجد از الگوی «سازمان یادگیرنده»، برای گردآوری اطلاعات از روش‌های مطالعات کتابخانه‌ای، مشاهده مستقیم و مصاحبه عمیق با خبرگان و برای تجزیه و تحلیل اطلاعات از دو روش تحقیق کیفی تحلیل منطقی و تحلیل محتوا استفاده شده است. یافته‌های تحقیق نیز به تأیید خبرگان رسیده است. در پژوهش برای مدیریت درون مسجدی، ساختار سیستمی مطلوب و الزامات اجرایی آن در قالب ساختاری کاملاً منعطف پیشنهاد شده است. این ساختار، کاملاً بومی و مردمی، و بر گروه‌محوری استوار است. برای مدیریت میان مسجدی نیز توسعه سلسله‌مراتبی منطقی از مساجد در قالب خرده سامانه‌های همکاری‌کننده پیشنهاد شده است. این امر تنها زمانی محقق می‌شود که هیچ نهاد یا سازمان خارجی میداندار مسجد نباشد.

۱۷. حرکت تکاملی نفس آدمی در فضای مسجد بر مبنای آرای ملاصدرا

آصفی (۱۳۹۶) در مقاله خود با عنوان حرکت تکاملی نفس آدمی در فضای مسجد بر مبنای آرای ملاصدرا به مسجد کبود تبریز پرداخت. هدف این مقاله شناسایی چگونگی اثربخشی حرکت در فضای معماری در به کمال رسیدن ناظر آن است. روش تحقیق منتخب از نوع تفسیری است که ارتباط محرک‌های فضای سیال را با حرکت جوهری نفس آدمی در متن یک تجربه اداری ناظر از فضا بازگو می‌کند. یافته‌های تحقیق اشاره به این نکته دارد که موفقیت یک اثر معماری زمانی است که فضا حالت خنثی نداشته و ناظر خود را متأثر سازد. چنین فضایی که ناظر را ترغیب به حرکت کرده و عنان چشم، پا و ذهن مخاطب را از دستش خارج کرده و در مسجد کبود تبریز این امر به خوبی قابل مشاهده است.

۱۸. بازخوانی هویت معنوی و انگاره‌های قدسی در معماری مساجد شیعی

بمانیان و همکاران (۱۳۸۹) بر آن هستند تا با بررسی دو شاهکار هنر و معماری اسلامی و شیعی این سرزمین، یعنی مسجد امام و مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان، به بازشناخت اصول قدسی حاکم بر طراحی مساجد شیعی بپردازند. به منظور انجام این مهم، از روش‌های تحقیق توصیفی تحلیلی و تطبیقی و شیوه‌های تحقیق مرور متون، منابع و اسناد تصویری، بهره گرفته شده است. معرفی انگاره‌های وحدت و یگانگی، هم‌آوایی با طبیعت، ابداع و نوآوری و حضور نقوش و اشکال هندسی، به عنوان انگاره‌های قدسی حاکم بر طراحی مساجد شیعی و ارائه پیشنهاد‌های طراحی مساجد امروزی بر پایه این انگاره‌ها خواهد بود.

۱۹. نقش معماری در تداعی معانی

رضازاده (۱۳۸۳) در پژوهش خود با عنوان بررسی نقش معماری در تداعی معانی و انتقال مفاهیم، به معماری مسجد: سنتی یا نوآورانه پرداخت. در این پژوهش موضوع نقش معماری در تداعی معانی و انتقال مفاهیم مورد بررسی تجربی قرار گرفته است. طرح مسئله ضرورت تناسب فرم و عملکرد معماری و همچنین اهمیت مسجد به لحاظ نقش خاص آن در نظام اجتماعی زندگی شهری و اهمیت معانی تداعی شده آن زمینه‌ساز بررسی معماری بیرونی مسجد به تفکیک دو گونه سنتی و نوآورانه در جهت تداعی معنا و انتقال مفهوم شد. ۱۴ مسجد، ۷ نمونه سنتی و ۷ نمونه نوآورانه انتخاب شده‌اند. از ۴ گروه پاسخ‌دهنده به منظور ساختار ذهنی فردی برای تدوین صفت‌های دو قطبی مورد نیاز در این آزمون بهره جسته شده است. نتایج اولیه پژوهش نشان می‌دهد که دو گونه معماری سنتی و نوآورانه برای استفاده‌کنندگان قابل تشخیص بوده و در غالب موارد به استثنای گروه جوانان، تیپ سنتی از مطلوبیت بیشتری برای معماری مسجد برخوردار بوده است.

۲۰. شناسایی و رتبه‌بندی شاخص‌های مکان‌یابی احداث مساجد بین‌راهی

جعفری و همکاران (۱۳۹۶) به شناسایی و رتبه‌بندی شاخص‌های مکان‌یابی احداث مساجد بین‌راهی پرداختند. جامعه آماری این پژوهش توصیفی خبرگان و کارشناسان فعال

در حوزه احداث مساجد بین‌راهی بوده که تعداد آن‌ها ۱۰ نفر است. نمونه آماری به صورت هدفمند انتخاب شده و ابزار گردآوری داده‌ها مصاحبه بوده است. جهت تجزیه و تحلیل داده‌ها در بخش شناسایی عوامل از روش کدگذاری باز و محوری در روش داده‌بنیاد و تحلیل محتوای مصاحبه‌ها و جهت رتبه‌بندی عوامل از روش تجزیه و تحلیل سلسله‌مراتبی استفاده شده است. عوامل اقتصادی (بودجه مناسب و تخصیص زمین مناسب)، عوامل فرهنگی و مذهبی (استفاده از معماری ایرانی اسلامی واحد، هم‌جواری با ابنیه تاریخی، توجه به مذهب مسافری، توجه به فرهنگ اهالی منطقه) و عوامل زیست‌محیطی (فاصله مجاز از کارخانه‌های آلاینده هوا، توجه به عدم آلودگی آب‌های زیرزمینی، عدم تخریب جنگل‌ها و مراتع، رعایت حریم مناطق حفاظت‌شده حیوانات) و عوامل اجتماعی (امنیت، جلب کمک‌های خیرین، توجه به بهداشت مساجد) از جمله عوامل مؤثر شناسایی شده در احداث مساجد بین‌راهی است. در بخش اولویت‌بندی عوامل اقتصادی، عوامل فرهنگی و مذهبی، عوامل زیست‌محیطی و عوامل اجتماعی به ترتیب در اولویت ۱ تا ۴ قرار گرفتند.

۲۱. الگوی شبستان زنانه

حمزه نژاد و آقایی (۱۳۹۶) به بررسی الگوی شبستان زنانه در مساجد و مصلاهای معاصر ایران براساس نقش سیاسی اجتماعی زن در انقلاب اسلامی پرداختند. هدف از این پژوهش بررسی گونه‌شناسی مساجد و مصلاهای تاریخی و معاصر، سنجش میزان انطباق آن‌ها با ارزش‌های اسلامی و ارائه الگوی سازگارتر با مبانی نظری اسلامی و انقلابی است تا بتوان راهکارهایی برای طراحی‌های آتی شبستان‌های زنانه ارائه کرد. روش تحقیق در ابتدا برای تنظیم مبانی نظری، استدلال منطقی، برای بررسی نمونه‌های تاریخی، تاریخ‌پژوهشی و برای استنتاج‌های نهایی، استدلال منطقی است. در مساجد اولیه فضای شبستان زنانه ساده بوده و در بیشتر موارد فقط با حائلی از شبستان اصلی جدا می‌شد. در سیر تاریخی، تفکیک فضایی بیشتر شده و این تفکیک به حاشیه‌ای شدن فضای زنانه و تجملی‌تر شدن فضای مردانه انجامید. امروزه، سه الگوی کلی در بخش زنانه مصلای قابل تشخیص است. از میان این الگوها، شبستان زنانه به صورت بالکنی یو شکل شیوع بیشتری دارد. پژوهش پیش رو، با بررسی مزایا و معایب الگوی رایج معاصر، درصدد ارائه راهکارهای معمارانه برای ارتقای کیفی آن است.

۲۲. گونه‌شناسی ورودی مساجد ایران

حمزه‌نژاد و همکاران (۱۳۹۲) به گونه‌شناسی مفهومی ورودی مساجد در ایران با استفاده از مفاهیم قدسی پرداختند. پژوهش حاضر در پی گونه‌شناسی ورودی مساجد، بر اساس تفاوت‌های معنایی و مفاهیم معرفتی مطرح شده در عرفان است. پرسش مقاله این است که آیا تفاوت در ورودی‌ها دارای مبانی معنادار خاصی است و از الگوی خاصی پیروی می‌نماید؟ آیا بررسی تفاوت‌ها می‌تواند به گونه‌شناسی معنایی از ورودی‌ها بینجامد؟ در طول تاریخ ورودی مساجد ایرانی دچار دگرگونی‌های فراوانی شده و مقاله این فرض را پیش می‌کشد که تفاوت در نحوه تجلی صفات و مفاهیم، باعث ایجاد تفاوت‌های کالبدی در ورودی‌ها گشته است. این مقاله گونه‌ها را با استفاده از مفاهیم «تشبیه، تنزیه» و صفات «جمال و جلال» در سه دسته «تشبیهی-جمالی»، «تنزیهی-جلالی» و گونه میانه «تشبیهی-جمالی و تنزیهی-جلالی» مورد بررسی قرار داده و به بررسی ویژگی کالبدی ورودی‌ها، مرتبط با هر یک از گونه‌ها پرداخته است. در طول پژوهش با تکیه بر مطالعات اسنادی و کتابخانه‌ای جهت شناخت مبانی شامل مفاهیم و صفات تشبیه، تنزیه، جمال و جلال و از طریق روش مقایسه تطبیقی، معیارهایی برای سه گونه در نظر گرفته شده است. گونه تشبیهی-جمالی دارای ویژگی‌های به کارگیری مصالح فاخر و پرتزیین، با حداکثر سلسله‌مراتب فضایی، مقیاس و تناسبات الهی و دلالتگری نشانه و نماد است. بهترین نمونه این گونه را می‌توان در مسجد امام اصفهان، مسجد شیخ لطف‌الله و مسجد جامع یزد مشاهده نمود. گونه تنزیهی-جلالی دارای ویژگی‌های به کارگیری مصالح کم‌بها و کم‌تزیین، حداقل سلسله‌مراتب فضایی، مقیاس و تناسبات انسانی و دلالتگری آیه بوده و مساجد جامع زواره، نطنز و نایین بهترین نمونه از این گونه هستند. گونه میانه تشبیهی-جمالی و تنزیهی-جلالی، از ویژگی‌های مشترک دو گونه دیگر پیروی می‌کند و از نمونه‌های آن می‌توان به مساجد جامع اصفهان و اشترجان اشاره نمود.

۲۳. ترکیب متعادل هیجان و آرامش در مسجد

جعفرمحمدی و حمزه‌نژاد (۱۳۹۴) ترکیب متعادل هیجان و آرامش در مسجد امام اصفهان را مورد تحقیق و بررسی قرار دادند. این تحقیق، با هدف روشن ساختن

حساسیت‌های روان‌شناسانه در معماری مهم‌ترین مساجد تاریخی ایران به منظور الگوبرداری در مساجد معاصر شکل گرفته است. روش تفسیری و تحلیلی برای بررسی نظری مفهوم هیجان و آرامش در متون دینی و عرفان انتخاب و روش مصداق‌پژوهی و استدلال منطقی برای بررسی ویژگی‌های کالبدی- فضایی تجلّی دهنده مفاهیم در معماری مسجد امام اصفهان به کار رفته تا عناصری که در این دلالت، مؤثر هستند، شناسایی نماید. در مساجد سنتی، معماران با بهره‌گیری خلاّقانه از عناصر نور، رنگ و کاهش ماده و سبک کردن آن، موفق به پدیدار ساختن این مفاهیم در بیننده می‌شوند که منظور از آرامش، آرامشی فراتر از آرامش دنیوی و هیجان نیز فراتر از مفهوم برانگیخته شدن است. در مسجد امام اصفهان نیز سیری از هیجان و آرامش رخ داده است به این شکل که مثلاً هیجان ورودی (ابتدایی‌ترین نقطه) با آرامش معنوی و آرامش شبستان (انتهاپی‌ترین نقطه) با هیجان معنوی تکمیل شده است.

۲۴. نسبت ارگونومی و معنویت بخشی نور در معماری

هومانی‌راد و شرفی‌فر (۱۳۹۴) به کندوکاوی در نسبت ارگونومی و معنویت بخشی نور روز در معماری مساجد پرداختند. این تحقیق با هدف بررسی چگونگی تأثیرات کیفی و کمی نور روز بر رضایت فرد حین عبادت دو مسجد والا از عصر صفویه، مسجد امام و مسجد شیخ لطف الله را به دلیل کاربرد هنرمندانه ویژگی‌های کیفی نور در جهت ایجاد احساس معنویت در فرد انتخاب نموده و با دو مسجد معاصر، مسجد قبا و مسجد جامع شهرک غرب مقایسه کرده است. در این پژوهش از پرسشنامه شاخص جهانی روشنایی ارگونومیکی استفاده شده تا اطلاعات کیفی به داده‌های کمی تبدیل شود. بهبود عملکرد و آسایش بصری از طریق طراحی نورگیرها میسر می‌شود. نور روز می‌تواند عاملی تعیین‌کننده در میزان روابط افراد و تحریک‌کننده حس کاربر برای عبادت باشد و چگونگی آن رضایت فرد را حین عبادت رقم می‌زند. در نهایت باید گفت دانشی که محققان غرب با عنوان ارگونومی فضایی در سال ۲۰۱۰ در جهان پایه‌گذاری نمودند، بیش از چهارصد سال پیش در تفکرات و طراحی‌های معماران قدیم ایرانی ظهور عینی یافته و می‌توان ارگونومی را دانش بومی سرزمین ایران نام نهاد.

۲۵. نقش حیات مساجد در شهرهای اسلامی

همتی و همکاران (۱۳۹۲) در پژوهشی با عنوان تحلیلی بر نقش حیات مساجد در شهرهای اسلامی به عنوان فضای شهری به مطالعه موردی صحن انقلاب اسلامی، حرم حضرت معصومه (س) قم پرداختند. هدف از این تحقیق، امکان‌سنجی احتساب صحن و حیات مساجد در شهرهای اسلامی به عنوان فضای شهری بوده است؛ بدین جهت نوشتار حاضر با شناخت ویژگی‌های تعیین‌کننده حیات مساجد به عنوان فضاهای شهری به تحلیل و مقایسه آن در صحن انقلاب اسلامی حرم حضرت معصومه (س) شهر قم پرداخته است. پژوهش بر اساس روش توصیفی و تحلیلی انجام شده است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد ویژگی کلی دسترسی و ارتباط با گذرهای اطراف، داشتن ورودی‌های متعدد، تعامل ایجاد شده بین مردم در فضای مذکور و وجود روح حیات شهری، عوامل مؤثر و تعیین‌کننده‌ای در محسوب شدن فضاهای باز مذهبی به عنوان فضای شهری هستند. این‌گونه فضاها به لحاظ هنجارها، رفتارها و عملکرد، دارای محدودیت‌های فقهی در کاربرد و حضور هستند که باید به گونه‌ای دقیق‌تر مورد توجه طراحان و برنامه‌ریزان قرار گیرند.

۲۶. شاخص‌های طراحی معماری مساجد به عنوان پناهگاه چندمنظوره

قوچانی و همکاران (۱۳۹۸) به ارزیابی شاخص‌های طراحی معماری مساجد به عنوان پناهگاه چندمنظوره با رویکرد پدافند غیرعامل پرداختند. در این پژوهش با توجه به گستردگی شاخص‌های عمومی و لزوم رعایت شاخص‌های پدافند غیرعامل برای طراحی صحیح این مکان استراتژیک، سعی شده تا براساس گزینه‌های موجود به نحوی که نقش مرکزیت مسجد در وحدت جامعه اسلامی حفظ و الزامات معماری اسلامی- ایرانی به طور همزمان در کنار ملاحظات دفاعی رعایت شود. آنچه در این پژوهش صورت پذیرفته است، تهیه و ارزیابی شاخص‌هایی جهت طراحی مساجد است که به عنوان پناهگاهی چندمنظوره مورد استفاده قرار می‌گیرند. به همین منظور و با استفاده از روش تحقیق توصیفی- تحلیلی، پس از ارائه کلیات تحقیق و اشاره‌ای به سوابق آن، شاخص‌های تعیین شده برای طراحی، معرفی شده است. پس از تکمیل پرسشنامه توسط افراد خبره، شاخص‌ها مورد ارزیابی قرار گرفت. پایگاه‌های چندمنظوره مدیریت بحران به عنوان

مکان‌هایی مناسب در مواقع بحرانی که تمام شرایط و وضعیت‌های طبیعی به هم خورده است، یکی از راهکارهای مناسب برای کم کردن میزان آسیب‌ها و خسارات است. از بین کاربری‌های چندمنظوره مدیریت بحران با عنایت به اینکه مساجد، اماکنی غیر نظامی بوده و در حلقه استراتژی واردن نیز قرار ندارند، می‌توانند در زمان بحران و حملات دشمن با رعایت ملاحظات دفاعی طراحی به عنوان مکانی امن و حتی مرکز کنترل و فرماندهی، مورد استفاده قرار گیرند. طراحی مساجد باید به نحوی صورت پذیرد که محوریت و مرکزیت مساجد از نظر کالبدی و ساختاری و نیز از لحاظ مذهبی و معنوی، رعایت شود. رعایت همزمان الزامات معماری اسلامی- ایرانی در کنار ملاحظات دفاعی به نحوی که رعایت برخی از اصول اساسی پدافند غیرعامل (استتار و اختفا) باید با ظرافت معمارانه‌ای به کار برده شود که به الزامات شهرسازی و معماری اسلامی- ایرانی لطمه‌ای وارد نیاید. براساس نتایج حاصله سه معیار ملاحظات شرایط ضروری، ارتباط با سطح زمین و طراحی ارگونومی به ترتیب، مهم‌ترین عوامل و سه معیار ارتباط بین فضاهای داخلی مسجد، فرم و دسترسی‌ها به ترتیب، کم اهمیت‌ترین عوامل تشخیص داده شده است.

۲۷. مسجد تراز اسلام از منظر کارکرد و طراحی مسجد جامع المهدی

امیر احمدی (۱۳۹۷) سعی دارد تا علت ضعف و عدم کارکرد صحیح مسجد در جامعه را از طریق بازنگری در کارکردهای مسجد، به‌وسیله بررسی ریشه‌ای کارکردهای این بنا که توسط پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وآلهم‌وسلم اول‌بار بنیان نهاده شد، به دست آورد. در این پژوهش ابتدا با بررسی منابع دست‌اول همچون آیات قرآن و شناخت مسجد پیامبر، سعی در شناخت مسجد و به دست آوردن کارکردهای ریشه‌ای آن را دارد تا از طریق انطباق و به‌روزرسانی آن در شرایط کنونی تصویری از مسجد تراز اسلام در جامعه خود به دست آورد. ماحصل این پژوهش به‌صورت سه کارکرد ۱. ارتباط بین امام و امت ۲. اجتماع مردم ۳. پرورش نیروی تراز اسلام در مدلی به نام شجره طیبه مسجد طراحی شد. از طرف دیگر، برای تأمین نیازهای اقتصادی مسجد، مدل وقف را به‌عنوان جایگزینی مناسب برای اقتصاد و تأمین مالی مسجد بیان می‌کند. در ادامه با ارائه پیشنهادهایی سعی در عملیاتی‌سازی مدل در واقعیت نمود که بر اساس همین پیشنهادها اقدام به طراحی مسجد جامع المهدی شده است.

۲۸. طراحی مسجد با رویکرد اجتماعی

در پژوهش مقدس (۱۳۹۲) سعی بر آن است شاخصه‌های کارکردهای فرهنگی، اجتماعی مساجد با مطالعه مسجد النبی و اولین مساجد ساخته شده در زمان پیامبر و همچنین بررسی سیر دگرگونی شکل و مفهوم مسجد در تاریخ اسلام و ایران، طرحی در جهت ارتقای نقشه فرهنگی، اجتماعی مساجد در معماری پیشنهاد شود. در حوزه طراحی نیز، ما به ازای کالبدی پژوهش‌های تاریخی-تئوری در طراحی مسجدی در شاهرود به کار گرفته خواهد شد.

۲۹. اصول راهبردی و راهکارهای عملی در طراحی مساجد مطلوب

نقره‌کار (۱۳۹۲) در پژوهشی با عنوان خانه کعبه، سلول بنیادی در طراحی نیایشگاه‌های مطلوب به اصول راهبردی و راهکارهای عملی در طراحی مساجد مطلوب پرداخت. در این مقاله به طور خاص یک مصداق معمارانه که با الهام الهی توسط پیامبر او حضرت آدم علیه السلام ساخته شده است، مورد ارزیابی و تحلیل قرار می‌گیرد. به نظر می‌رسد همان‌طور که مفاهیم نظری اسلام یعنی (کلام الهی و سخنان معصومین- (س)) گزاره‌هایی حقیقی و جامع و مانع و خطاناپذیر تلقی می‌شوند مانند مفهوم حقیقی عبادت و نیایش، مصادیقی نیز که توسط معصومین علیهم السلام ایجاد شده است، نظیر خانه کعبه، علی‌رغم نسبی و اعتباری بودن کالبد آن‌ها که در عالم طبیعت تجلی یافته است، اما از بعد عناصر نظیر (ایده‌های هندسی- فضایی) و (نمایه‌ها- آرایه‌ها) که نیمه مجرد هستند، می‌توانند برای همه زمان‌ها، الهام‌بخش باشند. در این مقاله مصداق فوق در سه محور مورد ارزیابی قرار می‌گیرد: (۱) مهم‌ترین ویژگی‌های تاریخی و محتوایی. (۲) مهم‌ترین ویژگی‌های کالبدی و بیرونی. (۳) مهم‌ترین ویژگی‌های فضایی هندسی و درونی. با توجه به مفهوم حقیقی عبادت و جهت و غایت تکاملی انسان‌ها که از منظر اسلامی، امری فطری و غیر قابل تبدیل و تحویل است. روش تحقیق در این مقاله، روش تفسیری و استدلال منطقی مبتنی بر عقل و نقل بوده و اثبات نظریه با مصادیقی از تبدیل یک آتشکده چهارطاقی به مسجد یزدخواست و تحلیل سایر مساجد اصیل دوران اسلامی و مقایسه‌های مختصری با سایر نیایشگاه‌های جهان بوده است. از منظر نگارنده، خانه کعبه سلول بنیادی تلقی شده که اولاً با الهام از راهبردها و راهکارهای آن،

مساجد اصیل دوران اسلامی از بعد ایده‌های فضایی هندسی، آرایه‌ها و نمادها طراحی و ایجاد شده است. ثانیاً راهبردها و راهکارهای آن از ابعاد فوق معیارهایی برای ارزیابی مساجد شایسته و ناشایسته در اختیار ما می‌گذارد که مهم‌ترین آن‌ها سلسله‌مراتبی از بسترسازی در سیر از کثرت به وحدت، از صورت به معنا، درونگرایی، سکون‌آفرینی، تمرکزگرایی، جهت قبله و مناسب‌سازی فضا برای دو مؤلفه سخنرانی و نماز جماعت است.

۳. تبیین رابطه سازگاری کاربری‌های جانبی مساجد نسبت به کاربری عبادی

نقره‌کار و همکاران (۱۳۹۷) در پژوهشی با عنوان تبیین رابطه سازگاری کاربری‌های جانبی مساجد نسبت به کاربری عبادی، با محل استقرار آن‌ها نسبت به فضاهای اصلی عبادت به تحقیق و بررسی پرداختند. هدف از این مقاله، مشخص کردن معیارهای سازگاری کاربری‌های جانبی با کاربری عبادی، اولویت‌بندی کاربری‌های جانبی بر مبنای درجه سازگاری، مشخص کردن جایگاه کاربری‌های جانبی نسبت به فضاهای عبادت و در نهایت تبیین رابطه میان میزان سازگاری و موقعیت استقرار کاربری‌های جانبی مساجد نسبت به کاربری عبادی است. جهت دستیابی به این هدف، ابتدا از طریق ارائه پرسشنامه به متخصصان طراحی معماری مسجد و تحلیل آن با آزمون خی دو، جایگاه هر کاربری نسبت به کاربری عبادی مشخص شد. سپس با مراجعه به فتاوی مراجع تقلید معیارهای سازگاری، شامل عدم منافات با شان مسجد و عدم ایجاد مزاحمت، استخراج و بر این مبنا پرسشنامه‌ای به خبرگان مذهبی و معماری ارائه شد و با مدل رتبه‌بندی تاپسیس درجه سنخیت کاربری‌ها اولویت‌بندی شد. در انتها کاربری‌های مشخص شده در هر جایگاه استقرار (گام اول)، با اطلاعات به دست آمده در رابطه با میزان سازگاری هر کاربری با کاربری عبادی (گام دوم) مورد مقایسه قرار گرفتند. این مقاله در دستیابی به اهداف فرعی، معیارهای سازگاری کاربری‌های جانبی با کارکرد عبادی در مساجد را استخراج نمود. بر این مبنا کاربری‌ها، به چهار دسته تقسیم شدند که می‌تواند مبنای انتخاب کاربری‌ها برای مسجد باشد. جاگذاری کاربری‌های در مسجد نسبت به فضای عبادی نیز مشخص شد. در راستای سنجش فرضیه پژوهش مشخص شد لزوماً سازگار بودن کاربری جانبی با کاربری عبادی، دلیل بر نزدیک شدن محل استقرار آن

به کاربری عبادی نیست. توصیه استقرار برای برخی کاربری‌های با سطح سازگاری بسیار بالا در درون مسجد و برای کاربری‌های ناسازگار در خارج مسجد بوده است. ولی در مورد کاربری‌های با سطوح سازگاری متوسط و کم، این‌گونه نیست و در طراحی معماری آن‌ها باید تدابیری را اندیشید که در عین حال که کاربری به لحاظ عملکردی پاسخگوست، برای مسجد مزاحمتی نداشته باشد.

۳۱. شاخص‌های آرامش معنوی در معماری مساجد سنتی

مهدی‌نژاد و همکاران (۱۳۹۴) به مقایسه تطبیقی ۹ مسجد سنتی شهر یزد، از لحاظ شاخص‌های معنوی کارشده در معماری این مساجد پرداختند. روش تحقیق از ماهیتی توصیفی - تحلیلی برخوردار است. در گام نخست به صورت مطالعات میدانی - کتابخانه‌ای؛ جهت استخراج شاخص‌های معنوی مساجد از منابع معتبر صورت گرفته، سپس شاخص‌ها به تأیید هشت متخصص در این زمینه رسیده است. در مرحله دوم به صورت تحلیلی آزمون داده‌ها انجام گرفته است. شاخص‌های مورد بررسی در این پژوهش: ۱- نسبت طلایی، ۲- تقارن و زوج بودن اجزا، ۳- اشکال و خطوط منحنی، ۴- رعایت استفاده از رنگ‌های گرم و سرد در کنار هم، ۵- مصالح ۶- استفاده از تلفیق حسی ۷- سلسله‌مراتب ۸- تزیینات مفهومی است. نتایج نشان می‌دهد که مسجد جامع یزد، مسجد حظیره، مسجد ریگ و مسجد ملا اسماعیل از لحاظ شاخص‌های آرامش معنوی در حد قابل قبولی قرار دارند.

۳۲. فناوری‌های مدرن در طراحی مسجد

تحقیق طالبی (۱۳۹۲) کوششی در بازشناسی مبانی طراحی مسجد در معماری معاصر ایران است. با هدف شناخت مفاهیم کالبدی - محتوایی معماری اسلامی در طراحی مسجد، خاستگاه معنای عناصر کالبدی آن مورد بررسی قرار گرفت. هدف از این پژوهش، بررسی معماری پایدار و به طور خاص استفاده از فناوری‌های مدرن برای طراحی مسجد در شهر زاهدان است. روش تحقیق، توصیفی - تحلیلی و از نوع نمونه‌موردی بوده و جمع‌آوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای انجام شده است. بررسی معماری یک مکان خاص به ویژه معماری اسلامی نشانگر رشد و شکوفایی آن محسوب می‌شود.

بدین لحاظ می‌توان گفت رویکرد طراحی مسجد در آثار معاصر تابع شرایط زمانی و مکانی بوده و لزوماً نشانه‌های ثابت گذشته، عناصر نمادین در منظر شهری امروز نبوده است، حال آنکه در بسیاری از مساجد معاصر، همچنان الگوهای فرمی و شکلی گذشته، مرجع طراحان امروز است.

۳۳. طراحی مسجد محله قیطریه با رویکرد ایجاد پیوند بین مسجد و کارکردهای فرهنگی و اجتماعی در بستر محله

مریم صفوتی (۱۳۹۳) در پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد خود در دانشکده هنر و معماری دانشگاه کاشان با عنوان «طراحی مسجد محله قیطریه با رویکرد ایجاد پیوند بین مسجد و کارکردهای فرهنگی و اجتماعی در بستر محله» به دنبال دستیابی به معیارهایی و کارکردهایی است که با لحاظ کردن در طراحی معماری، در ترغیب مردم به مشارکت در کارکردهای فرهنگی، اجتماعی مسجد مؤثر باشد و از این طریق رفتارها و زندگی مادی و معنوی انسان‌ها در بستر اجتماع به کمال برسد. با شناخت محتوای کارکردهای فرهنگی، اجتماعی، می‌توان کالبدی متناسب با آن را طراحی نمود که از همه ظرفیت مسجد برای ایفای نقش آن در جامعه محلی بهره برد. در راستای نیل به این هدف، بررسی مسجد نبوی ﷺ سرلوحه پژوهش قرار داده شده تا بتوان از فعالیت‌های انجام شده در آن مکان مقدس برای ارتقای سطح کیفی مساجد امروزی بهره جست.

پیشینه تحقیقاتی حوزه مدیریتی

۱. بازمهندسی ساز و کار اداره مساجد کشور با بهره‌گیری از منطق تحلیل سه‌لایه‌ای

بنایی (۱۳۹۶) در مقاله خود، با هدف بازمهندسی ساز و کار اداره مساجد در سازه‌ای نظام‌مند، از منطق «تحلیل سه‌لایه‌ای مسئله» استفاده کرده است. این منطق از یک سو به کندوکاو در سه لایه انگاره‌های معرفتی، ساختارها و قواعد و رفتار کنشگران می‌پردازد و از همین رو سازگاری معناداری با مفهوم «بازمهندسی» دارد و از سوی دیگر به سبب ارتباط علی میان لایه‌ها، متناظر با مفهوم «نگرش سیستمی» است. در این تحقیق برای بازآفرینی انگاره‌های معرفتی مخاطبان بالقوه و بالفعل نسبت به مسجد، از الگوی «سازمان یادگیرنده»، برای گردآوری اطلاعات از روش‌های مطالعات کتابخانه‌ای،

مشاهده مستقیم و مصاحبه عمیق با خبرگان و برای تجزیه و تحلیل اطلاعات از دو روش تحقیق کیفی تحلیل منطقی و تحلیل محتوا استفاده شده است. در پژوهش برای مدیریت درون مسجدی، ساختار سیستمی مطلوب و الزامات اجرایی آن در قالب ساختاری کاملاً منعطف پیشنهاد شده است. این ساختار، کاملاً بومی و مردمی، و بر گروه محوری استوار است. برای مدیریت میان-مسجدی نیز توسعه سلسله‌مراتبی منطقی از مساجد در قالب خرده‌سامانه‌های همکاری‌کننده پیشنهاد شده است.

۲. سیاست‌گذاری فرهنگی مطلوب مسجد در جمهوری اسلامی ایران

باهنرو فرخی (۱۳۹۳) در پاسخ به این سؤال که الگوی مطلوب سیاست‌گذاری فرهنگی مسجد در جمهوری اسلامی ایران چیست، با بهره‌گیری از تجربیات و دیدگاه‌های خبرگان، جایگاه و نقش حکومت پیرامون حوزه مسجد در جمهوری اسلامی ایران را احصا کرده‌اند. ایشان با استفاده از روش تحلیل مضمون، طی ۳۴ مصاحبه نیمه‌ساختاریافته، با خبرگان مذکور، در سه مرحله کدگذاری توصیفی، کدگذاری تفسیری و یکپارچه‌ساز، به مختصات سیاست‌گذاری فرهنگی مسجد در جمهوری اسلامی ایران پرداخته‌اند. نتایج پژوهش نیز به شبکه مضامین مستخرج از دیدگاه خبرگان، شامل «دیدگاه نظری دخالت حکومت در حوزه مسجد»، «رویکردهای دخالت حکومت در حوزه مسجد» و «حکومت و سازمان‌های فرهنگی مرتبط با حوزه مسجد» می‌پردازد. این پژوهش بر مبنای «دیدگاه نظری دخالت حکومت در حوزه مسجد» پیشنهاد می‌کند که سیاست‌گذاری و خطوط کلی مساجد، ذیل یک سازمان، نهاد یا شورای سیاست‌گذاری به نام مسجد ذیل ولی فقیه و رهبری صورت پذیرد که بر این اساس، وظایف و نقش‌های متنوع و متعدد دستگاه‌های فرهنگی مذکور-مرتبط با مساجد-مشخص شود. همچنین در همین راستا نیز، اداره و برنامه‌ریزی مساجد در سطح اجرایی و عملیاتی به صورت کاملاً غیرمتمرکز و با مشارکت کامل مردمی انجام شود. در مورد «رویکردهای دخالت حکومت در حوزه مسجد» نتایج پژوهش حاکی از آن است که حکومت باید ترکیبی از رویکردهای حمایتی، ضمانتی، نظارتی و اقتضایی را مد نظر خود قرار دهد و بر اساس هریک از رویکردهای مذکور اقداماتی را در عرصه مساجد انجام دهد. این مقاله خاطرنشان می‌کند که در زمینه حکومت و سازمان‌های فرهنگی مرتبط با حوزه مسجد، می‌توان سازمان‌های فرهنگی کشور را متناسب با مسائل

سخت‌افزاری و نرم‌افزاری مسجد لحاظ نمود و جایگاه آن‌ها را ترسیم کرد که بر این اساس باید با توجه به نقش مردم در پاسخ به مسائل سیاستی مسجد (سخت‌افزاری و نرم‌افزاری) از سازمان‌های مرتبط با حوزه مسجد مساعدت گرفت.

۳. طراحی مدل مطلوب کارکرد و مدیریت مساجد به عنوان یک سازمان داوطلبانه

مذهبی

پژوهش‌عابدی جعفری و همکاران (۱۳۸۸)، مسجد را از منظر علم مدیریت مورد بررسی قرار داده است. مقاله حاضر در دو بخش تنظیم شده است: بخش نظری و بخش عملی. در بخش نظری، پس از مروری بر ادبیات تحقیق این مقاله به موضوع مسجد از سه منظر نگریسته است: نسبت مساجد با محیط بزرگتری که در آن زندگی می‌کنند، پاسخ به این سؤال که سازمان مساجد با کدام یک از انواع سازمان‌ها سنخیت بیشتری دارد، بررسی مدیریت راهبردی مساجد و نسبت مدیریتی مسجد در سطح خرد در مقابل سطح کلان. در این پژوهش، مسجد سازمانی دیده شده است غیرانتفاعی، غیردولتی، داوطلبانه و مبتنی بر ایمان. از دل مباحث نظری، مدلی برای مدیریت راهبردی مساجد در دو بعد عملکرد نیایشی و عملکرد غیرنیایشی استخراج شده و پیش‌شرط فعالیت مساجد به عنوان یک سازمان داوطلبانه، پذیرش مشارکت اثرگذار مردم و اعضا در برنامه‌ریزی و مدیریت آن شناخته شده است.

۴. تحلیل مستندات قرآنی و روایی مسجد تراز اسلامی در بیان امام خامنه‌ای مدظله

العالی

زارع‌بیدکی (۱۳۹۳)، در پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد خود تحت عنوان «تحلیل مستندات قرآنی و روایی مسجد تراز اسلامی در بیان امام خامنه‌ای مدظله العالی» به دنبال شناسایی و مستندسازی بیانات رهبر معظم انقلاب در خصوص ایجاد مسجد تراز اسلامی، با استفاده از آیات و روایات و سیره عملی پیامبر گرامی اسلام ﷺ و امیرمؤمنان ﷺ در دوران حکومت نبوی و علوی است. روش انجام پژوهش توصیفی-تحلیلی است و اطلاعات مورد نیاز با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای جمع‌آوری شده‌اند.

۵. مسجد طراز اسلامی از منظر امام خمینی رحمة الله علیه و رهبر معظم انقلاب اسلامی

جعفرزاده (۱۳۹۳) در کتابی با عنوان «مسجد طراز اسلامی از منظر امام خمینی رحمة الله علیه و رهبر معظم انقلاب اسلامی» کوشیده است تا دیدگاه‌های امامین انقلاب اسلامی را در چند حوزه: ۱- اهمیت و جایگاه مسجد ۲- چستی مسجد طراز اسلامی ۳- چگونگی مسجد طراز اسلامی ۴- امام جماعت طراز اسلامی بررسی کند. این کتاب بدون ارائه تحلیل، صرفاً بیانات امامین را ذیل سرفصل‌هایی آورده است.

پیشینه تحقیقاتی حوزه نیروی انسانی

۱. مدیریت مسجد: تدوین الگوی شایستگی منابع انسانی

طالقانی و همکاران (۱۳۸۹) تحقیقی با عنوان مدیریت مسجد: تدوین الگوی شایستگی منابع انسانی با هدف شناسایی عناصر الگوی شایستگی منابع انسانی مسجد، که بخش ورودی سامانه مدیریت اثربخش مسجد را شکل می‌دهند، صورت داده‌اند. روش طراحی الگوی مفهومی در این پژوهش، مفهوم‌سازی عملی منفرد بوده و روش تحقیق نیز روش ترکیبی شامل مصاحبه اکتشافی، مشاهده و نظرسنجی از خبرگان به شیوه دلفی است. گردآوری اطلاعات از منابع مختلف علمی و دینی انجام شده است. در این پژوهش، ابعاد اصلی شایستگی منابع انسانی مسجد عبارت‌اند از: شایستگی‌های امام مسجد، شایستگی‌های فعالان (کارگزاران) و شایستگی‌های نمازگزاران (مؤمنین). برابر نظر خبرگان، مهم‌ترین و اثرگذارترین عامل در موفقیت و اثربخشی جماعت، شایستگی‌های امام مسجد است و مؤلفه فضایل اخلاقی-رفتاری اوست.

۲. رهبری در مسجد؛ مورد مطالعه مسجد صفا

مهدوی کنی و فرخی (۱۳۹۱) در تحقیقی با عنوان رهبری در مسجد؛ مورد مطالعه مسجد صفا به بررسی رهبری روحانی و

۳. ارزیابی مؤلفه‌های ساختاری مساجد از منظر تناسب با ویژگی‌های سالمندان

محمدی و همکاران (۱۳۹۷) به ارزیابی مؤلفه‌های ساختاری مساجد از منظر تناسب با ویژگی‌های سالمندان پرداختند. این مطالعه مقطعی طی تابستان سال ۱۳۹۵ در ۳۰

مسجد از مساجد شهر سبزوار به کمک چک لیستی محقق ساخته با ۷۰ سؤال، انجام گرفت. در طراحی چک لیست از مؤلفه‌های ساختاری فضاهایی مانند منزل، کلیسا و پارک‌های دوستدار سالمند استفاده شد و نظرها و توصیه‌های چند متخصص ارگونومی، سالمندشناسی و مهندس ساختمان نیز در نظر گرفته شد. در تحقیق حاضر شرایط بخش‌های مختلف مساجد از جمله شبستان‌ها، سرویس‌های بهداشتی، وضوخانه، راهروها، راه پله‌ها و ورودی‌ها نیز ارزیابی شد. تقریباً ۵۰ درصد از مراجعه‌کنندگان به مساجد سالمند بودند. میانگین تعداد پله‌ها از بیشتر بودن آن‌ها برای بخش‌های زنانه حکایت داشت. دسترسی به وسایل نقلیه عمومی برای حدود ۷۰ درصد از مساجد فراهم بود. در هیچ یک از مساجد، درهای ورودی دارای شرایط هم‌سطحی در بیرون و درون نبود. بررسی مسیرهای تردد از نظر وجود رمپ، گویای شرایط نامناسب حدود ۸۰ درصد از مساجد بود و سرویس‌های بهداشتی و وضوخانه‌ها نیز در بیشتر موارد شرایط مناسبی نداشت. با وجود برخورداری مساجد از برخی ویژگی‌های مطلوب ساختاری مانند شرایط مناسب در کف محوطه و درون بنا یا وضعیت روشنایی و حرارتی خوب، در مواردی مانند سرویس‌های بهداشتی، پله‌ها و مسیرهای تردد نیاز به مداخله است. بنابراین، نبود تناسب ساختار فیزیکی مساجد برای سالمندان با توجه به رشد جمعیت این گروه سنی در ایران، از ضرورت اعمال ملاحظات ارگونومیکی به منظور حفظ آسایش، استقلال و ارتقای ایمنی آنان حکایت دارد.

۴. مسجد و نماز جماعت، استعاره‌ای از سازمان از دیدگاه اسلام

هدف عربشاهی کریزی (۱۳۹۷) در تحقیقی با عنوان مسجد و نماز جماعت، استعاره‌ای از سازمان از دیدگاه اسلام؛ تفسیرها و برداشتهای مدیریتی و سازمانی از مسجد و نماز جماعت در مورد دانشگاه اسلامی، بررسی جوانب مختلف مسجد و نماز جماعت و استنباط برداشتهای مدیریتی و سازمانی در خصوص دانشگاه اسلامی بود. برای دستیابی به هدف، ابتدا سعی شد با رجوع به منابع مختلف اسلامی، با احکام و مسائل مربوط به مسجد و نماز جماعت آشنا شده و سپس با دیدگاه جامع شکل گرفته، ابعاد دانشگاه اسلامی تبیین شود. با توجه به تعالیم اسلامی و احکام مطرح شده راجع به مسجد، ابعاد و کارکردها و مدل مطلوب دانشگاه اسلامی بیان شد. ویژگی‌ها و ابعاد

وجودی امام جماعت و معیارهای انتخاب امام جماعت، مبنای مناسبی برای تعیین ملاک‌های انتخاب افراد در دانشگاه اسلامی است. ایجاد رضایت در نیروی انسانی در مسجد و دانشگاه اسلامی برای اثربخشی و دستیابی به اهداف ضروری به نظر می‌رسد. احکام مسجد و نماز جماعت می‌تواند در اداره امور و چگونگی انجام فعالیت‌ها و فرایندها دانشگاه اسلامی راهگشا باشد. تجزیه و تحلیل تطبیقی نماز جماعت، مسجد و دانشگاه اسلامی، ما را در شناخت ابعاد دانشگاه اسلامی و دستیابی به مدل مطلوب یاری می‌دهد. برداشت‌های مدیریتی و سازمانی از احکام مسجد و نماز جماعت، اصول کاربردی دقیقی را به دست می‌دهد که می‌توانند روند توسعه و تعالی را در دانشگاه اسلامی تسهیل کنند و تسریع بخشند.

۵. مشارکت جوانان در مساجد با تأکید بر خانواده

هاشمیان فر و همکاران (۱۳۹۴) در تحقیقی با عنوان بررسی مشارکت جوانان در مساجد با تأکید بر خانواده به مطالعه و بررسی در این زمینه پرداخت. هدف از این پژوهش بررسی میزان مشارکت جوانان در مسجد با تأکید بر خانواده است. برای تبیین مسئله و تعیین چهارچوب نظری، از نظریات مشارکت و جامعه‌پذیری استفاده شده است. روش تحقیق این پژوهش، روش «کتاب‌خانه‌ای» و «پیمایشی» است و برای گردآوری اطلاعات میدانی، از ابزار پرسشنامه بهره‌گرفته شده است. جامعه آماری تحقیق تمام دانشجویان دانشگاه اصفهان در سال تحصیلی ۹۲-۹۱ بودند که تعداد ۳۸۴ نفر از طریق فرمول تعیین حجم نمونه «کوکرن» به دست آمده است. متغیرهای مستقل تحقیق عبارت‌اند از: متغیرهای زمینه‌ای (جنس، سن، رشته تحصیلی، محل زندگی، وضعیت تأهل) و متغیرهای مربوط به خانواده (پایگاه اجتماعی-اقتصادی، پای‌بندی دینی والدین، جامعه‌پذیری مذهبی، نگرش والدین نسبت به نهادهای دینی، نگرش والدین نسبت به مشارکت، اقناع‌گرایی خانواده، و نگرش فرد نسبت به مشارکت)، و متغیر وابسته تحقیق مشارکت در مسجد است. متغیر وابسته با متغیرهای مستقل (جنسیت، محل زندگی، جامعه‌پذیری مذهبی خانواده، نگرش فرد نسبت به مشارکت، نگرش خانواده نسبت به مشارکت، نگرش خانواده نسبت به نهادهای دینی) رابطه‌ای معنادار داشته است.

۶. عوامل دفع و جذب به مساجد

براتی (۱۳۹۲) در تحقیقی با عنوان عوامل دفع و جذب به مساجد از نظر نمازگزاران مساجد کرج به تحقیق و تفحص در این زمینه پرداخت. هدف از این پژوهش شناخت عوامل تأثیرگذاری مساجد از طریق جویا شدن نظر خود نمازگزاران است. این پژوهش برای دستیابی به دیدگاه مذکور، با نیت بررسی موضوع در شرایط طبیعی، از رویکردهای کیفی و روش مصاحبه غیرساختمند استفاده شد. مشاهدات اولیه حاکی از آن است که بسیاری از مساجد مورد مطالعه، فاقد این کارکردها هستند و نقش آن‌ها به یک نمازخانه تقلیل یافته است. از طرف دیگر به علت تعداد کم نمازگزاران بسیاری از مساجد نسبت به جمعیت منطقه‌ای که در آن واقع شده‌اند، نقش اثرگذاری در آن منطقه ایفا نمی‌کنند. در واقع نتیجه حاصل از این تحقیق، کشف روابط موضوعات بیان شده توسط مصاحبه شونده‌ها و ارائه آن به صورت توصیفی به مخاطب بود. سرفصل‌های پنجگانه‌ای از عوامل تأثیرگذار بر جذب و دفع مساجد از نظر مصاحبه شونده‌گان را برشمرد: ۱- عوامل معنوی ۲- عوامل انسانی ۳- برنامه‌ها و سیاست‌های مسجد ۴- عوامل فیزیکی و ظاهری در مسجد ۵- عوامل خارج از مسجد.

۷. بررسی موانع جذب نوجوانان به مسجد

سلطان محمدی (۱۳۹۴) در پایان‌نامه‌ای با عنوان بررسی موانع جذب نوجوانان به مسجد بر اساس طرح شهید بهنام محمدی به تحقیق درباره موانع جذب نوجوانان به مسجد پرداخت. این تحقیق با هدف شناسایی و اولویت‌بندی عوامل مؤثر بر عدم جذب نوجوانان به مسجد بر اساس طرح شهید بهنام محمدی انجام شده است. از لحاظ روش رویکرد این پژوهش ترکیبی است. بدین معنا که در گام اول (مطالعه کیفی) ابتدا براساس روش نمونه‌گیری در دسترس به مطالعه اسناد و تحقیقات مرتبط پرداخته شد و پس از مقوله‌بندی عوامل مؤثر بر عدم جذب، چهارچوب مصاحبه تدوین و با استفاده از روش نمونه‌گیری هدفمند با چهار نفر از مربیان و مسئولان طرح شهید بهنام محمدی به منظور شناسایی عوامل مؤثر بر عدم جذب نوجوانان به مسجد، مصاحبه‌های لازم انجام شد. در مرحله کمی پژوهش، پس از تبدیل عوامل مؤثر بر عدم جذب شناسایی شده به گویه‌ها و تدوین ابزار پرسشنامه محقق ساخته، نسبت به

اجرای آن در بین ۱۱۷ نفر اقدام شد. این افراد با استفاده از روش نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌ای بر اساس فرمول مورگان از جامعه آماری شامل کلیه مربیان و مخاطبین طرح شهید بهنام محمدی به عنوان نمونه تعیین شدند. نتایج بیانگر آن است که بیشتر موانع جذب نوجوانان به مسجد مربوط به عوامل مؤثر خارج از مسجد است.

۸. عوامل سازمانی مؤثر در جذب جوانان به بسیج

عزیزی و همکاران (۱۳۹۴) در تحقیقی با عنوان عوامل سازمانی مؤثر در جذب جوانان به بسیج به مطالعه در این زمینه پرداختند. این پژوهش به عوامل سازمانی مؤثر در جذب جوانان به بسیج مساجد (با تأکید بر شهر تبریز) می‌پردازد. روش تحقیق، توصیفی، و به لحاظ هدف کاربردی است. پس از بررسی و نقد منابع و با تکیه بر دیدگاه‌های صاحب‌نظران، الگویی با چهارده عامل مؤثر در جذب تدوین شد. عوامل استخراجی به صورت میدانی به معرض قضاوت ۲۳۴ نفر از فرماندهان و مدیران آموزش و نیروی انسانی بسیج، امام جماعت و معتمدان مساجد داری پایگاه در شهر تبریز قرار داده شد. نتایج تحقیق با استفاده از ابزار داده‌ها گردآوری و بر اساس روش تحلیل محتوا مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. براساس یافته‌های تحقیق، ویژگی‌ها با تأثیر زیاد مورد تأیید قرار گرفت. عملکرد و مدیریت فرمانده پایگاه، بیشترین تأثیر را در جذب جوانان به خود اختصاص داده است. جذب در بسیج، نیازمند توجه به ابعاد مختلف و عزم ملی است؛ اما دقت در به کارگیری افراد و تربیت و تقویت مدیران اجرایی بسیج حائز اهمیت بیشتری است.

۹. سازه‌های تأثیرگذار بر جلب مشارکت نوجوانان به بسیج مساجد

در تحقیقی از رحمانیان کوشکی و همکاران (۱۳۹۴) با عنوان واکاوی و تبیین سازه‌های تأثیرگذار بر جلب مشارکت نوجوانان به بسیج مساجد، پایگاه بسیج مسجد امام حسین علیه السلام شهرستان جهرم مورد مطالعه قرار گرفت. این مطالعه با هدف واکاوی سازه‌های تأثیرگذار بر جلب مشارکت نوجوانان به بسیج مساجد در شهرستان جهرم انجام پذیرفته است. این تحقیق به لحاظ هدف از نوع تحقیقات کاربردی و از لحاظ کنترل متغیرها از نوع توصیفی همبستگی بوده، که به روش پیمایشی انجام شده است. جامعه آماری پژوهش حاضر، دربردارنده ۴۷۵ نفر از

نوجوانان در محدوده سنی ۱۳ الی ۱۷ سال در پایگاه بسیج مسجد امام حسین علیه السلام شهرستان جهرم است. حجم نمونه با استفاده از جدول بارتلت و همکاران، ۱۶۳ نفر به دست آمد. ابزار گردآوری داده‌ها پرسش‌نامه‌ای بود که روایی آن به وسیله جمعی از متخصصان تأیید شد. نتایج حاصل از آزمون رتبه‌ای فریدمن حکایت از آن دارد میانگین رتبه‌ای عوامل سازمانی و مدیریتی، برنامه‌های فرهنگی تربیتی، برنامه‌های اجتماعی و خانواده با جلب مشارکت نوجوانان به بسیج مساجد، در سطح یک درصد تفاوت معنی‌داری وجود دارد و این سازه‌ها به ترتیب رتبه‌های اول تا چهارم را به خود اختصاص داده‌اند. همچنین بر اساس بخش دیگری از یافته‌های تحقیق بین سازه‌های، برنامه‌های فرهنگی تربیتی، اجتماعی و عوامل سازمانی و مدیریتی با جلب مشارکت نوجوانان به بسیج مساجد همبستگی مثبت و معنی‌داری وجود دارد. در ضمن، بین متغیر نگرش خانواده با جلب مشارکت نوجوانان به بسیج مساجد همبستگی مثبت و معنی‌داری مشاهده نشد. از جمله یافته‌های جالب به دست آمده در این مطالعه، همبستگی منفی و معنی‌دار بین پایگاه اقتصادی و اجتماعی خانوار با جلب مشارکت نوجوانان به بسیج مساجد بود. همچنین، نتایج حاصله از رگرسیون چند متغیره همزمان نشان داد که سازه‌های سازمانی و مدیریتی، برنامه‌های فرهنگی تربیتی، برنامه‌های اجتماعی و خانواده به ترتیب به عنوان مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار، در مجموع توانایی تبیین ۶۹/۶ درصد از تغییرات جلب مشارکت نوجوانان را به پایگاه بسیج در مسجد امام حسین علیه السلام شهرستان جهرم بر عهده داشته‌اند. بیشترین تغییرات از جلب مشارکت نوجوانان با مقدار بتای به دست آمده ۰/۸۴۰ مربوط به سازه سازمانی و مدیریتی در پایگاه بسیج مسجد امام حسین علیه السلام شهرستان جهرم مشاهده شد.

۱۰. الگوی امام جماعت در جمهوری اسلامی ایران

در تحقیقی از پورجعفری صدرآبادی و افتخاری (۱۳۹۷) با عنوان الگوی امام جماعت در جمهوری اسلامی ایران به مطالعه امام جماعتی آیت‌الله مهدوی کنی رحمة الله علیه در مسجد جلیلی پرداخته شد. با توجه به نقش سازنده مساجد در تربیت نیروی انسانی و جامعه‌پذیری سیاسی، در این نوشتار نویسندگان به موضوع کارکرد راهبری امام

جماعت پرداخته‌اند. محققان تلاش کرده‌اند که با رجوع به عملکرد آیت‌الله مهدوی کنی در مسجد جلیلی به الگویی عملیاتی برای پیشنهاد به سایر ائمه جماعت دست یابند؛ دلیل این امر، آن است که آیت‌الله مهدوی کنی توانستند، ابعاد فردی، اجتماعی و سیاسی- اجتماعی امام جماعت را متناسب با شرایط و مقتضیات زمانی جمع‌کرده، از این طریق، تأثیری مثبت بر افراد و جامعه برجای‌گذارند که تا امروز، ظهور و نمود دارد. پرسش اصلی تحقیق حاضر عبارت‌است از اینکه الگوی امام جماعتی در جمهوری اسلامی ایران، مستند به سیره آیت‌الله مهدوی کنی کدام است؟ محققان با استفاده از روش تحلیل محتوا و مصاحبه با یاران آیت‌الله مهدوی کنی در مسجد جلیلی، وجوه معنوی، فردی و سیاسی- اجتماعی عملکرد ایشان را در این مسجد، شناسایی و تحلیل کرده و درنهایت، الگوی جامع استنباطی‌شان را ارائه کرده‌اند. نتایج تحقیق نشان می‌دهند که آیت‌الله مهدوی کنی به‌عنوان امام جماعت، در سه ساحت سیاسی، اجتماعی و فرهنگی برنامه‌داشته‌اند و با تدابیری که به‌کار بستند، مسجد جلیلی را در ساحت سیاسی، به‌عنوان کانون مبارزه ضد رژیم و در ساحت اجتماعی، به‌عنوان نهاد مؤثر در رفع نیازها و کمک به محرومان و در ساحت فرهنگی، به‌عنوان کانون تعلیم و تربیت مطرح کردند. لازم است، یادآوری شود که همه این ابعاد برپایه اصل مسجد به‌عنوان کانون عبادی استوار بوده و تربیت عبادی و ایمانی به‌عنوان رسالت اصلی مسجد مفروض انگاشته شده‌است.

۱۱. تجزیه و تحلیل سیستمی فرآیند پرورش منابع انسانی در مسجد

در تحقیقی از همایون و عبداللهی نیسیانی (۱۳۸۶) با عنوان تجزیه و تحلیل سیستمی فرآیند پرورش منابع انسانی در مسجد، علل پویایی و حیات مسجد صنعتگران مشهد مورد مطالعه قرار گرفت. در این مقاله با رویکردی متفاوت از آنچه پیش از این به مسجد نگریسته می‌شده است، نظام مدیریت عملکرد یک مسجد موفق در یکی از شهرهای مذهبی ایران بررسی می‌شود. مسجد مورد مطالعه در این تحقیق، مسجد صنعتگران مشهد است که در آن افراد با تکیه بر فرآیندها و اهداف اسلامی پرورش می‌یابند. هدف این تحقیق بررسی فرضیه خود مبتنی بر علل توفیق مسجد در مورد خاص مسجد صنعتگران است؛ یعنی فرضیه این مقاله در ابتدا بیان می‌کند به‌منظور استقرار مسجد

در یکی از جایگاه‌های اصلی خویش (که همان پرورش اعضای جامعه اسلامی است)، باید به دقت شئون مسجد برطبق تدابیر الهی اجرا شود و این مهم‌ترین و شاید تنها کلید موفقیت باشد. یک مدل مفهومی (مدل سیستمی فرآیند احیای مسجد) ارائه می‌شود و در قسمت دوم مقاله، عملکرد و دستاوردهای یک مسجد مطابق با فرضیه مطرح‌شده در مقاله مطالعه می‌شود.

۱۲. نقش روحانیت در هدایت نهادهای اجتماعی

ظهیری (۱۳۹۱) در تحقیقی با عنوان نقش روحانیت در هدایت نهادهای اجتماعی به مطالعه در این زمینه پرداخت. این محقق معتقد است حوزه و روحانیت رسالت ویژه‌ای در قبال هدایت جامعه و هنجارسنجی و هنجارآفرینی اجتماعی و نظارت بر کارکرد دینی نهادهای جامعه دینی دارد و بر همین اساس باید با اتخاذ روش‌های روزآمد و کاربردی و مجهز شدن به ابزارها و ساختارهای منطبق و ملائم با هر عصر، ارتباط خود با نهادهای اجتماعی را پویا و اثربخش نگه داشته و برآیند هنجارهای اجتماعی را به سمت تعالی و کمال سوق دهد. اگر به مشترکات تعاریف جامعه‌شناسان از نهاد اجتماعی توجه شود. در جامعه دینی نهادهای آموزشی، فرهنگی و مردمی از دانشگاه گرفته تا آموزش و پرورش و صدا و سیما و مطبوعات و سایر رسانه‌ها، همچنین پایگاه‌های مذهبی، مساجد و تکایا را شامل می‌شود. روحانیت به عنوان هادیان و مبلغان و مروجان هنجارهای دینی و معین‌کننده مرزهای خطا و صواب در عرصه‌های مختلف عمل جمعی در جامعه دینی با همه موارد پیش گفته در ارتباط هستند. روش این تحقیق پژوهش کتابخانه‌ای مبتنی بر رویکرد توصیفی و تحلیلی است. در این مقاله جهت تعیین بحث به شناخت نقش روحانیت در هدایت نهادهای اجتماعی، سه حوزه نهادی ذیل در دستور کار قرار داده شده است: ۱) نهادهای آموزشی؛ ۲) رسانه‌ها؛ ۳) پایگاه‌های مذهبی. در هر یک از سه حوزه نهادی فوق نظام تربیتی ذیل دنبال شده است: ۱) معرفی آن حوزه نهادی؛ ۲) شناخت شئون روحانیت در آن حوزه و ذکر بایدها؛ ۳) بررسی آسیب‌های موجود روحانیت و حوزه نهادی مورد بررسی قرار گرفته است.

کتابشناسی

احمدیان، محمدعلی و سمیرا عرفانیان. "بررسی نقش مساجد در توسعه محله‌ای در شهر مشهد." جغرافیا و توسعه فضای شهری ۱۳۹۴: ۹۳-۱۱۰.
 اخوان، عباس‌علی. "نقش نماز جماعت مساجد در ارتقای فرهنگ جامعه." معارف فقه علوی ۱۳۹۷: ۲۹۷-۳۱۷.

آذر، عادل، میثم لطیفی و مهدی ترکمنی. "شناسایی و رتبه‌بندی معیارهای مؤثر بر مکان‌یابی مساجد." مدیریت اسلامی شماره ۸ (۱۳۹۲): ۲۰۵-۲۲۲.
 آزاد ارمکی، تقی و وحید شالچی. "دو جهان ایرانی: مسجد و کافی‌شاپ." فصل‌نامه انجمن ایرانی مطالعات فرهنگی و ارتباطات ۱۳۸۴: ۱۶۳-۱۸۳.

اسماعیلی، محبوبه، زهت احمدی و منصور صفت‌گل. "بررسی کارکردهای مختلف مساجد در عصر صفویه." پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی ۱۳۹۲: ۱۴۵-۱۷۲.
 آصفی، مازیار، مرتضی شجاری و صفا سلخی خسرقی. "حرکت تکاملی نفس آدمی در فضای مسجد بر مبنای آرای ملا صدرا نمونه موردی مسجد کبود تبریز." کیمیای هنر شماره ۲۲ (۱۳۹۶): ۷۵-۸۸.

آقامحمدی، جواد، علی قاسمی و عزیز اسدی. "بررسی نقش والدین در هدایت فرزندان به نماز جماعت و مسجد (مطالعه موردی شهرستان های دیوان دره و سروآباد)." مهندسی فرهنگی ۱۳۸۹: ۷۸-۸۷.

آلبوغبیش، عادل. کارکردهای نهاد مسجد در تحکیم خانواده. پایان‌نامه کارشناسی ارشد: مؤسسه آموزش عالی علوم انسانی جامعه المصطفی العالمیه، ۱۳۹۸.
 الویری، محسن. "مسجد؛ ارتباطات و توسعه پایدار." دین و ارتباطات شماره ۳۱ (۱۳۸۶): ۹۳-۱۱۰.

الویری، محسن و جواد نظری‌مقدم. "نقش ارتباطات سنتی در جنبش‌های سیاسی اجتماعی شیعه (مطالعه موردی جنبش مشروطه ایران)." تحقیقات تاریخ اجتماعی شماره ۱ (۱۳۹۱): ۲۴.

امری، مرضیه، کبری عبداللهی و محمد مهدی میرزایی. "فلسفه تأثیر مسجد در بنیان خانواده." معارف فقه علوی ۱۳۹۶: ۸۵-۹۲.

امیراحمدی، سید محمدعلی. مسجد تراز اسلام از منظر کارکرد و طراحی مسجد جامع المهدی منطقه سعادت آباد. پایان نامه کارشناسی ارشد: دانشگاه بین المللی امام خمینی قزوین، ۱۳۹۷.

امینی هرنندی، رضا. توسعه فرهنگی محله ای پایدار مسجد محور: مورد مطالعه یکی از مساجد تهران. پایان نامه کارشناسی ارشد: دانشکده فرهنگ و ارتباطات دانشگاه امام صادق علیه السلام، ۱۳۹۴.

ایلکا، شاهین و شهاب ایلکا. "ارزیابی جایگاه و نقش وحدت آفرین مساجد جمعه در افزایش میزان سرمایه اجتماعی؛ مورد پژوهی: برگزاری آیین روحانی نماز جمعه در مساجد محلات شهر کرمان." مدیریت شهری ۱۳۹۲: ۴۱-۵۶.

باصری، احمد، حجت الله مرادی و جمال یوسفی صفاپور. "بررسی نقش مساجد در ترویج سبک زندگی ایرانی اسلامی." دوفصلنامه علمی - پژوهشی پاسداری فرهنگی انقلاب اسلامی ۱۳۹۵: ۷۷-۱۰۴.

باهنر، ناصر و میثم فرخی. "سیاست گذاری فرهنگی مطلوب مسجد در جمهوری اسلامی ایران؛ بررسی دیدگاه های خبرگان و سیاست گذاران." دین و ارتباطات دوره ۲۱. شماره ۲ (۱۳۹۳): ۵-۳۸.

براتی، حسین. عوامل دفع و جذب به مساجد از نظر نمازگزاران مساجد کرج. پایان نامه کارشناسی ارشد: دانشکده فرهنگ و ارتباطات دانشگاه امام صادق علیه السلام، ۱۳۹۲.

برگزر، محمود. بررسی ارتباط بین نماز و حضور در مساجد با کاهش جرم و جنایت در جامعه. پایان نامه کارشناسی ارشد: دانشگاه آزاد اسلامی واحد بندر لنگه، ۱۳۹۷.

بمانیان، محمدرضا و سحر محمدی. "بررسی جایگاه گنبد در الگوهای کالبدی مساجد معاصر." نقش جهان ۴۰۳ (۱۳۹۳): ۱۶.

بمانیان، محمدرضا و سونیاب سیلوایه. "بررسی نقش گنبد در شکل دهی به مرکزیت معماری مسجد." معماری و شهرسازی آرمان شهر شماره ۹ (۱۳۹۱): ۱۹-۳۰.

بمانیان، محمدرضا و فهیمه نیکودل. "بررسی انواع نورگیری و روش های تأمین نور در مساجد." پژوهش های معماری اسلامی ۳. شماره ۱ (۱۳۹۳): ۶۰-۷۴.

بمانیان، محمدرضا، و غیره. "بازخوانی هویت معنوی و انگاره‌های قدسی در معماری مساجد شیعی." شیعه‌شناسی ۹ (۱۳۸۹): ۳۷-۸۰.

بنایی، امیرحسین. "بازمهندسی ساز و کار اداره مساجد کشور با بهره‌گیری از منطق تحلیل سه‌لایه‌ای." مدیریت اسلامی سال ۲۵. شماره ۳ (۱۳۹۶).

پهلوان شریف فرد، علیرضا، روح‌الله رازینی و حسین عباسی نوذری. "الگوی ساختاری تعامل مسجد و کودک و نوجوان." فصل‌نامه مطالعات راهبردی بسیج ۱۳۹۷.

پورجعفری صدرآباد، مهدی و اصغر افتخاری. "الگوی امام جماعت در جمهوری اسلامی ایران: مطالعه موردی امام جماعتی آیت‌الله مهدوی کنی رحمة الله علیه در مسجد جلیلی." جامعه‌شناسی سیاسی جهان اسلام سال ۶. شماره ۲ (۱۳۹۷): ۱۰۹-۱۴۲.

پولادی، اسماعیل و پروانه بیاتی. "مدل‌سازی معادلات ساختاری نقش مسجد طراز بر کاهش طلاق با استفاده از نرم افزار EQS." رهیافت فرهنگ دینی سال اول. شماره سوم (۱۳۹۷): ۱۶۶-۱۷۹.

پیربابایی، محمدتقی و ولی‌الله ربیعی فر. "تبیین نقش مساجد در ارتقاء سطح کیفیت زندگی ساکنین محلات شهر ایرانی- اسلامی (مطالعه موردی: مسجد حسینیہ اعظم، در محله حسینیہ شهر زنجان)." جغرافیا و توسعه فضای شهری شماره ۱۲ (۱۳۹۷): ۱۰۵-۱۲۵.

پیشگاهی، سارا. تحلیل نقش کاربری‌های فرامحله‌ای بر رضایتمندی سکونت (نمونه موردی: محله جهان‌شهر کرج). پایان‌نامه کارشناسی ارشد: دانشگاه هنر، ۱۳۹۵.

تابش، محمد و رضا ابراهیم‌زاده. "ارائه الگوی بررسی تأثیرات شبکه اجتماعی کانون‌های فرهنگی هنری مساجد استان اصفهان." علوم اجتماعی دانشگاه آزاد شوشتر شماره ۲۸ (۱۳۹۴): ۱۹۵-۲۲۴.

تقوی، سیده زینب و محمود ستارزاده. "بررسی تأثیر آموزه‌های دینی در مهد کودک‌های تحت پوشش بهزیستی استان مازندران." روان‌شناسی و دین ۱۳۸۹: ۹۵-۱۰۶.

جعفرزاده، محمدحسن. مسجد طراز اسلامی از منظر امام خمینی رحمة الله علیه و رهبر معظم انقلاب اسلامی. تهران: دفتر مطالعات و پژوهش‌های مرکز رسیدگی به امور مساجد، ۱۳۹۳.

جعفر محمدی، سمانه و مهدی حمزه‌نژاد. "ترکیب متعادل هیجان و آرامش در مسجد امام اصفهان." مطالعات شهر ایرانی اسلامی ۲۰ (۱۳۹۴): ۱۷-۲۶.

جعفری تیتکانلو، سعید، امید بهبودی و محمدصادق همتیان صبور. "شناسایی و رتبه‌بندی شاخص‌های مکان‌یابی احداث مساجد بین‌راهی." تحقیقات جغرافیایی شماره ۱۲۷ (۱۳۹۶): ۲۱۰-۲۲۱.

حر، سید حسین. "نقش مسجد در تعالی و تحکیم بنیان خانواده." فصل‌نامه قرآنی کوثر ۱۳۹۰: ۹۶-۱۰۴.

. "نقش مسجد در تکوین و رشد فرهنگ و تمدن اسلامی." معارف قرآن و عترت ۱۳۹۴: ۲۷-۵۵.

حسینی قمی، مژگان و مریم رضایی. "پیوند بازار مسجد: انسجام اجتماعی در بازار تهران." پژوهش‌های راهبردی مسائل اجتماعی ایران شماره ۱۵ (۱۳۹۵): ۱۹-۴۸. حسینی، سید باقر و محسن کاملی. "تأثیر عناصر کالبدی معماری مساجد سنتی و مدرن ایران بر ذهن کودکان." پژوهش‌های معماری اسلامی دوره ۱. شماره ۲ (۱۳۹۳): ۱۴۷-۱۶۰.

حمزه‌نژاد، مهدی و سولماز آقائی. "بررسی الگوی شبستان زنانه در مساجد و مصلاهای معاصر ایران براساس نقش سیاسی اجتماعی زن در انقلاب اسلامی." زن در فرهنگ و هنر ۹.۳ (۱۳۹۶): ۳۳۵-۳۵۷.

حمزه‌نژاد، مهدی و شکوفه واحد دهکردی. "امکان سنجی مجاورت مساجد شیعه و سنی با رویکرد افزایش پایداری اجتماعی (مطالعه موردی: مساجد جامع شهر گنبد کاووس)." مطالعات شهر ایرانی اسلامی شماره ۲۸ (۱۳۹۳): ۵۳-۶۲.

حمزه‌نژاد، مهدی، عبدالحمید نقره‌کار و صبا خراسانی مقدم. "گونه‌شناسی مفهومی ورودی مساجد در ایران با استفاده از مفاهیم قدسی." پژوهش‌های معماری اسلامی شماره ۱ (۱۳۹۲): ۷۷-۱۰۲.

خیری، حسن. "مقایسه فضای تبلیغی تلویزیون و مسجد." معرفت شماره ۱۳۱ (۱۳۸۷): ۳۹-۵۴.

دهقان، رحیم. "راهکارهای مأنوس نمودن کودکان با مسجد بر مبنای اصول بنیادین تربیتی." پژوهش‌نامه تربیت تبلیغی ۱۳۹۴: ۶۵-۸۴.

رحمانیان کوشکی، مهدی، و غیره. "واکاوی و تبیین سازه‌های تأثیرگذار بر جلب مشارکت نوجوانان به بسیج مساجد مورد مطالعه: پایگاه بسیج مسجد امام حسین (علیه السلام) شهرستان جهرم." رهیافت فرهنگ دینی (۱۳۹۷): ۱۴۶-۱۶۵.

رضازاده، راضیه. "بررسی نقش معماری در تداعی معانی و انتقال مفاهیم معماری مسجد: سنتی یا نوآورانه." هنرهای زیبا، معماری و شهرسازی شماره ۱۸ (۱۳۸۳): ۳۷-۴۸.

رضایی‌تبار، رضا. "رویکرد مسجدمحوری در تأسیس شبکه‌های اجتماعی اسلامی." مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی شماره یک (۱۳۹۶): ۲۴۳-۲۶۲.

رئیزی، محمدمنان و عبدالحمید نقره‌کار. "ارزیابی هندسی فضایی مساجد معاصر تهران با استفاده از تحلیل مضمونی متون دینی." پژوهش‌های معماری اسلامی شماره ۴ (۱۳۹۳): ۲۸-۴۲.

زارع بیدکی، عباس. تحلیل مستندات قرآنی و روایی «مسجد طراز اسلامی» در بیان امام خامنه‌ای مدظله‌العالی. دانشکده الهیات، معارف اسلامی و ارشاد دانشگاه امام صادق (علیه السلام): پایان‌نامه کارشناسی ارشد، ۱۳۹۳.

سلطان محمدی، محمدعلی. بررسی موانع جذب نوجوانان به مسجد بر اساس طرح شهید بهنام محمدی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد: دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، ۱۳۹۴.

— . بررسی موانع جذب نوجوانان به مسجد بر اساس طرح شهید بهنام محمدی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد: دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، ۱۳۹۴.

شاملی، عباسعلی و ش. یوسفی. بازشناسی ظرفیت‌ها و کارکردهای مسجد در تحکیم نظام خانواده. ۲۰ تیر ۱۳۹۱. پژوهشکده علمی کاربردی باقرالعلوم. ۱۵ اردیبهشت ۱۳۹۹. <<http://ertebatatdini.ir>>.

شاهکویی، اسماعیل، جواد سمیعی و ابوالفضل احمدی. "تحلیل فضایی کالبدی مساجد براساس جمعیت مکلفین مطالعه موردی شهرگران." جغرافیای اجتماعی شهری شماره ۹ (۱۳۹۵): ۸۷-۱۰۲.

شکوفه، فاطمه. بررسی عملکرد آموزشی مساجد. پایان نامه کارشناسی ارشد: دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۷۶.

شمس الدینی، علی و میثم رضایی. "نقش مراکز مذهبی در ایجاد همبستگی میان شهروندان با رویکرد سرمایه اجتماعی (مطالعه موردی: شهر فردوسیة)". جغرافیای اجتماعی شهری شماره ۱۰ (۱۳۹۶): ۶۹-۸۸.

صفری فروشانی، نعمت الله و حامد قرائتی. "بررسی تاریخی نقش آفرینی مسجد مدرسه‌ها در اصلاح و ارتقای گفتمان دینی (نمونه پژوهشی تهران در دوره قاجار)". پژوهش‌های تاریخی شماره ۳۰ (۱۳۹۵): ۳۵-۵۴.

صفوتی، مریم. طراحی مسجد محله قیطریه با رویکرد ایجاد پیوند بین مسجد و کارکردهای فرهنگی و اجتماعی در بستر محله. پایان نامه کارشناسی ارشد: دانشکده هنر و معماری دانشگاه کاشان، ۱۳۹۳.

ضرابی، عبدالرضا. "نقش و عملکرد مسجد در تربیت". معرفت ۱۳۷۹: ۶۱-۷۵. طالبی، پوریا. "بررسی فناوری‌های مدرن در طراحی مسجد در شهرستان زاهدان". جغرافیایی سرزمین ۵۲ (۱۳۹۲): ۱-۱۰.

طالقانی، غلامرضا، و غیره. "مدیریت مسجد: تدوین الگوی شایستگی منابع انسانی". پژوهش‌های مدیریت منابع انسانی دوره دوم. شماره ۳-۴ (۱۳۸۹): ۵۵-۸۰. ظهیری، مجید. "نقش روحانیت در هدایت نهادهای اجتماعی". پژوهش‌های اجتماعی اسلام شماره ۹۳ (۱۳۹۱): ۵۷-۷۰.

عابدی جعفری، حسن و همکاران. "طراحی مدل مطلوب کارکرد و مدیریت مساجد به عنوان یک سازمان داوطلبانه مذهبی". مجله دانشکده علوم انسانی سال چهاردهم. شماره ۶۰ (۱۳۸۸): ۷۳-۱۲۶.

عباسی، رسول، و غیره. "تدوین الگوی کیفیت خدمات در مدیریت مسجد". مدیریت اسلامی شماره ۸ (۱۳۹۳): ۵۷-۷۸.

عربشاهی کریزی، احمد. "مسجد و نماز جماعت، استعاره‌ای از سازمان از دیدگاه اسلام: تفسیرها و برداشت‌های مدیریتی و سازمانی از مسجد و نماز جماعت در مورد دانشگاه اسلامی". مدیریت در دانشگاه اسلامی شماره ۲ (۱۳۹۷): ۳۵۹-۳۷۶.

عزیزی، رزاق، حسن علی اکبری و احمد ایزدی طامه. "عوامل سازمانی مؤثر در جذب جوانان به بسیج." مدیریت اسلامی شماره ۹ (۱۳۹۴): ۲۰۳-۲۲۴.

فاضلی، نعمت الله. "مسجد و مدرنیت: مروری تحلیلی و جامعه شناختی به گفتمان های مسجد در ایران." پژوهش نامه علوم انسانی و اجتماعی (۱۳۸۷).

فتحی آذر، سحر و مهدی حمزه نژاد. "معناشناسی محور در مسجد و کلیسا." مطالعات شهر ایرانی اسلامی شماره ۱۷ (۱۳۹۳): ۵۳-۶۲.

فرخی، میثم. "سیاست گذاری فرهنگی مطلوب مسجد از دیدگاه مقام معظم رهبری در جمهوری اسلامی ایران." مجله مطالعات راهبردی بسیج شماره ۶۵ (۱۳۹۳): ۳۳-۵۴.

فرخی، میثم و نرگس پیروزی. "میزان و چگونگی مشارکت زنان در مساجد (مورد مطالعه: مساجد شهرستان پاکدشت)." مجله زن و جامعه شماره ۴ (۱۳۹۷): ۲۱۷-۲۳۴.

فلاح، محمدصادق. "نقش طرح کالبدی در حس مکان مسجد." مجله هنرهای زیبا، معماری و شهرسازی (۱۳۸۴): ۳۵-۴۲.

قاسم پور، محمد. نقش مساجد در پیشگیری از وقوع بزه کاری. پایان نامه کارشناسی ارشد: دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه آزاد اسلامی واحد قم، ۱۳۹۳.

قوچانی، محیا، مجید تاجی و مجتبی دربانیان. "ارزیابی شاخص های طراحی معماری مساجد به عنوان پناهگاه چند منظوره با رویکرد پدافند غیرعامل." دانش پیشگیری و مدیریت بحران ۳۱ (۱۳۹۸): ۴۸-۶۰.

کیایی، مریم، یعقوب پیوسته گرو علی اکبر حیدری. "جایگاه پایه ای ایوان در ارتقای راندمان عملکردی در مساجد." پژوهش های معماری اسلامی شماره ۱۴ (۱۳۹۴): ۷۱-۸۶.

گلستانی، سعید، عیسی حجت و مهدی سعدوندی. "جستاری در مفهوم پیوستگی فضا و روند تحولات آن در مساجد ایران." هنرهای زیبا، معماری و شهرسازی ۲۲.۴ (۱۳۹۶): ۲۹-۴۴.

محسن زاده، محمدجواد. "مساجد و ضرورت اهتمام به پایگاه های وسایل ارتباط جمعی نوین." معارف فقه علوی شماره ۴ (۱۳۹۶): ۹۳-۱۰۵.

محمدی چمردانی، هاشم. "نیازسنجی آموزشی مدیران کانون های فرهنگی هنری مساجد استان هرمزگان از دیدگاه مدیران و اعضای کانون ها." گلپنگ سال هفتم. شماره ۱۴ (۱۳۸۸).

محمدی، جمال و مهدی حمزه‌نژاد. "راهبردهای معماری مساجد در تراز انقلاب اسلامی با توجه به بیانات مقام معظم رهبری و اهداف سند چشم‌انداز." فصل‌نامه مطالعات انقلاب اسلامی شماره ۴۶ (۱۳۹۵): ۷۵-۱۰۰.

محمدی، زهرا، آرام تیرگر و شیما سام. "ارزیابی مؤلفه‌های ساختاری مساجد از منظر تناسب با ویژگی‌های سالمندان." پژوهش در دین و سلامت شماره ۲ (۱۳۹۷): ۹۷-۱۰۴.
مرادی، علی و هابیل حیدرخانی. "تبیین رابطه حضور در مساجد با شهادت‌طلبی، ایثارگری و گرایش به ارزش‌های اسلامی (مورد مطالعه استان کرمانشاه)." علوم اجتماعی دانشگاه آزاد الشتر شماره ۳۶ (۱۳۹۶): ۹۳-۱۱۶.

مرادی‌نسب، حسین، محمدرضا بمانیان و ایرج اعتصام. "بازشناسی تأثیر اندیشه عرفانی در پدیداری رنگ آبی در کاشی‌کاری مساجد ایران." پژوهش‌های معماری اسلامی شماره ۱۴ (۱۳۹۶): ۳۶-۵۰.

مرزوقی، رحمت‌الله، و غیره. "الگوی مفهومی تعامل مدرسه، خانواده و مسجد از منظر تعلیم و تربیت اسلامی." فصلنامه مطالعات راهبردی بسیج ۱۳۹۷.

مشایخی، محمد و محمدجواد مهدوی‌نژاد. "بایسته‌های طراحی مسجد بر مبنای کارکردهای فرهنگی- اجتماعی." نشریه آرمان‌شهر شماره ۵ (۱۳۸۹): ۶۵-۷۸.
معروفی، سکینه، علی‌اکبر تقوایی و محمدرضا پورجعفر. "ارزیابی تأثیر فضاهای مذهبی بر ویژگی‌های رفتاری شهروندان با تأکید بر مساجد منتخب تهران." نقشه جهان شماره ۴ (۱۳۹۷): ۲۰۶-۲۱۱.

مقدس، زینب. میدان عبودیت (طراحی مسجد با رویکرد اجتماعی). پایان‌نامه کارشناسی ارشد: دانشکده فنی دانشگاه آزاد اسلامی واحد شاهرود، ۱۳۹۲.
ملکی، حسن، عباسعلی شاملی و مهدی شکراللهی. "تربیت عبادی کودکان." اسلام و پژوهش‌های تربیتی ۱۳۹۰: ۱۰۵-۱۳۲.

مهدوی کنی، محمدسعید و رضا امینی‌هرندی. "توسعه فرهنگی محله‌ای پایدار مسجدمحور مورد مطالعه مسجد ثامن‌الائمه (علیه السلام)." دوفصلنامه علمی- پژوهشی دین و ارتباطات ۱۳۹۶: ۱۹۵-۲۴۲.

مهدوی کنی، محمدسعید و میثم فرخی. "رهبری در مسجد؛ مورد مطالعه مسجد صفا." دین و ارتباطات سال ۱۹. شماره ۴۲ (۱۳۹۱): ۱۱۳-۱۴۶.

مهدوی نژاد، محمدجواد، محمد مشایخی و منیره بهرامی. "الگوهای طراحی مسجد در معماری معاصر." پژوهش‌های معماری اسلامی ۲۰۵ (۱۳۹۳): ۱۶.

مهدی نژاد، جمال‌الدین، حمیدرضا عظمتی و علی صادقی حبیب‌آباد. "تبیین راهبردهای مؤلفه‌های حس معنوی در معماری مساجد ایران." مطالعات ملی شماره ۷۸ (۱۳۹۸): ۷۷-۹۴.

. "رتبه‌بندی شاخص‌های آرامش معنوی در معماری مساجد سنتی مبتنی بر ادراک حس معنویت با بهره‌گیری از روش vikor." پژوهش‌های هستی‌شناختی ۱۴۰۷ (۱۳۹۴): ۵۹-۸۲.

موسوی، میرنجم، رسول ملکی نظام‌آباد و علی باقری کشکولی. "مدلسازی معادلات ساختاری نقش مساجد در توسعه گردشگری مذهبی (مطالعه موردی: مسجد جامع عتیق شیراز)." جغرافیای اجتماعی شهری شماره ۱ (۱۳۹۳): ۱۵۱-۱۷۲.

موسوی‌مقدم، سید محمد و مروت محمدی. "بررسی نقش مسجد در افزایش سرمایه اجتماعی بر اساس نماگرهای اصلی آن در قرآن و حدیث." مدیریت سرمایه اجتماعی سال سوم. شماره یک (۱۳۹۵): ۱۳۹-۱۶۲.

موظف رستمی، محمدعلی. "جایگاه مسجد در جامعه اسلامی." پژوهش‌نامه تبلیغ و ارتباطات دینی ۱۳۸۹: ۸۹-۱۱۶.

میرغضنفری، سید سجاد، میثم لطیفی و عادل آذر. "شناسایی و رتبه‌بندی شاخص‌های ارزیابی عملکرد مساجد تهران." دوفصل‌نامه علمی پژوهشی مدیریت اسلامی ۱۳۹۳: ۲۰۷-۲۳۲.

میرفردی، اصغر، و غیره. "بررسی تأثیر گرایش به مساجد بر گرایش به اینارگری (مورد مطالعه: شهرنشینان استان کهگیلویه و بویراحمد در سال ۱۳۹۳)." فصل‌نامه مطالعات راهبردی بسیج سال هجدهم. شماره ۶۷ (۱۳۹۳): ۴۷-۶۷.

نباتی، مهدی. نقش فرهنگی مساجد در پیشگیری اجتماعی جرم در شهرستان آشتیان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد: دانشگاه آزاد اسلامی واحد نراق، ۱۳۹۷. نظریه‌ور، محمدنقی و مصطفی منتظری‌مقدم. "سرمایه اجتماعی و توسعه اقتصادی: مطالعه‌ای درباره مشارکت اجتماعی از منظر اسلام." اقتصاد اسلامی شماره ۳۹ (۱۳۸۹): ۵۷-۸۸.

نقره‌کار، عبدالحمید. "خانه کعبه، سلول بنیادی در طراحی نیایشگاه‌های مطلوب (اصول راهبردی و راهکارهای عملی در طراحی مساجد مطلوب)." پژوهش‌های معماری اسلامی سال اول. شماره یک (۱۳۹۲): ۲۵-۴۲.

نقره‌کار، عبدالحمید، پریسایمانی و مهدی حمزه‌نژاد. "تبیین رابطه سازگاری کاربری‌های جانبی مساجد نسبت به کاربری عبادی، با محل استقرار آن‌ها نسبت به فضاهای اصلی عبادت." پژوهش‌های اسلامی ۱۹ (۱۳۹۷): ۵۵-۶۵.

نکویی، رسول. "روش‌های کادرسازی کودکان در مسجد درآمدی بر رساله روش‌های کادرسازی کودکان در مسجد." مدیریت در اسلام ۱۳۹۵: ۱۲۹-۱۴۰.

نوریان، فرشاد، محمدحسین الهی‌زاده و محمد مهدی عبداللّهی ثابت. "کاوشی در نظام مساجد در کاربری زمین شهر و استخراج معیارهای مکان‌گزینی آن." مجله هنرهای زیبا، معماری و شهرسازی شماره ۳ (۱۳۹۳): ۳۲-۵۲.

هاشمی، خدیجه و سارا هاشمی. "نقش آموزشی مساجد در اعتلای علمی تمدن اسلامی." پژوهش‌نامه تاریخ، سیاست و رسانه شماره ۴ (۱۳۹۷): ۴۷۹-۴۹۲.

هاشمیان‌فر، سیدعلی، فریبا شایگان و مصطفی سعیدی. "بررسی مشارکت جوانان در مساجد با تأکید بر خانواده." شیعه‌شناسی شماره ۵۰ (۱۳۹۴): ۳۳-۷۰.

هاشمیان‌فر، سیدعلی، فریبا شایگان و مصطفی سعیدی. "بررسی مشارکت جوانان در مساجد با تأکید بر خانواده." شیعه‌شناسی ۱۳۹۴: ۳۳-۷۰.

هراتی، محمدجواد و بهزاد قاسمی. "تفاوت جایگاه و نقش رسانه در انقلاب اسلامی ایران و تحولات ۲۰۱۱ مصر." پژوهش‌های انقلاب اسلامی شماره ۹ (۱۳۹۳): ۱۵۹-۱۸۶.

همایون، محمدهادی و علی عبداللّهی نیستانی. "تجزیه و تحلیل سیستمی فرآیند پرورش منابع انسانی در مسجد؛ مطالعه موردی: علل پویایی و حیات مسجد صنعتگران مشهد." اندیشه مدیریت راهبردی شماره ۲ (۱۳۸۶): ۹۹-۱۲۶.

همتی، شهاب‌الدین، حسین ذبیحی و محسن کاملی. "تحلیلی بر نقش حیات مساجد در شهرهای اسلامی به عنوان فضای شهری (مطالعه موردی: صحن انقلاب اسلامی، حرم حضرت معصومه (س) قم)." مطالعات شهر ایرانی اسلامی ۱۴ (۱۳۹۲): ۴۳-۵۰.

هومانی راد، مرضیه و اشکیبوس شرفی‌نفر. "کندوکاوی در نسبت ارگونومی و معنویت بخشی نور روز در معماری مساجد." معماری و شهرسازی آرمان‌شهر ۱۴ (۱۳۹۴): ۱۳.

یخچالی، مصطفی و مهدی محمدی. "کاربست الگوسازی ساختاری - تفسیری در بررسی سیستمی نقش محیط در تعلیم و تربیت." فصل‌نامه پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی ۱۳۹۵: ۸۹-۱۱۱.

چهارچوب نظری

مقدمه

مشکلات جوامع از ابتدای حضور انسان تاکنون می‌تواند نشئت گرفته از چگونگی بهره‌برداری انسان از عقل خویش و ادراک پیرامونی مسائل و وقایع روزگار باشد. از ویژگی‌های انسان تکامل‌پذیری و طی کردن مراحل رشد است و خمیرمایه این رشد و تکامل می‌تواند تعقل و تفکر باشد. هر یک از جوامع و ملت‌ها و نظام‌ها برای خود دارای اهدافی هستند. این اهداف با توجه به خمیرمایه فرهنگی و اجتماعی و نوع تفکر حاکم بر آن نظام و با استعدادهای ذاتی و درونی آن جامعه می‌تواند ترسیم شود. طبعاً از اهداف عالیه انسان رشد و تکامل است و تمام جوامع انسانی در پی آن هستند اما

چگونگی رسیدن به این مرحله به صورت‌های گوناگونی شکل می‌گیرد. جوامع بسیار کمی را مشاهده می‌کنیم که راه صحیح را در پرورش و تربیت انسان به جامعه نشان دهد زیرا مبانی، اهداف، ابزار و تاکتیک‌های به کار گرفته باید جامع و فراگیر و بر اساس اصول و ارزش‌ها انسانی بنیان شده باشد.

مکاتب بشری می‌توانند در این راه کمک شایانی بکنند ولی با توجه به تجربه بشر هنوز جوامع در پیچ و خم افکار و ایده‌های مکاتبی گم شده‌اند که عملاً نه تنها گره‌ای از کار بشر باز کرده بلکه به مشکلات انسان افزوده است. مکاتب با توجه به محتوای خود هر کدام نقشی را در بسترسازی مبانی فرهنگی و اجتماعی جامعه خویش بازی کرده‌اند. بشر از ابتدای وجود خود در کره خاکی تاکنون فراز و نشیب‌های زیادی را طی نموده است و در علوم طبیعی و علوم انسانی به توفیقات زیادی دست پیدا کرده است. در عصر کنونی که از زندگی بشر هزاران سال می‌گذرد و بشر تمدن‌های بزرگی را پشت سر گذاشته است، هنوز جوامع به حد اعلایی از زندگی و زیستن نرسیده‌اند. مکاتب و تمدن‌های ارزشمدار و اخلاق‌محور همیشه چراغ راه بشر بوده‌اند و مکاتب و تمدن‌های مادی‌گرا و تغییر الهی جوامع انسانی را به قعر چاه هدایت کرده‌اند اما همیشه حقیقت و ارزش‌های انسانی آنچنان که تاریخ نشان می‌دهد، پنهان نمی‌ماند.

اکنون در زمان معاصر مکاتب سوسیالیسم و لیبرالیسم و غیره هیچ کدام علاوه بر اینکه نتوانسته از غم و رنج بشر بکاهد بلکه باعث به وجود آمدن بحران‌های بزرگ اجتماعی، اقتصادی و سیاسی شده است. در این بین مکتب اسلام آزمایشی بس بزرگ را به عالم نشان داده که همه بر آن اتفاق نظر دارند ولی مکاتب غربی با اغراض و مقاصد خود به نوعی سد راه می‌شوند. تفاوت تمدن اسلام و غرب در یک چیز خلاصه می‌شود و آن هم جهان‌بینی الهی و غیر الهی است. در تمدن غربی که بر پایه تفکرات اندیشمندان غربی شکل یافته است، مبانی آن در مادی‌گرایی و تجربه‌گرایی خلاصه می‌شود ولی در اسلام مفاهیمی با توجه به آموزه‌های وحی و قرآن و نیز استمداد از عقلانیت و علم‌گرایی به جهان نگاه می‌کند. آزادی که در اسلام وجود دارد با آزادی غربی کاملاً متفاوت است. نگاه اسلام به انسان و جهان با نگاه غربی کاملاً فرق دارد. در مبانی اسلامی ما توحید و معاد و نبوت به عنوان اساس و پایه شکل‌گیری تفکرات ما است که در تمدن غربی

چنین چیزی وجود ندارد. نگاه اسلام به مفاهیم عدالت، آزادی، اقتصاد با نگاه غرب به این مفاهیم در تفاوت است. مکتب اسلام که بعد از ۱۴۰۰ سال تاکنون اثرگذاری کمی و کیفی خود را پیموده است و جوامع بسیاری را تحت تأثیر قرار داده و مسیرهای درست را به بشر در طول حیات خود نشان داده، هنوز به اهداف والای که برای هدایت بشر و جوامع و دولت‌ها و حکومت‌ها دارد، نرسیده است. اسلام به عنوان ناب‌ترین منبع حقیقت، نقشه راه بشر را ترسیم کرده است و این وظیفه انسان است که از این نعمت الهی استفاده لازم را ببرد.

با به وجود آمدن انقلاب اسلامی ایران یک حرکت بزرگ بشری و یکی از تحولات شگرف جهان به دست حضرت آیت‌الله خمینی رحمة الله علیه رقم خورده است انقلابی که در یک مدت زمان کوتاه مرزهای جغرافیایی خود را در نوردید و به عنوان یک الگو در سطح جهان مطرح گردید. انقلابی که توسط فردی صورت گرفته که خود یک انسان کامل و والا می‌باشد. لذا انقلاب اسلامی با توجه به ویژگی‌ها و محتوای غنی که از مکتب بزرگ اسلام الهام گرفته شده است قابلیت و ظرفیت این را در درون خود ایجاد کرده است که تمام بشریت بتواند از سرچشمه‌های معرفتی این انقلاب بهره مند گردد و قابلیت سرآمد بودن در تمدن‌های موجود در جهان را داشته باشد.

اسلام خود متمدن‌ترین تمدن دنیا به شمار می‌رود ولیکن با توجه به فراز و فرودهایی که داشته است و اکنون با به وجود آمدن انقلاب اسلامی ایران روح تازه‌ای در آن دمیده شده است و توسط ملت ایران که خود نیز دارای سابقه فرهنگ و تمدن غنی می‌باشد عجین شده است بنابراین فرهنگ ایرانی با محتوای عمیق فرهنگ الهی و اسلامی که از مکتب شیعه نشأت می‌گیرد تلاقی پیدا کرده است تا با ظرفیت‌های یکدیگر قابلیت تمدن سازی داشته باشند. علت بهم پیوستگی ایرانیان و اسلام نیز از ذات پاک سرشت ایرانیان از قبل از اسلام نشأت می‌گیرد و بعدها با قدم نهادن اسلام به ایران روح ایرانیان با مفاهیم عمیق الهی عجین شده بود.

انقلاب اسلامی ایران یکی از انقلاب‌هایی بوده است که تفاوت‌های بسیاری از لحاظ مبنایی و ایدئولوژیکی در مقایسه با دیگر انقلاب‌های جهان داشته است. با گذری کوتاه بر انقلاب‌های جهان و با بررسی علل و عوامل انقلاب‌های جهان به این نتیجه می‌رسیم

که عوامل انقلاب‌های جهان با هیچ یک از علل پدید آمدن آن با علل انقلاب اسلامی ایران همخوانی ندارد، لذا اندیشمندان جهانی در این مورد به واکاوی و ارزیابی‌های انجام شده کمتر به نتایجی که به واقعیت امر نزدیک باشد برسند و علت این موضوع هم بر می‌گردد به نوع جهان بینی شکل گرفته در اذهان آنها. چون افکار و اذهانی که بر مبنای جهان بینی مادی شکل گرفته باشد به دنبال علل مادی و طبیعی برای بررسی یک پدیده است و علت انقلاب ایران را تنها می‌توان با دید دینی و الهی توجیه کرد. انقلاب ایران به اعتراف بسیاری، یک انقلاب منحصر به فرد است و نظیری برای آن در میان انقلاب‌های بزرگ نمی‌توان یافت. (مطهری: ۲۹) در ایران انقلابی رخ داده است که همه معادله را به هم ریخته و حساب‌های به اصطلاح جامعه شناسانه را نقش بر آب ساخته است. کسی باور نمی‌کرد انقلابی رخ دهد که بدون پشتوانه حزبی و تشکیلاتی خاص و تنها با تکیه بر مذهب و پایگاه‌های آن، یعنی «مساجد» شکل گرفته باشد. به هر روی می‌بینیم غربیان نیز این انقلاب را پدیده‌ی نو ظهوری دانسته‌اند (ذو علم، ۱۳۸۹: ۱۴). لذا انقلاب اسلامی ایران نقطه عطفی نه تنها در جهان اسلام، بلکه جهان غرب را نیز تحت تأثیر خود قرار داده است به طوری که مبانی نظام فکری غرب را کاملاً زیر سوال برده است. دین اسلام که دارای تمدن پربار و غنی در سراسر عمر خود می‌باشد در مقاطعی از تاریخ با افول مواجه شده است که ریشه‌های گوناگونی دارد اسلام به عنوان آخرین دین توسط حضرت محمد ﷺ با کتاب آسمانی قرآن شروع شد و رشد و نمو کرده است و هدف اصلی آن نیز بوجود آوردن یک تمدن واحد در کل جهان برای نجات بشریت از تاریکی‌ها و رشد و تربیت کامل انسان بوده است. به همین جهت در همان دوران اولیه مبعوث شدن پیامبر اسلام با توجه مفاهیم الهی و اسلامی سریع رو به رشد نهاد و تمدن‌های بزرگ آن دوران را در طی یک دهه کنار زده بود و در ممالک آنها نفوذ کرده بود این شروع و نمو یک تمدن بوده است که طی ده سال از لحاظ جغرافیایی بخش‌های بزرگی از جهان را در نور دیده بود این در حالی است که هر تمدن در پس قرن‌ها و گذشت زمان‌های طولانی به وجود می‌آید ولی دین اسلام در طی ده سال تمدن ساز شده است زیرا هدف اسلام تمدن ساز بودن دین اسلام و گسترش و ترویج آن در سراسر جهان است که بر طبق سنت الهی می‌باشد.

مکتب لیبرالیسم که بر آمده از جامعه غرب می باشد و با رشد تکنولوژی که کرده است و با مفاهیم عقیدتی که ارائه داده است به عنوان قابل توجه ترین تمدن معاصر در جوامع مطرح شد به طوری که به عنوان یک الگو برای اکثر کشورهای جهان قرار گرفته است و حتی میشل فوکویاما این عصر را پایان تاریخ می نامد و تمدن لیبرالیسم را جامع ترین و بزرگ ترین مکتب می خواند که بعد از آن مکاتب کامل به وجود نخواهد آمد.

این در حالی است اسلام تا قرن پنجم هجری رشد صعودی و تکاملی داشته است و بعداً با توجه دلایل های متعددی از رشد اولیه خود بازماند ولی روح کلی آن بر جوامع اسلامی حاکم بود. تا اینکه در اواخر قرن بیستم که سوسیالیسم و لیبرالیسم مدعیان خط دهی و راهبردی جهان بودند پدیده ای به عنوان انقلاب اسلامی ایجاد شد که خط بطلانی بر تفکرات این مکاتب کشیده است و به عنوان یک مدعی سرسخت و اثرگذار در مدیریت جهانی پا به عرصه وجود گذاشته است

مسأله اینجاست که اکنون تمدن غرب با افول شدید همراه شده و با توجه به بحران های اقتصادی و اجتماعی به وجود آمده دیگر پاسخگوی نیازهای ملت و جامعه خود نمی باشد. بنابراین در سطح بین الملل نیاز به یک الگویی که دارای برنامه و نظام فکری منسجم و همه جانبه نگر باشد نیاز می باشد این ویژگی که مختص دین اسلام می باشد به انقلاب اسلامی ایران که از سال ها قبل جرقه خورده بود منجر شد. انقلاب ایران همانند صدر اسلام سریعاً رشد تکاملی خود را شروع کرده بود منتها این بار در کشوری که ملت آن با تمام وجود از این انقلاب استقبال کرده بود

از انقلاب اسلامی تا تمدن اسلامی

اکنون انقلاب اسلامی ایران پس از گذشت سی و سه سال و پس از ارتحال بنیان گذار انقلاب هم چنان با سرعت قابل چشمگیری در همه زمینه ها در حال رشد می باشد. این انقلاب برای ادامه مسیر تمدن ساز خود نیازمند نقشه راه و مشخص نمودن گام ها و سیر منطقی صعود است. رهبری این انقلاب با در نظر داشتن افقی بلند، مسیر و فرایند آینده تمدنی این انقلاب را ترسیم کرده است که لازم است در تمام حرکت ها و

فعالیت‌های رو به جلو در جهت اصلاح ساختارهای تمدن غربی، مورد مذاقه قرار گیرد. این ترسیم تمدنی هم در فرایند پنج‌گانه تحقق تمدن نوین اسلامی ایشان مشهود است و هم در بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی.

از منظر آیت‌الله خامنه‌ای به مثابه یک متفکر و اندیشمند اسلامی، هدف نهایی انقلاب اسلامی رسیدن به تمدن اسلامی در زنجیره‌ای منطقی و مستمر است که بر چهار رکن دین، عقلانیت، علم و اخلاق بنا شده است و برای تحقق آن بایستی پنج مرحله انقلاب اسلامی، نظام اسلامی، دولت اسلامی، جامعه اسلامی و تمدن اسلامی در مسیر تمدن‌سازی پشت سر گذاشته شوند. پیش از وقوع انقلاب اسلامی و تشکیل نظام اسلامی (جمهوری اسلامی) که ارکان، عناصر و ابعاد آن در قانون اساسی متجلی است و البته هنوز به طور کامل تحقق پیدا نکرده است، عبور از سه گام دیگر در زنجیره تمدن‌سازی فرایندی پیچیده است. (جهان‌بین، ۱۳۹۳: ۲۹)

ایشان در مورد زنجیره این فرایند چنین می‌فرمایند:

«یک زنجیره‌ی منطقی وجود دارد؛ پیش‌ها این را گفتیم، بحث شده. حلقه‌ی اول، انقلاب اسلامی است، بعد تشکیل نظام اسلامی است، بعد تشکیل دولت اسلامی است، بعد تشکیل جامعه‌ی اسلامی است، بعد تشکیل امت اسلامی

است؛ این یک زنجیره‌ی مستمری است که به هم مرتبط است. منظور از انقلاب اسلامی - که حلقه‌ی اول است - حرکت انقلابی است؛ و الا به یک معنا انقلاب شامل همه‌ی این مراحل می‌شود. اینجا منظور ما از انقلاب اسلامی، یعنی همان حرکت انقلابی و جنبش انقلابی که نظام مرتجع را، نظام قدیمی را، نظام وابسته و فاسد را سرنگون میکند و زمینه را برای ایجاد نظام جدید آماده میکند. حلقه‌ی بعد، نظام اسلامی است. منظور من در اینجا از نظام اسلامی، یعنی آن هویت کلی که تعریف مشخصی دارد، که کشور، ملت و صاحبان انقلاب - که مردم هستند - آن را انتخاب میکنند. در مورد ما، مردم ما انتخاب کردند: جمهوری اسلامی. جمهوری اسلامی یعنی نظامی که در آن، مردم‌سالاری از اسلام گرفته شده است و با ارزش‌های اسلامی همراه است. ما از این حلقه هم عبور کردیم. منظور از دولت اسلامی این است که بر اساس آنچه که در دوره‌ی تعیین نظام اسلامی به وجود آمد، یک قانون اساسی درست شد؛ نهادها و بنیانهای اداری کشور و مدیریت کشور معین شد. این مجموعه‌ی نهادهای مدیریتی، دولت اسلامی است. در اینجا منظور از دولت، فقط قوه‌ی مجریه نیست؛ یعنی مجموع دستگاه‌های مدیریتی کشور که اداره‌ی یک کشور را برعهده دارند؛ نظامات گوناگون اداره‌کننده‌ی کشور. بخش بعد از آن، جامعه‌ی اسلامی است؛ که این، آن بخش بسیار مهم و اساسی است. بعد از آنکه دولت اسلامی تشکیل شد، مسئولیت و تعهد این دولت اسلامی این است که جامعه‌ی اسلامی را تحقق ببخشد. جامعه‌ی اسلامی یعنی چه؟ یعنی جامعه‌ای که در آن، آرمانهای اسلامی، اهداف اسلامی، آرزوهای بزرگی که اسلام برای بشر ترسیم کرده است، تحقق پیدا کند. جامعه‌ی عادل، برخوردار از عدالت، جامعه‌ی آزاد، جامعه‌ای که مردم در آن، در اداره‌ی کشور، در آینده‌ی خود، در پیشرفت خود دارای نقشند، دارای تأثیرند، جامعه‌ای دارای عزت ملی و استغنائی ملی، جامعه‌ای برخوردار از رفاه و مبرای از فقر و گرسنگی، جامعه‌ای دارای پیشرفتهای همه‌جانبه - پیشرفت علمی، پیشرفت اقتصادی، پیشرفت سیاسی - و بالاخره جامعه‌ای بدون سکون، بدون رکود، بدون توقف و در حال پیشروی دائم؛ این آن جامعه‌ای است که ما دنبالش هستیم. البته این جامعه تحقق پیدا نکرده، ولی ما دنبال این هستیم

که این جامعه تحقق پیدا کند... خوب، وقتی یک چنین جامعه‌ای به وجود آمد، زمینه برای ایجاد امت اسلامی، یعنی گسترش این جامعه هم به وجود خواهد آمد؛ که حالا آن مقوله‌ی دیگری و بحث دیگری است.» (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۹۰/۷/۲۴)

برای تحقق تمدن اسلامی با مختصات مذکور، در مرحله اول، یعنی وقوع انقلاب اسلامی می‌توان مهم‌ترین مسئله را تلاش برای براندازی رژیم طاغوتی پهلوی و کسب اختیارات برای تحقق بسته دین بیان کرد. مرحله دوم، یعنی تاسیس نظام اسلامی را می‌توان از ۱۲ فروردین ۱۳۵۸ تا ۱۲ آذر همان سال که به همه‌پرسی قانون اساسی منجر شد نامید که طی آن «هندسه عمومی جامعه» شکل گرفت. به عبارتی، ما در این مرحله شاهد شکل‌گیری نظام اسلامی به طور اجمالی هستیم. این مرحله و تثبیت آن و البته تکمیل نظام‌سازی تا پایان جنگ تحمیلی ادامه می‌یابد. مرحله سوم، دولت اسلامی است. در این مرحله، آنچه اهمیت دارد اسلامی شدن روش و منش دولتمردان می‌باشد. به عبارتی در این بخش که به تدریج رخ می‌دهد به دنبال نظام‌سازی تفصیلی و تحقق آن هستیم. در این مرحله وقوع دو مسئله ضروری است: الف) اسلامی‌سازی نظام‌ها و روش‌ها (تربیت و شکل‌گیری دولتمرد در تراز و تطبیق مسئولین با ضوابط و شرایط دولتمرد اسلامی. انتقال از این مرحله به مرحله جامعه اسلامی نیازمند تحقق چهار گام زیر است:

۱. تولید فکر و نظریه: مقام معظم رهبری، تمدن‌سازی بدون تولید فکر و تدوین مبانی معرفتی را ناممکن دانسته و با توجه به همین ضرورت بیان می‌دارند که می‌باید با یک کار پرحجم کیفی، مدل‌های مورد نیاز در زندگی، هم در ساحت نرم‌افزاری که حوزه سبک زندگی است و هم در ساحت سخت‌افزاری استخراج گردد. (۱۳۹۱/۷/۲۳)
۲. تولید علم: از دیدگاه مقام معظم رهبری، علم کلید اصلی تمدن‌سازی و رسیدن به نقطه مطلوب و همچنین لازمه پیشرفت همه جانبه کشور است.
۳. کاربرست الگو در عرصه زندگی: گام بعدی در زنجیره اقدام را می‌توان کاربرست و عینیت‌بخشی به الگوهای به دست آمده دانست. بی‌شک این الگوها می‌باید در بخش‌های مختلف دولت اسلامی به معنای عام آن مورد بهره‌برداری قرار گیرد و بر این اساس برنامه‌ریزی‌ها و اقدامات صورت بگیرد.

۴. گفتمان سازی و تفوق گفتمانی: می‌توان انتظار داشت که هم‌افزایی و تلاش‌های صورت گرفته در سطوح خرد و کلان در وهله اول به عنوان گفتمان رقیب در مقابل گفتمان‌های حاکم و در وهله بعد به گفتمان غالب تبدیل گردد. در این صورت ریل‌های حرکت در حوزه‌های مختلف مبتنی بر همان گفتمان غالب خواهد بود. (جهان‌بین، ۱۳۹۳: ۳۳-۳۶)

پس از آنکه در مرحله جامعه‌سازی، جامعه الگو شکل گرفت این الگو رفته رفته گسترش یافته و امت و تمدن اسلامی پدید خواهد آمد.

همچنین آیت الله خامنه‌ای، در بیانیه گام دوم انقلاب نیز به بحث جامعه‌سازی و تمدن‌سازی پرداخته است. این بیانیه با نگاه کلی و فرابخشی و نگاه فرایندی ضمن اعلام پایان انحطاط تاریخی طولانی مدت، تحقیر، عقب‌ماندگی و عقب‌افتادگی گاه تحمیلی و گاه برآیند فرومایگی رجال سیاسی داخلی به عنوان دستاورد قطعی و بدون تردید انقلاب اسلامی، چگونگی استمرار انقلاب را برای سال‌ها و دهه‌های آتی و چپستی اهداف آن را ترسیم کرد.

اما حالا با توجه به این فرایند تمدن‌سازی و سیر منطقی، مساله اساسی اینجا مطرح می‌گردد که با تحولات اخیر که در کشور ایران با رویکرد اسلامی به وجود آمده است با تاکید بر چه شاخص‌هایی می‌توان یک الگوی اسلامی را که منجر به تمدنی شود که تمام جهانیان از آن الهام بپذیرند؟ و این که نقش مسجد به عنوان مهم‌ترین و اصلی‌ترین پایگاه دین در اجتماع برای تمدن‌سازی چیست؟

مسجد در مراحل مختلف تمدن اسلامی

در سیر تمدنی جامعه اسلامی، ۵ مرحله ذکر شد. به نظر می‌رسد مسجد که جایگاه مرکزی و محوری در جامعه اسلامی دارد در تمام این مراحل نقش موثری را ایفا می‌کند:

مسجد در مرحله انقلاب اسلامی، نقش مرکزی برای فعالیت علیه طاغوت را دارد. در واقع مسجد در جامعه‌ای که امام در مرکز آن قرار ندارد، مهم‌ترین وظیفه‌اش بیرون راندن غاصب از حکومت اسلامی است تا فضا برای بازگشت امام به جایگاه اصلی‌اش مهیا گردد. در جریان انقلاب اسلامی به جرات می‌توان اذعان کرد که «اولین جرقه‌های انقلاب

در سال ۱۳۴۰ و ۱۳۴۱، با سخنرانی امام خمینی رحمة الله علیه و از دریچه اطلاع‌رسانی، زده شد و مسجد اعظم و مدرسه فیضیه قم بستر اصلی این حرکت را فراهم کردند. مساجد این امکان را برای انقلابیون فراهم می‌آوردند که تحت هر شرایطی و در هر موقعیتی، مسائل مربوط به حرکت اسلامی را زنده نگه داشته و تداوم ببخشند. مطالعه سیر تحولات و تاریخچه جنبش‌های سیاسی، اجتماعی و حرکت‌های مردمی و انقلابی در ادوار گذشته، به ویژه تاریخ معاصر جهان که با هدف ایجاد اصلاحات و یا دگرگونی در ساختار نظام‌های حاکم بر جوامع بشری صورت گرفته، نشانگر آن است که این جنبش‌ها همواره از خاستگاه و پایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده است. در میان مسلمانان مساجد به عنوان مراکز آغازین شکل‌گیری انقلاب‌ها و حرکت‌های مردمی در مبارزه علیه ظلم و ستم به ویژه در دوران معاصر، نقش تعیین‌کننده‌ای داشته‌اند و همچنین بیشترین نقش را در جریان امور مادی و معنوی مردم دارند.

«منظور از انقلاب اسلامی- که حلقه اول است- حرکت انقلابی است؛ و الا به کی معنا انقلاب شامل همه این مراحل می‌شود. اینجا منظور ما از انقلاب اسلامی، یعنی همان حرکت انقلابی و جنبش انقلابی که نظام مرتجع را، نظام قدیمی را، نظام وابسته و فاسد را سرنگون می‌کند و زمینه را برای ایجاد نظام جدید آماده می‌کند.»

مسجد در این مرحله، نقش رفع موانع برای استقرار امام در جایگاه حاکم اسلامی را دارد. مسجد در مرحله بعدی یعنی نظام اسلامی، پس از نفی طاغوت، امام (یا ولی فقیه) را به جایگاه اصلی خود برمی‌گرداند. بدان معنا که مسجد به عنوان یک نهاد مردمی که جایگاه مقدس و الهی نزد مردم دارد، علاوه بر توجیه مشروعیت قرار گرفتن امام (یا ولی فقیه) در محوریت جامعه و حکومت اسلامی، در جهت ایجاد مقبولیت لازم برای این امر تلاش می‌کند. این اتفاق پس از انقلاب اسلامی ایران، در فراخوان مساجد به رای دادن مردم به جمهوری اسلامی و تبیین نظام جمهوری اسلامی برای ایشان و پذیرش آن، رخ داده است.

«منظور من در اینجا از نظام اسلامی، یعنی آن هویت کلی که تعریف مشخصی دارد که کشور، ملت و صاحبان انقلاب- که مردم هستند- آن را انتخاب می‌کنند. در مورد ما،

مردم ما، انتخاب کردند: جمهوری اسلامی یعنی نظامی که در آن، مردم سالاری از اسلام گرفته شده است و با ارزش‌های اسلامی همراه است.»

مسجد در این مرحله، نقش ایجاد و بالا بردن مقبولیت امام در جایگاه حاکم اسلامی را دارد.

در مرحله سوم، پس از شکل‌گیری نظام اسلامی، مسجد در جایگاه ایجاد ساز و کارهای اجرایی برای امامت و حکومت امام بر امت قدم برمی‌دارد.

«معنای شعار دولت اسلامی این است که ما می‌خواهیم اعمال فردی، رفتار با مردم، رفتار بین خودمان و رفتار با نظام‌های بین‌المللی و نظام سلطه امروز جهانی را با معیارها و ضوابط اسلامی نزدیک‌تر کنیم. این شعار، بسیار با ارزش است.»

مسجد در این مرحله، نقش مشارکت در ایجاد و اصلاح سازوکارهای اجرایی حکومت اسلامی را دارد.

مرحله چهارم مرحله جامعه‌سازی است. در این مرحله تمام ارکان جامعه اسلامی حول محور امام (یا ولی فقیه) به صورت تشکیلاتی و شبکه‌ای در راستای ایجاد یک جامعه آرمانی اسلامی سازماندهی می‌شوند و به مرور زمان این جامعه را سامان می‌بخشند.

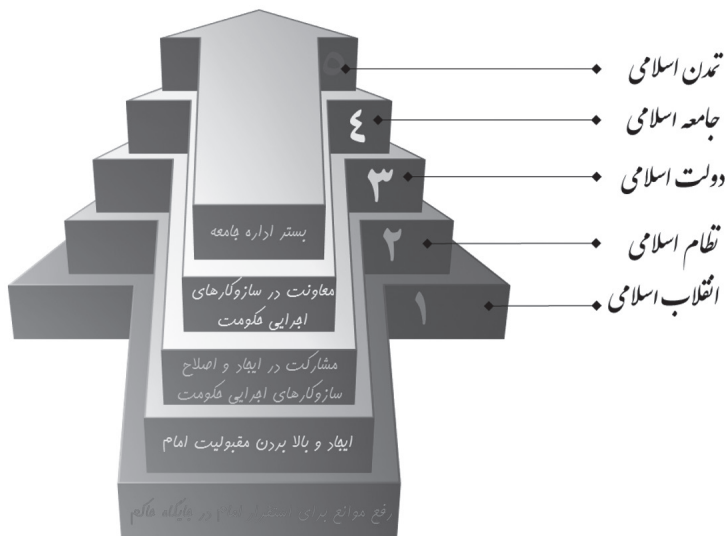
«جامعه اسلامی یعنی جامعه‌ای که در آن، آرمان‌های اسلامی، اهداف اسلامی، آرزوهای بزرگی که اسلام برای بشر ترسیم کرده است، تحقق پیدا کند. جامعه‌ای عادل، برخوردار از عدالت، جامعه آزاد، جامعه‌ای که مردم در آن، در اداره کشور، در آینده خود، در پیشرفت خود دارای نقش‌اند، دارای تأثیرند، جامعه‌ای دارای عزت ملی و استغنائی ملی، جامعه‌ای برخوردار از رفاه و مبرای از فقر و گرسنگی، جامعه‌ای دارای پیشرفت‌های همه جانبه و بالأخره جامعه‌ای بدون سکون، رکود و توقف و در حال پیشروی دائم؛ این آن جامعه‌ای است که ما دنبالش هستیم.»

مسجد در این مرحله، نقش معاونت در سازوکارهای اجرایی حکومت اسلامی را دارد.

در گام آخر، یعنی تمدن سازی، مدنیت اسلامی به بلوغ نهایی خود می‌رسد.

«برای این ملت، قضیه بنای یک نظام و تمدن اسلامی و یک تاریخ جدید یک قضیه جدی است. آن را جدی بگیرید. یک وقت در کشوری، یکی کودتا می‌کند و نظامی بر سر کار می‌آید. آن نظام چند صباحی هست بعد هم می‌رود یا یکی دیگر از او تحویل می‌گیرد و همه چیز به حال اول برمی‌گردد. اما آنچه در ایران اتفاق افتاد مسئله یک حرکت عظیم در مقیاس جهانی است.»

مسجد در این مرحله، بستر اداره جامعه اسلامی است.

در واقع در این مسیر، مسجد در هر مرحله گام به گام نقش بزرگتر و پرننگ‌تری را در جامعه ایفا می‌کند تا به نقطه نهایی که به مرکزیت اداره و حکومت در محله خود می‌رسد. این که نقطه نهایی جایگاه مسجد بدین شکل تصویر می‌شود به علت آن است که مسجد هم در زمان حکومت معصومین در صدر اسلام مرکز اداره جامعه بوده است (به طور مشخص مسجد النبی و مسجد کوفه چنین نقشی را ایفا می‌کردند) و هم روایات دلالت بر آن دارد که محل حکومت حضرت ولیعصر ارواحنا فدا در جامعه آرمانی منتظران، مسجد خواهد بود. بنابراین در این سیر، مسجد نه تنها عبادتگاه صرف نیست بلکه مهمترین مرکز ثقل جغرافیای خود محسوب می‌شود.

نظام امام و امت؛ نرم افزار تمدن سازی اسلامی

اسلام، آیینی اجتماعی است، به دلیل آنکه برنامه ها و دستوراتش سمت و سوی اجتماعی دارد و به عبارتی احکام اسلامی ناظر به هویت جمعی جوامع انسانی است، این مسأله در متون اسلامی به وضوح نمودار است. احکام اجتماعی اسلام در چند حوزه کلان با دیگر اجتماعیات در ادیان، نحله ها و تفکرات بشری، تفاوت جوهری دارد؛ تفاوت در مبانی، آرمان گرایی، تفاوت در فضای فرهنگی، جهت گیری دانشی و فلسفه ی اجتماعی، مجموعه این تفاوت ها، شکل جدیدی از نظام اجتماعی را در درون جامعه های انسانی بر می آورد.

تفاوت مبانی باعث می شود مفروضاتی مطرح شود که کاملاً بدیع، تازه و استثنایی و ویژه است. تفاوت در آرمان ها، سبب می شود نوع رفتاری که توده های مسلمان از خود بروز می دهند، کاملاً متمایز از رفتار اجتماعی دیگر جوامع باشد.

تفاوت در فضاهای فرهنگی سبب می شود، تظاهرات ویژه ای از جامعه ی دبئی بروز نماید که این تظاهرات، تفاوت های فکری، ذهنی و معرفتی آنها را نمایان سازد و در تحلیل نهایی جهت گیری دانشی و فلسفه اجتماعی دینی نوعی از جهت گیری ها را نشان می دهد که در هیچ یک از نظام های اجتماعی نمود ندارد. این جهت گیری و فلسفه اجتماعی، امامت را، به عنوان پیش فرض، مورد توجه خویش قرار داده است. با این فرض کلی و جوهری است که همه رفتارهای امت اسلامی با جلوداری امام در مسیر اقامه قسط و عدل شکل می یابد.

رابطه مؤمنین با حاکمانشان، در طول تاریخ غالباً بر همان مدار ارباب و رعیت دور می زده است. لذا تاریخ سرزمین های اسلامی نمی تواند آیینی از رابطه پیشوایان و پیروان باشد.

اما از صدر اسلام تشکیلات ارتباط ائمه معصومین علیهم السلام و شیعیان ایشان در زمان حکومت اهل بیت علیهم السلام یعنی از تشکیل حکومت توسط پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله تا دوران حکومت امام حسن علیه السلام توسط شبکه نقبا یا والیان و پس از آن مخصوصاً از عصر امام صادق علیه السلام به بعد، هم زمان با قدرت گرفتن تشکیلات شیعه، با شکل گیری «شبکه

وکالت» (به مفهوم «نمایندگان عمومی ائمه علیهم السلام برای انجام یک سلسله وظایف خاص در میان شیعیان») به صورت شبکه‌ای و تشکیلاتی ادامه یافته است.

سازمان وکالت، شبکه‌ای ارتباطی متشکل از امام معصوم علیه السلام و عده‌ای از شیعیان نزدیک و وفادار به امام علیه السلام که تقریباً همزمان با روی کار آمدن بنی عباس (۱۳۲ق.) و عصر امام صادق علیه السلام تأسیس، و با فرارسیدن عصر غیبت کبرا و وفات علی بن محمد سمري آخرین سفیر امام عصر علیه السلام (۳۲۹ق) منحل شد. این سازمان نقش مهم و تعیین‌کننده‌ای در پیشبرد اهداف امامان معصوم علیهم السلام داشته است. ساختار و شالوده این سازمان به ظاهر برای جمع‌آوری و تحویل وجوه شرعی و پاسخگویی به مسائل و شبهات شیعیان به وجود آمد.

امامان شیعه علیهم السلام با لحاظ نمودن مقتضیات و ضرورتهای موجود، اقدام به ایجاد تشکیلاتی نمودند که با سهولت بیشتری بتوانند با شیعیان نشان در دورترین نقاط عالم اسلامی مرتبط بوده و شیعیان نیز از طریق این شبکه ارتباطی مطمئن بتوانند نیازهای شرعی و دینی خود را مرتفع سازند. این تشکیلات که از نیمه دوم عصر امامت، یعنی از عصر امام صادق علیه السلام به بعد آغاز به کار نمود، رفته رفته دارای نظم و گستردگی و هماهنگی بیشتری شد تا آنجا که در بعضی اعصار همچون عصر امامین عسکریین علیهم السلام و سپس در عصر غیبت، به اوج گسترش و انسجام رسید و غالب نقاط شیعه‌نشین آن زمان در عالم اسلامی را زیر پوشش قرار داد. (جباری، ۱۳۸۲: ۴۹)

سازمان یا شبکه وکالت در دوران ائمه معصومین علیهم السلام مقدمه‌ای برای ایجاد تشکیلات شیعیان تحت لوای نظام امام و امت بوده است. در عصر غیبت، این شبکه ابتدائاً توسط نواب خاص اداره می‌شده است. نمایندگان و وکلای محلی امام در عصر غیبت - با اختیارات گوناگون و حوزه‌های فعالیت متفاوتی که داشتند - در مناطق تمرکز شیعیان مستقر بودند و هر چند در زمان پیشوای دهم و یازدهم این دسته از وکلا معمولاً توسط وکیل اول با امام تماس می‌گرفتند، اما در هر حال امکان ارتباط مستقیم با خود امام نیز برای آنان وجود داشت، ولی در عصر غیبت صغری امکان ارتباط مستقیم کلاً قطع گردید و وکلای فرعی و منطقه‌ای امام در بلاد مختلف که اسامی گروهی از آنان قبلاً گذشت - (مرحوم طبرسی، فهرست جالبی از این دسته وکلا، با ذکر محل ماموریتشان،

ذکر کرده است) (طبرسی، فضل بن حسن، اعلام‌الوری، ص ۴) ناگزیر منحصرّاً زیر نظر نایب خاصّ، انجام وظیفه می‌کردند و نامه‌ها و سؤالات و وجوه شرعی شیعیان را توسط نایب خاص به محضر امام غایب می‌رساندند. در زمان سفارت ابو جعفر محمد بن عثمان، تنها در بغداد حدود ده نفر زیر نظر او فعالیت می‌کردند. (طوسی، محمد بن حسن، الغیبه، ص ۲۲۵)

نظام امام و امت شبکه‌ای از افراد است که بر مدار اسلام به صورت سلسله‌وار تحت امر امام جامعه (و یا در دوران غیبت، ولی فقیه) قرار می‌گیرند. این شبکه نه تنها مأمور به ابلاغ است، بلکه در هر زمان و مکان به اندازه شرایط و بسط ید، تحقق عینی اوامر امام جامعه را پیگیری می‌کند.

این شبکه یک تشکیلاتی بود که شیعیان را از بلا تکلیفی و حیرت خارج کرد و توانست آنها را حول محور واحدی جمع کند و با وجود دشمنان توانست جامعه شیعه و ارتباط با امام معصوم را حفظ کند و شبکه وکالت در پایان غیبت صغری به شبکه فقاہت و فقہا منتقل شد. در دوره غیبت کبری نقش‌های عامی که وکلا در دوره غیبت صغرا داشتند، عهده دار شدند.

امام خمینی (رحمت الله علیه) با بسط و تفصیل نظریه فقهی ولایت فقیه و مهم‌تر از آن، اجرا و پیاده سازی آن در جامعه، گام مهمی در آشکارسازی محتوای رابطه حقیقی پیشوا پیرو در نظام اسلامی برداشتند. در حقیقت «اگر مرحوم وحید بهبهانی (قدس سره) توانست رابطه فقیه و را از سطح محدث و مستمع بودن بالا ببرد و به سطح مرجع تقلید و مقلد برساند، امام راحل با انقلاب فکری و فرهنگی‌اش، آن را به اوج خود یعنی رابطه امام و امت رساند.» (آیت الله جوادی آملی، کتاب «ولایت فقیه؛ ولایت فقاہت و عدالت»)

رابطه امت و امامت بسیار حیاتی است. به تعبیری ولایت الهی در جامعه اسلامی نشان از ارتقاء مادی و معنوی آن دارد و در نهایت، پیروزی با امت اسلامی است. زیرا که حق است و حق در نهایت پیروز است و ظاهر باطل هم کف روی آب است که در مقابل حقیقت عالم، تاب تحمل ندارد. و اینکه ولایت به معنای اصلی آن به معنای قرب

و با سایر معانی تابعه و چه به معنای ولایت تکوینی و یا تشریعی، در این جامعه (یعنی امت اسلامی) تبلور داشته و حضور امام، نشان از حضور خدا و ولایت او در متن جامعه دارد. امت اسلامی با امامت او مقابل طاغوت فرار می گیرند؛ هم از جهت هدایت فردی و جهاد با نفس و هم از لحاظ امت اسلامی و مقابله با شیطان بیرون و طاغوت های جهان. فلذا باعث ارتقاء مادی و معنوی جامعه است. منظور از نظام امام و امت این ارتباط است.

این امت اسلامی، در رابطه با یکدیگر، در ارتباط مؤمنانه و ولای محبت و نصرت قرار دارند، آنها در هدایت و اطاعت امام جامعه و مقابله با شیطان درون و بیرون، با محبت و نصرت به یکدیگر (اخوت) در این مسیر هستند. از آنجا که هدایت امری واقعی بوده و انسان ها در این جامعه در هدایت واقعی و رشد مرتبه وجودی قرار دارند؛ دارای مرتبه ولایی واقعی و منشاء اثر واقعی هستند.

شاکله نظام امام و امت

در شاکله کلی نظام امام و امت چند خصلت بارز نمودار و مشهود است.

۱. نظام سلسله مراتبی: این نظام، به گونه ای است که سلسله مراتب معنوی در آن رعایت می شود. رهبری، در بالای هرم اجتماع، حکم راهنما، هادی و جهت دهنده ی امت را دارد و امت به فرمان او در حرکت است و چرخش نظام اجتماع با اراده ی الهی او است.
۲. قانون مداری: این نظام، نظامی قانون مدار است. جهت حرکت این جامعه را قانون الهی تعیین می کند. در جامعه ی اسلامی و نظام امام و امت به مردم می نگرند تا ببینند که حکومت ایده آل و مطلوبشان از آنان چه می خواهد، تا آن را انجام دهند، زیرا که حکومت اسلامی هنگامی به شکل کامل می تواند جامعه را اداره کند که قوانین را با دقت و مراقبت، در چهارچوب شرع مقدس اسلام، فهم و اجرا نماید.
۳. خدامداری آمیخته با مردممداری: اصل نخستین خدا مداری جامعه ولایی است؛ البته با حفظ این سخن که راه خدا از میان مردم می گذرد، لذا مردم در شاکله نظام است و امامت جایگاه والایی دارند و از نقش فوق العاده ای برخوردارند، طبیعت حکومت الهی با حکومت مردمی، هیچ گونه تنافی و مباینتی ندارد. در قانون اسلامی ما آمده است که رهبر کسی است که اکثریت قاطع مردم او را قبول دارند. بنابراین

دخالت مردم در تشکیل حکومت و قوه مقننه و مجریه بسیار بالا و بالاست، لذا در حالی که حکومت این جامعه، الهی است مردمی هم هست؛ مردمی که دین و آیین الهی را قلبه و عملاً پذیرفته‌اند.

۴. استکمالی بودن حرکت: جامعه‌ی ولایی و نظام امت و امامت، پیوسته حرکتی استکمالی دارد و تعلیم و تربیت و تزکیه مشخصه‌ی اصلی آن است

۵. جامعه‌ای مسئول و متعهد: در جامعه دینی امام و امت، هر کدام خویش را مسئول می‌داند. پیامبر اکرم مشخصه این جامعه را مسؤولیت همه افراد امت در حفظ و حرکت و نگرهبانی می‌داند. (نظام اجتماعی امت و امامت، علی اکبر نوایی)

در روایت از امام علی علیه السلام داریم که *الْإِمَامَةُ نِظَامُ الْأُمَّةِ* یعنی امامت نظام امت است. لذا بین امام و امت و نظام یک رابطه‌ای وجود دارد. این نظام سه شاخصه و شالوده دارد که یکی از آن مکتب، یکی امت و دیگری امامت است. امامت بدون امت و امت بدون امام نیست یعنی کلمه امت با امامت تعریف می‌شود. امام هم به معنی حقیقی و متعالی آن، اگر مکتب نباشد امام ضلالت می‌شود. امام متعالی و توحیدی نباشد *يُخْرِجُونَهُمْ مِنَ التَّوَرِّ إِلَى الظُّلُمَاتِ* خواهد شد، چون اولیای طاغوت است.

این سه عنصر به طور طبیعی بنیاد و غایتی دارد. سیر آن یک سیر قوسی و تعالی است و حد آن هم در دنیا کرامت و حیات طیبه است. هدف و غایت این نظام سعادت دنیوی و اخروی مردم است. یعنی هم بتواند آسایش مادی و امنیت، سلامت، رفاه مردم را تامین کند و هم بتواند آرامش روحانی مردم را تامین کند که این امر در نظام‌های غیردینی وجود ندارد. در نظام‌های غیر امامی سلامت و امنیت و... وجود دارد ولی آرامش و تعالی معنوی را لازم نمی‌بیند و آن را معطوف به حوزه خصوصی می‌داند. حد نظام‌های مدرنیستی که امامت را بر نمی‌تابد همان توسعه مادی است و کاری به تعالی معنوی ندارد. در مقابل هندویسم و بودیسم معتقد هستند آسایش مادی کافی نیست و نه تنها کافی نیست لازم هم نیست و ریاضت و تارک دنیا شدن را توصیه می‌کند. در نظام امامت، مکتب اسلام معتقد است که سعادت دو وجه دارد. توسعه مادی و اقتصادی، تامین امنیت، سلامت و رفاه همه ارزش هستند. این‌ها لازم‌اند ولی کافی نیستند. همه ابزاری هستند که به تعالی معنوی و اخلاقی و فرهنگی کمک کند.

لذا این سه عنصر عناصر کلیدی نظام امت و امامت هستند. امت که متعلق به مکتب است و امام هم عالم به دین و سیاست است. یعنی مکتب را می‌شناسد، چگونگی سیر این مردم و امت را برای هدفی که سعادت اخروی و دنیوی است را می‌داند و نقشه راه را طرح می‌کند. امام ایصال الی مطلوب می‌کند و دست امت را می‌گیرد و موانع را برمی‌دارد تا به آن شرایط مطلوب برسد.

ولایت رکن نخست در نظام امام و امت

نظام امام و امت، تصویر ایده آل و آرمانی دین از جامعه مورد نظر خویش است؛ جامعه و مدنیتی که در رأس آن، انسانی الهی و ملکوتی قرار دارد و سر رشته ی افکار و عقاید و اندیشه های مردم را در دست خویش دارد و همواره در پی تجدید انقلاب و نهضت سیاسی و معنوی جامعه اسلامی است.

این نظام، همان خلافت کبرای الهی است و به وسیله خلیفه الهی، ظهورات نوری خداوند متعال در جهان و جامعه بشری، روشن و نمودار می‌گردد. تحقق چنین نظامی در دوره غیبت، بر عهده رهبری عادل و عدالت پیشه است.

امام و رهبر عادل اهداف، مرام نامه، غایات و سمت‌گیری هایی که رهبر معصوم در نظام امام و امت دارد، را به مرحله اجرایی گذارد و شکلی از نظام مذکور را تداوم می‌بخشد.

رهبری، همچون امام معصوم، تلاش فراوانی در تحقق عدالت اخلاق و فضیلت می‌نماید. اگر در شاکله شناسی نظام رهبری دقت نماییم، چند شاخص و اصل بنیادی را در تلاش های رهبری مشاهده می‌کنیم که راستای مجموعه ی تلاش هایی است که امامان معصوم داشته‌اند. این اصول عبارتند از

تربیت نیروی انسانی مؤمن به اصول و آرمان های والای دینی؛

تلاش در زدودن گونه های استضعاف فکری، اقتصادی، معنوی، فرهنگی و .. از بدنه ی جامعه ی ولایی و نظام اجتماعی

تلاش گسترده و همه جانبه در دفع هجوم مهاجمان به ساحت فکری جامعه ی اسلامی و به اندیشه های دینی

۴جلوگیری از سلطه ی غارتگران و ستمگران: «یمنعونهم عن الخروج علی ضعفاء شیعتنا» آنها را از خروج و سلطه بر ضعفای شیعیان ما مانع می گردند!

جامعه اسلامی اندامواره است. اندام انسانی و ساختمان بدنی انسان، به گونه ای است که هر عضوی با اعضای دیگر تعامل دارد و سبب می گردد که اعضای دیگر در مسیر حیات خویش، فعال عمل نمایند، تعامل اعضا تعاملی دو جانبه است، اگر عضوی سلامت خویش را از دست بدهد، تمام اندامواره به مخاطره می افتد و عضو ناسالم، کل بدن را رنجور و ناتوان و تحت تأثیرات منفی خویش قرار می دهد. لذا پیامبر اکرم می فرماید:

مثل المؤمنین فی توادهم وتراحمهم کمثل الجسد اذا اشتکی بعض تداعی له اعضاء جسده بالحمی و السهر (احمد، ۱۹۹۸، ج ۴، ۲۷۰)

مثل مؤمنین در دوستی ها و پیوندهایشان همچون جسد است، هرگاه عضوی به درد آید، تمام اعضا دچار تب و بی تابی می گردند. در قرآن مجید، افراد جامعه اسلامی، به گونه ای معرفی گردیده اند که مجموعه ی این افراد، در یک کل واحد، با آرمان و قصد و آهنگ واحدی قرار می گیرند و روی پای خود ایستاده و مقاومت می کنند.

در جامعه دینی، امام، نماد اصلی حرکت امت است و امت نیز با توجه به وجود متعالی امام پرنشاط و پرانگیزه می باشد، و انگیزه ای جز حق خواهی در عرصه ی معنویات، عدالت خواهی در عرصه ی اجتماع و سیاست و طهارت گرایی در حوزه فردیت خویش ندارد. این امت، با نوعی ولایت باطنی و معنوی و قلبی و روحی که به اعمالشان سرایت نموده، پیرو امامند و ظلم و ستم و تبعیض را بر نمی تابند و با هیچ گونه انحراف و کج روی و بیراهه های سازش ندارند و در مکتب های انحرافی و عقاید جاهلی جذب نمی گردند. «لا یخافون ظلمه ولا هضمه» از ظلم و ستمی که بر او شود و یا اجرای از او کاسته شود، نمی هراسند.

ریشه ارتباط امام با امت خود از مفهوم غنی و اسلامی «ولایت» برآمده است. «ولایت یعنی سرپرستی، پیوند، ارتباط، اتصال، به هم پیچیده شدن دو چیز، به هم جوشیدگی و به هم پیوستگی کسانی که با یکدیگر ولایت دارند. معنا و شکل و مفهوم ولایت در جامعه و نظام اسلامی، این است.» یک ارتباط عمیق قلبی میان ولی و مؤمنان وجود

دارد؛ ارتباطی که برخاسته از ایمان است و آن را در سه سطح می‌توان مشاهده کرد

- پیوند، ارتباط و معرفت نسبت به ولایت و ولی جامعه؛
- اطاعت از او؛
- مودت نسبت به او.

مؤمنان نسبت به ولی جامعه شناخت پیدا می‌کنند و او را نه فقط به عنوان شخصی محترم، عالم، مهربان، حکیم، سیاستمدار و... بلکه به عنوان «ولی جامعه» می‌شناسند.

ولایت عام، خاص و اخص

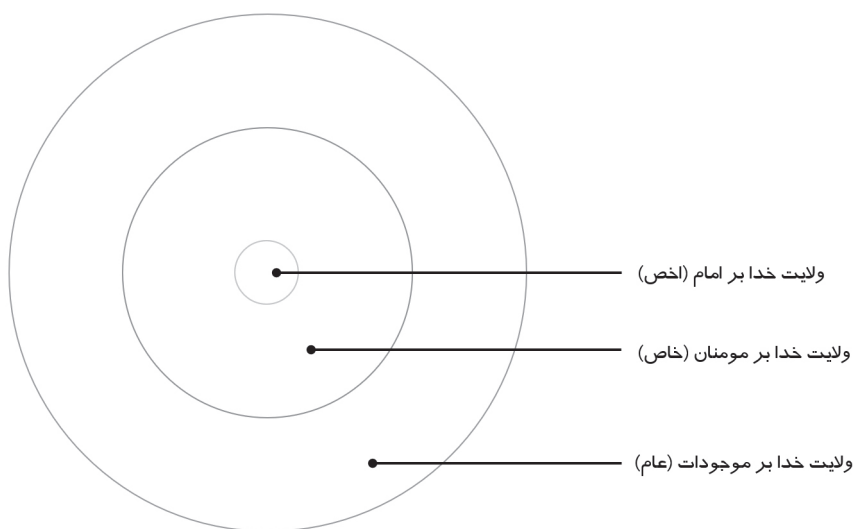
ولایت الهی در همه هستی گسترده شده و شامل همه خلقت می‌شود ولی نسبت به مؤمنان که در مرتبه بالای قرب قرار دارند این ولایت به نحوی خاص و همراه با هدایت الهی است. ولایت عام به معنای ولایتی که همه هستی را در بر میگیرد و همه هستی در ولایت خداست. این ولایت همراه با ربوبیت مطلقه خداوند است که همه هستی را در بر گرفته و شامل همه چیز می‌شود و چون همه عالم معلول خدا بوده و عین الربط به آن است همه عالم تحت ولایت اوست.

ولایت خاص الهی، ولایت خدا بر مومنین است که در قرب الهی و هدایت خاص الهی قرار دارند، آن‌ها از ولایت شیطان خارج شده و در مسیر اولیاء الله و هدایت او قرار گرفته‌اند؛ این ولایت در قرآن فراوان ذکر شده و مقابل ولایت طاغوت قرار دارد، ولایت تکوینی در اینجا یعنی عنایت خاصه‌ای که خدا به مومنین دارد و آن‌ها را ارتقاء وجودی داده و به قرب الهی نائل می‌شوند. در این ولایت خاص است که مؤمنین به درجه‌ای از مقام اولیاء خدا رسیده و بر هم دیگر ولایت پیدا می‌کنند لذا نسبت به همدیگر مسئول بوده و در این جامعه مؤمنانه که بر هم ولایت دارند، امت اسلامی را تشکیل می‌دهند، امت اسلامی، دو رکن دارد یکی حضور امام در این جامعه و امامت انسانی که خود در ولایت اخص الهی بوده و هدایت جامعه را به عهده دارد و دیگری مؤمنان که در مسیر هدایت الهی، سلسله طولی هدایت را تشکیل می‌دهند در راس این سلسله، امام است که در مقابل طاغوت قرار دارد و در طول این سلسله مؤمنان هستند که در این جامعه هر کدام بر اساس شان ولایی که دارند، منشاء اثر بوده و در جامعه،

ولی خدا هستند؛ چه در خانه به عنوان مربی اهل خانه و یا در مدرسه، معلم مدرسه و یا مدیر یک مجموعه، که هم خود در حال ساختن است و هم بر دیگران اثر دارند. در این جامعه، همه رو به خدا دارند و در حال نزدیک شدن و الی الله بوده و به تعبیری تحت هدایت خاص الهی که مخصوص مومنان است، قرار دارند. در این حرکت عام، انسانها بر یکدیگر اثر متقابل داشته که باعث قرب آنها می شود و در نتیجه، این ولایت با رشدش شخصیتی و بعد نظری و عملی انسان عمیق تر می شود. هر چه مؤمنان در این عنایت الهی بالاتر روند، شأن ولایی برتر پیدا می کنند و از اولیاء الله می شوند.

عنایت اخص الهی بر امام جامعه و انسان کامل، ولایت اخص نام دارد. ولایت خدا بر پیامبر و ائمه که آنها مشرف به این ولایت هستند، شامل انسان های متعارف و متوسط نیست بلکه ولایت کلیه الهیه است که ویژگی مقام عصمت است. خدای سبحان از زبان پیامبر می فرماید: ان ولی الله الذی نزل الکتاب و هو یتولی الصالحین «سرپرست من خدایی است که این کتاب را نازل کرده و او شایستگان را سرپرستی میکند (اعراف/۱۹۶)

بنابراین طبق تقسیم بندی ذکر شده، ولایت عام، خاص و اخص را به شکل زیر می توان ترسیم نمود:

ولایت طولی و عرضی در نظام امام و امت

در دین مبین اسلام، هرگونه ولایت در عرض و طول خداوند تعالی نفی می‌شود. حضرت آیت الله جوادی آملی در این باره این‌گونه می‌فرماید:

«دلیل بر اینکه هیچ ولایتی در عرض ولایت خداوند نیست آن است که ولایت هیچ کس ولایت اصیل و بالاستقلال نخواهد بود. از این رو اگر ولایت غیر اصیل و غیر مستقل برای هر که ثابت شود، در عرض ولایت خداوند که اصیل و مستقل است، قرار نخواهد گرفت. اما علت این که ولایت انبیا و اولیا در طول ولایت خداوند نیست، آن است که ولایت خداوند که احد و صمد است، نامتناهی و خارج از حد و حصر است و چون نامتناهی است به مقطع خاصی محدود نمی‌گردد تا از آن مقطع به بعد نوبت به ولایت دیگری برسد. خداوند به دلیل صمد بودن، خلئی برای دیگران باقی نمی‌گذارد، چه رسد به این که ان غیر در رتبه ثانی واقع شود. با نفی ولایت طولی یا عرضی از غیر خداوند، اگر ولایتی به دیگران اسناد داده می‌شود، به ناچار مظهر ولایت خداوند خواهد بود؛ یعنی ولایت تکوینی و تشریعی هر ولی‌ای، در حقیقت مظهر ولایت حق است و آن شخص مجلی و محل جلوه ولایت خداوند است که ولایت خداوند در آن تجلی کرده است.» (جوادی آملی، بی‌تا: ۶۰۵)

بنابراین ولایتی که برای برخی اثبات می‌شود، ولایت با نگاه به رابطه علیت نیست بلکه این رابطه به دلیل مظهریت ولی است. ولی خدا چون مظهر اسماء و صفات الهی است، دارای مقام ولایت شده و این مظهریت در طول ولایت الهی نیست بلکه نوعی تجلی است.

ارتباط عمودی در نظام امام و امت

آیت الله شاه‌آبادی (استاد حضرت امام) درباره جامعه اسلامی از دو خیط (درواقع وسیله اتصال)، سخن گفته است که تار و پود جامعه اسلامی را به وجود می‌آورد:

۱. خیط عمودی محور ولایت است که ستون خیمه جامعه اسلامی محسوب می‌گردد. پیامبر یا امام به عنوان ستون اصلی جامعه اسلامی معرفی شده است.
۲. خیط افقی محور اخوت است که میان مسلمانان ارتباط برقرار می‌سازد. اخوت رابطه‌ای خاص میان جامعه اسلامی است که از رابطه شهروندی فراتر و به رابطه خانوادگی نزدیک می‌گردد. (برگرفته از (شاه آبادی، ۱۳۸۶: ۲۳-۶۵))

ولایت اولیای الهی، جلوه ولایت الهی است. ولی خدا که بر همه هستی ولایت دارد، ولایت خدا را در زمین اجرا می‌کند. لذا ولایت دارای مراتبی است و این مراتب سلسله‌ای را در هستی ایجاد می‌کند که در نهایت به خدا می‌رسد. ولایت حقیقی در اسلام انواعی دارد که عمده و مهم‌ترین آن‌ها پنج مورد است:

۱. ولایت الله

۲. ولایت رسول الله

۳. ولایت امام

۴. ولایت فقیه واجد الشرایط

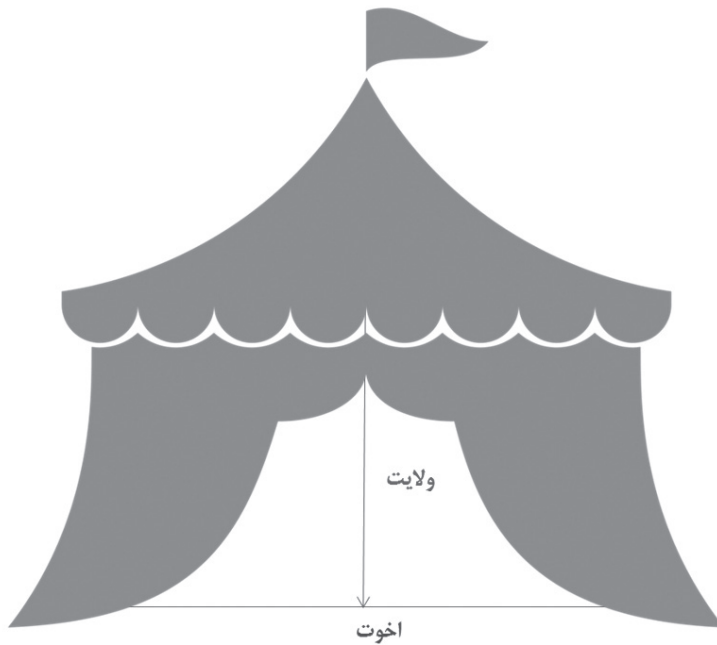
۵. ولایت مومنین

ولایت خدا در هستی ولایتی ناشی از قیام عالم به آن واحد یگانه است که در این ولایت هیچ شریکی ندارد. ولایت الهی منشاء سایر ولایت‌هاست و ولایت انسان برگرفته از آن است. انسان در خلقت دارای کرامت ذاتی بوده که ناشی از خلافت الهی است. بنابراین می‌تواند مظهر صفات الهی و آینه کمالات الهی شود و در این صورت تجلی ولایت الهی می‌شود. این ولایت در بالاترین حد خود برای انسان کامل است زیرا انسان کامل مظهر اسم جامع الله است و متحد با ان است. نسبت انسان کامل با موجودات عالم، در دو مرحله مطرح است:

۱. مرحله اندماج: در این مرحله حقایق همه موجودات در ذات انسان کامل مندرک و مندمج است.

۲. مرحله انبساط: در این مرحله روح و جسم و جان و بدن انسان کامل همه مراحل عالم تا پایان ماده را شامل و محیط است. (امینی نژاد، ۱۳۹۳)

پیامبر اسلام در قرب الهی قرار دارد و به مرحله قاب قوسین او ادنی رسیده است. قرب در مورد خداوند متعال به معنای حضور در مرتبه الهی است که در این مرتبه، پیامبر بالاترین تجلی صفات الهی را دارد. این تجلی تام، مظهریت نفس پیامبر و ولایت تامه او را بر هستی در پی دارد. بعد از پیامبر این ولایت به جانشینان ایشان می‌رسد. ائمه انسان‌های کاملی هستند که در این ولایت تکوینی و تشریعی جانشین پیامبر و حجت خدا در هستی هستند.

ولایت، حقیقت وجودی دارای تشکیک است که حقیقت استقلالی آن را ذات باری تعالی داشته و حقیقت ربطی و مظهري آن را انسان دارد که در بالاترین مرتبه، این مقام برای پیامبر و ائمه بوده و در مراتب بعدی، منسوب به درجات علمی و ایمانی است. هر مومنی بنا به حقیقت وجودی و مرتبه واقعی خود در هستی دارای مرتبه‌ای از ولایت در هستی است که به تبع آن در هستی دارای نقش است. فیض هستی از معبر قلب امام معصوم به هستی می‌تابد و در این مسیر، انسان‌های مومن، با توجه به مقام ایمانی، در انعکاس این فیض نقش داشته و مظهر و معبر آن می‌شوند.

در زمان غیبت معصوم، هدایت امت به دست فقیه جامع‌الشرایط است که با ابسط یدی که از جانب شارع داشته، ولایت بر آن‌ها دارد. این ولایت برای فقیه بنا به نیامت عام در امور فقهی برقرار است و تا هنگامی که فقیه دارای منصب ولایت باشد حکومت فقهی به معنای اجرای حدود و فرمان و هدایت حقوقی جامعه اسلامی به عهده ایشان است.

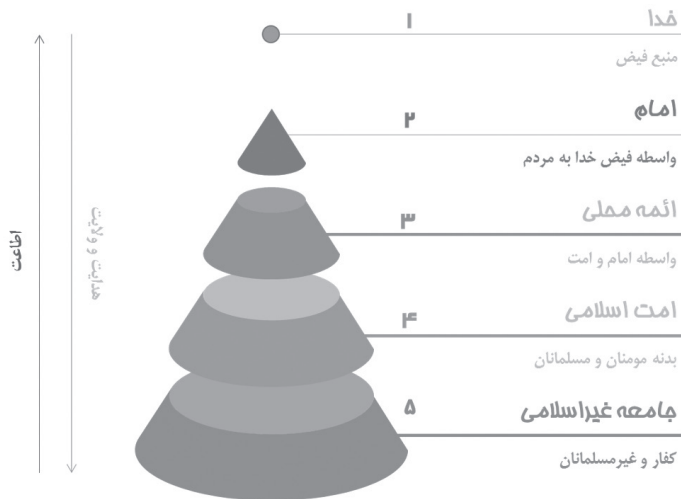
مرجعیت فقهی در طول تاریخ شیعه فراتر از کارشناسی دینی و افتاء بوده و هدایت امت و ولایت بر آن‌ها که امامت مردم است را به عهده داشته است. هرگاه فردی در

مقام مرجعیت قرار می‌گرفت، در واقع رهبری شیعه را به عهده داشته و در حیطه بسط ید او، سایر فقها هم تابع بودند و این به دلیل ولایت بالقوه‌ای است که فقها دارند زیرا فقها و مجتهدی بنا به نیابت عام فقیه و روایات اهل بیت که فقیه جامع شرایط را از طرف خودشان حاکم نموده اند، دارای ولایت هستند. هر وقت برای یک نفر از از فقها این حاکمیت بالفعل در جامعه صورت گرفته و مرجع امور شرعی مردم بشود؛ بر همه مردم و حتی بر سایر فقها ولایت پیدا کرده و امر او بر همه واجب می‌شود

ولایت فقها فراتر از افتاء، هدایت امت و اثر تربیتی فقیه بر مردم بود. امامت امت به معنای هدایت مردم به سمت صلاح و رعایت مصلحت شیعه که حفظ و ارتقاء جامعه اسلامی را در پی دارد. این ولایت در انقلاب اسلامی در ساختار سیاسی قرار گرفته و نظامی مبتنی بر ولایت پایه ریزی شده است در این نظام، رهبری، هدایت امت را به عهده دارد و همه مؤمنین در آن دارای وظیفه ایمانی هستند، هر مؤمنی دارای مرتبه‌ای از ولایت و نصرت بوده و در جامعه ایمانی نقش به عهده دارد. (دارابی، ۱۳۹۸: ۴۴)

معنای ولایت این است که چنین شخصی به اذن خداوند متعال حق حاکمیت بر مردم را پیدا کرده است. جریان ولایت الهی که از طریق آن، انسان‌ها از ظلمت به نور می‌رسند و از مرحله نقصان به فعلیت و کمال دست می‌یابند، جریانی است که متولی آن خداوند متعال است و اوست که انسان‌ها را از ظلمات به نور هدایت می‌کند: «اللّٰهُ وَلِی الَّذِیْنَ آمَنُوا یُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ اِلَی النُّورِ» چنین ولایتی تمامی ابعاد زندگی مؤمنان را در بر می‌گیرد. کمال انسان در آن است که هیچ شأنی از شئون زندگی او از ولایت و سرپرستی الهی خالی نباشد؛ چرا که هر بعدی از ابعاد انسان کمالی دارد و آن کمال جز در پرتو هدایت الهی محقق نمی‌شود. از آنجا که در عالم تنها دو ولایت وجود دارد، ولایت حق و باطل یا ولایت الهی و طاغوت، انسان‌ها در هر عملی (چه اعمال قلبی و چه اعمال جوارحی) حتماً تحت ولایت خدا یا شیطان عمل می‌کنند. به این ترتیب، مؤمنان که ولایت الهی را پذیرفته‌اند نمی‌توانند شأنی از شئون زندگی خود را از سرپرستی الهی جدا کنند؛ چرا که در این صورت، در آن حیطه، شیطان و طاغوت بر آنها حکومت خواهد کرد.

بر اساس آنچه گفته شد، می‌توان ارتباط عمودی در نظام ولایی امام و امت را به شکل زیر ترسیم کرد:

مدل 1: رابطه عمودی در نظام امام و امت

ایصال الی المطلوب امامت در قرآن با هدایت همراه و امام هادی مردم است. هدایت فراتر از آموزش بوده و ایمان انسان را هدف قرار می‌دهد. در تربیت حصول علم و آموزش انسان کافی نیست بلکه نفوذ به روح انسان و ارتقاء هویت آن مد نظر بوده و رساندن انسان به نتیجه و هدف را به عهده دارد. در هدایت فراتر از علم حصولی ایجاد حقیقت در انسان و علم حضوری برقرار بوده که انس با ارزش‌ها دارد نه اینکه صرفاً برای او توصیف شود. امامت به معنای هادی است و هدایت انسان‌ها به سمت صلاح است. آیت الله جوادی در مورد شأن هدایت ائمه می‌فرماید:

«پس، امامت در قرآن کریم با هدایت همراه است و امامت وصفی است آمیخته با هدایت و این هدایت چون در رابطه با امر خداست و امر را هم خدای سبحان و صفی ملکوتی می‌داند، پس امامت امری «ملکوتی» است نه «ملکی». آن‌جا که سخن از تبلیغ و ارشاد و موعظه است. با الفاظ و معانی و علوم حصولی در ارتباط است. در قرآن کریم

گاهی سخن از دعوت به امر دینی است که از نوع امامت ملکی می باشد مانند ادع إلى سبیل ربك بالحكمه والموعظه الحسنه وجادلهم بالتی هی أحسن)، (بلغ ما انزل الیک)، والذین یبلغون رسالات الله، ولی گاهی سخن از هدایت به امر و امامت

ارتباط افقی در نظام امام و امت

طرح برادری و استفاده از این واژه، از ابتکارات اسلام است. در صدر اسلام پیامبر (صلی الله علیه وآله) به همراه هفتصد و چهل نفر در منطقه «نخيله» حضور داشتند که جبرئیل نازل شد و فرمود: خداوند میان فرشتگان عقد برادری بسته است. حضرت نیز میان اصحابش عقد اخوت بست و هر کس با دیگری که همفکرش بود برادر می شد. مثلاً: ابوبکر با عمر، عثمان با عبدالرحمن، سلمان با ابوذر، طلحه با زبیر، مصعب با ابویوب انصاری، حمزه با زید بن حارثه، ابودرداء با بلال، جعفر طیار با معاذ بن جبل، مقداد با عمار، عایشه با حفصه، ام سلمه با صفیه و شخص پیامبر (صلی الله علیه وآله) با حضرت علی علیه السلام برادر شدند. (مجلسی، محمد باقر، بحار الأنوار، ج ۳۸، ص ۳۳۵)

در جنگ احد، پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآله) دستور داد دو نفر از شهدا (عبدالله بن عمر و عمر بن جموح) را که میانشان برادری برقرار شده بود در یک قبر، دفن کنند. (ابی الحدید، عبدالحمید، شرح نهج البلاغه، ج ۱۴، ص ۲۶۳)

آیه "انما المؤمنون اخوه" (حجرات، ۹ و ۱۰) یک قانون را بین مسلمانان مؤمن وضع و نسبت برادری را برقرار می کند که قبلاً برقرار نبود. این برادری آثار خاص نیز دارد. البته این نسبت حقیقی نیست (مثل برادر و خواهر از یک پدر و مادر) بلکه نسبت اعتباری و قانونی است. در این آیه خداوند متعال این نسبت اعتباری و قانونی را بین مسلمان ها جعل می کند؛ زیرا اخوت دینی آثار اجتماعی دارد. (المیزان، علامه طباطبایی، ج ۱۸، ص ۵۰۱)

همچنین از امام صادق علیه السلام روایت شده: المسلم أخو المسلم لا یظلمه و لا یخذله و لا یخونه و یحق علی المسلمین الاجتهاد فی التواصل و التعاون علی التعاطف و المواساه لاهل الحاجه و التعاطف بعضهم علی البعض حتی تکنونوا کما أمرکم الله عزوجل "الرحماء بینهم" متراحمین مغتمین لما غاب عنکم من أمرهم علی ما مضی علیه معشر الأنصار علی عهد رسول الله صلی الله علیه وآله؛ مسلمان برادر مسلمان است (تمام

مسلمین نسبت به هم در حکم برادر هستند) نباید به هم ستم کنند و همدیگر را تنها بگذارند و به هم خیانت کنند. بر مسلمان سزاوار است که در پیوستن به یکدیگر و همکاری در رسیدگی به هم و یاری نیازمندان بکوشند. تا چنان باشند که خداوند متعال فرمود: میان خودشان مهربان هستند، برای همدیگر دل می سوزانند و ناراحت می شوند اگر نتوانند برای همدیگر کار کنند؛ چنانکه گروه انصار در زمان رسول خدا (ص) همین گونه بودند. (اصول کافی، کلینی، ترجمه صادق حسن زاده، ج ۳، ص ۳۸۸-۳۹۱)

برادری نسبی در روزی گسسته خواهد شد فلا أنساب بینهم (مومنون/۱۰۱) ولی برادری دینی حتی روز قیامت پایدار است. اخوانا علی سرر متقابلین (حجر/۴۷) اخوت در میان زنان مؤمنه نیز هست، چنانکه در جای دیگر تعبیر اخوت در مورد زنان نیز بکار رفته است. وان كانوا اخوه رجالا و نساء (نساء/۱۷۶) برادری باید تنها برای خدا باشد، امام علی علیه السلام در این مورد می فرماید: مردم (مسلمان) برادرند. اگر برادری آنان برای غیر خدا باشد، آن برادری، دشمنی است و این است سخن خداوند متعال که: «الناس إخوان؛ فمن كانت اخوته فی غیر ذات الله فهي عداوه، و ذلك قوله عزّ و جلّ: «الأخلاء یومئذ بعضهم لبعض عدوٌ إلا المتّقین؛ در آن روز، دوستان با هم دشمنند مگر پرهیزگاران» (محمّدی ری شهری، محمد، میزان الحکمه، ج ۲، ص ۱۵۸۴)

آنچه مهم تر از گرفتن برادر است حفظ برادری است و در روایات از کسانی که برادران دینی خود را رها می کنند به شدت انتقاد شده است تا آنجا که سفارش شده است که اگر برادران، از تو فاصله گرفتند تو با آنان رفت و آمد داشته باش. «صل من قطعک» (مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، ج ۶۸، ص ۴۲۲)

بنابراین، پیوند اخوت دینی، به گونه ای محکم است که جامعه اسلامی را به نحو احسن به یکدیگر پیوند می دهد.

برادران دینی نسبت به یکدیگر وظایفی و حقوقی دارند. در روایات موارد مختلفی را به عنوان حق برادر دینی ذکر کرده اند مانند: احترام، مواسات، حمایت، عیادت، تشییع، یاد خیر، نصیحت، کمک، راهنمایی، خیرخواهی و...

اما می‌توان عناوین گوناگون حقوق برادران دینی نسبت به یکدیگر را ذیل دو عنوان اصلی دسته‌بندی نمود:

۱. ایجاد وحدت و محبت

۲. نصرت و خدمت

در ایران، از اواخر عصر قاجار که ارتباط میان ایرانیان با تمدن و فرهنگ غرب توسعه یافت، برخی از اصلاح‌گرایان دینی و اجتماعی به مخالفت با دستاوردهای غرب برخاستند. ایشان با پذیرش وجود رکود و انحطاط در سرزمینهای اسلامی و میان مسلمانان، سبب این انحطاط را روی‌گردانی از تعالیم اسلامی، خاصه اتحاد و برادری مسلمانان می‌دانستند. شیخ‌الرئیس قاجار که خود از جمله پیشروان اصلاح‌گرایی به شمار می‌رود، معتقد است که نزاع و افتراق میان دولتهای مسلمان و اصحاب مذاهب، به جای اتحاد و برادری، علت اصلی ناتوانی و انحطاط مسلمانان است. وی اعلام کرده که برای مقابله با قدرت روزافزون اروپا لازم است که میان دو دولت بزرگ شیعه و سنی، یعنی ایرانی و عثمانی، برادری و اتحاد برقرار گردد؛ «چاره تدبیری که در اعاده صحت و ازاله علت و احیاء و ابقاء ملت به کار آید... جز این نیست که دو دولت قویمه و دو ملت عظیمه اسلام در زیر... رایت ملکوت لاله‌الله تجدید مؤاخات کنند»؛ «... که بی‌تفرق کلمه... در اعلاى کلمه اسلام بذل مجاهدت نمایند.» (شیخ‌الرئیس قاجار، ابوالحسن، اتحاد اسلام، ج ۱، ص ۳۰-۴۲)

برخی دیگر با انتقاد از وضعیت اخلاقی و دینی مسلمانان و بررسی علت تفوق علم و فرهنگ غرب، معتقد شدند که تا اخلاق مسلمانان اصلاح نگردد و مفهوم درست فضایل اخلاقی و نیز اتحاد و برادری را درنیابند، اخذ تمدن جدید و دانشهای نوین سودی ندارد و موجب پیشرفت نمی‌گردد. دردی اصفهانی همچنین اصول تعلیم و تعلم اروپایی را نقد کرده، و از خللی که این فرهنگ در اخلاق مسلمانان هند ایجاد کرده، سخن رانده است. وی بر آن است که راه مبارزه با سیطره‌جویی غرب، برادری و همدردی مسلمانان است تا همه برادران اسلامی با ثبات قدم در راه پیشرفت گام نهند. (دردی اصفهانی، اسماعیل، همدردی، ج ۱، ص ۱۲۷-۱۳۵)

اصالت «محله» در جامعه اسلامی

سه معیار اصلی مکان، منافع مشترک و حس تعلق و وابستگی در تعریف و تبیین مفهوم محله نقش اساسی ایفا می کنند. معیار مکان در تبلور مفهوم محله و اجتماع محلی در مباحث برنامه ریزی شهری نقشی عمده دارد. این معیار به محدودهای اشاره می کند که مردم داشته های مشترکی در آن دارند و می توانند این عناصر مشترک را به لحاظ جغرافیایی ادراک نمایند. معیار منافع مشترک گویای آن است که افراد اجتماع محلی، به جز مکان، ویژگی ها و عناصری را به اشتراک می گذارند و براساس مؤلفه های مشترکی چون باورهای دینی، گرایشهای اخلاقی و سیاسی و یا شغل گردهم آمده و با یکدیگر مرتبط اند. حس تعلق و وابستگی می تواند به صورت حس تعلق به مکان و یا وابستگی به گروه یا اندیشه های خاص جلوه کند و در شکل پیشرفته خود موجب تعامل و همبستگی عمیق میان انسان ها با یکدیگر و نیز میان انسان یا محیط زندگی خود شود (نادری بوانلو، ۱۳۸۵: ۷) یکی از ویژگی های قدیمی شهرهای ایرانی، وجود محلات شهری دارای وحدت از نظر کالبدی، فضایی و برخوردار از استقلال نسبی از نظر عملکردی بوده که گروهی متجانس از مردم، خانه های آنها و مراکز تأمین خدمات اولیه زندگی آنها را در خود جای داده است.

با ورود اسلام به ایران و سقوط سلسله ساسانی، شهرنشینی مرحله جدیدی از حیات خود را آغاز نمود. ورود قوانین اسلامی به زندگی شهرنشینان، تغییر شکل کالبدی شهرها بر اثر احداث عناصری چون مساجد و شکل گیری محله های شهری براساس همبستگی مذهبی را می توان از خصیصه های حیات شهری این دوره به شمار آورد (مشهدی زاده دهاقانی، ۱۳۷۴: ۱۱-۱۲) محله به عنوان سلول تشکیل دهنده شهرها از عناصر بسیار مهم فرهنگ اسلامی است. در بسیاری از روایات اسلامی زیستن در هر مکانی مجاز دانسته نشده است. عدم همنشینی با مشرکان از دستورات خداوند در قرآن مجید است. حتی تشبه به مشرکان نیز در فرهنگ اسلامی جایز نیست به همین دلیل و بر مبنای اصل قالب و محتوا نباید ساختمان های شهری و مسکونی به گونه ای مشخص و یا غیر مستقیم تقلید از مشرکان و غیر مسلمانان باشد. (رسول الله صلی الله علیه و آله: من جامع الشرك و سكن معه فانه مثله) محله مسکونی به عنوان

مکانی که انسان بیشترین ساعت عمر خود را در آن گذرانده و همچنین مکانی که در آن فرزندان آدمی رشد پیدا می کنند واجد اهمیت می باشد (صارمی، ۱۳۸۷، ۲۴). پیامبر اولین سیستم منطقه بندی شهر را با تقسیم اراضی مدینه آغاز نمود و با این منطقه بندی، توجه نمودن به اهمیت اتحاد و پیوستگی مسلمانان در سازماندهی روش زندگی و شهرسازی مسلمانان آشکار شد. پیامبر صلی الله علیه و آله به مسئله اتحاد و پیوستگی اجتماعی توجه بسیار نموده است و تقسیم اراضی و منطقه بندی شهر را طوری انجام داده است که باعث تقویت و تحکیم اتحاد و همبستگی اجتماعی شود. ایشان محلاتی را به قبایل مختلف بدون توجه به میزان ثروت و فقر یا به عبارتی امتیازات اقتصادی اختصاص می دهد همچنین هریک از محلات مختص به قبایل برای رفع نیازهایشان به بخش ها و محلات فرعی تقسیم میشوند ایشان هرگونه قانون و ضابطه ای را در تقسیم بندی محلات و منطقه بندی شهر اعمال ننموده است بلکه سازمان دهی فضایی و تقسیم محلات میان قبایل بر اساس ارزش های اسلامی و نیازهای ساکنان انجام شده است. فنگروبنام نیز در تحلیلی از شهر بغداد که در قرن هشتم به وسیله متصور خلیفه ساخته شد می گوید: شهر به محلاتی تقسیم شده است و هر محله به بخش ها و محله های فرعی دیگر و کوچکتر تقسیم شده اند هر بخش یا محله دنیای کوچکی بود که فقیر و ثروتمند در کنار یکدیگر زندگی می کردند (عثمان، ۱۳۷۶: ۴۷)

امام علی علیه السلام در وصیت خود به امام حسن علیه السلام نسبت به شناخت همسایه قبل از ساکن شدن در خانه توصیه می کند. این روایت نشان دهنده آن است که همسایه همچون رفیق در شیوه زندگی آدمی بسیار مؤثر است. این تأکید بر شناخت همسایه قبل از وارد شدن به خانه از یک سو و رعایت حقوق همسایه از سوی دیگر نشان می دهد که در روایات اسلامی حقوق متقابل همسایگان دور از نظر نبوده است (صارمی، ۱۳۸۷: ۵۱)

در صدر اسلام تقسیم زمین میان قبایل به عهده رسول خدا صلی الله علیه و آله بود (به اعتبار این که حق حاکمیت داشته است). برنامه آن حضرت در تقسیم املاک، گردآوری افراد هر قبیله در کنار هم و در یک ملک معین بوده است ولی تقسیم این املاک را به قطعات کوچکتر و واگذاری آنها به افراد، به عهده خود قبایل گذاشته بود تا براساس توانایی و نیاز

به دلخواه آن را آباد کنند. گویی از همان ابتدا برای توسعه این املاک در آینده نیز پیش بینی لازم شده بود. بدین ترتیب نظام تقسیم شهر به چند خطه (محلّه مسکونی) که ساکنان هر محلّه را پیوندهای معینی با هم مرتبط سازد یک محور اصلی شد که شهرهای اسلامی جدید را براساس آن پایه ریزی می کردند (عبدالستار عثمان، ۱۳۷۶: ۵۴)

این مسئله روشن می کند تقسیم شهر توسط پیامبر به محلّه های مسکونی، بازتابی از باورهای اسلامی بوده و ایشان سعی داشته است نوعی هماهنگی میان طبیعت قبیله‌های اعراب و تاکید بر روابط خویشاوندی میان افراد یک قبیله را ملحوظ کند و سپس قبایل مختلف را در محلّه های جداگانه شهر در کنار هم گردآورد تا همگی در یک چهارچوب وسیع تر یعنی همان روابط برادرانه‌ای که رسول خدا ﷺ آن را اجرا فرمود زندگی کنند تا بدین ترتیب تعصبهای قبیله‌ای زدوده شود و جامعه‌ای موحد به وجود آید. این امر دلیل بطلان دیدگاهی است که می گوید: «اسلام مبتگر تقسیم شهر به محلّه ها نبوده و در اصل، این فکری اروپایی است».

ساماندهی شهرهای اسلامی براساس توسعه و بر مبنای مرکزیت بوده است که با تکیه بر ساماندهی مرکز آن از طریق ساختن ابنیه عمومی موجب می شد علاوه بر تقویت مشارکت عموم در ساماندهی محیط، سازمان فضایی و کالید محلّه نیز با اتکا به مرکزیت عمومی شکل گیرد. ساختار محلّه‌ای شهرها مبتنی بر تعریف واحدهای اجتماعی با کارکردهای خاص در اندازه‌گیری هایی متناسب با ظرفیت روحی انسان برای ایجاد ارتباط نزدیک با دیگران و مراکز محلّه ها با میدان گام‌هایی متناسب با جمع شدن مردم و دیدارهای اجتماعی، از دستاوردهای تمدن مسلمانان است که با فرهنگ اسلامی شکل گرفته است (باقری، ۱۳۸۳: ۱۱)

با ملاحظه برخی از سنت‌های اسلامی، شاهد نوع خاصی از جامعه‌سازی هستیم که جامعه خاصی را شکل می‌دهد؛ جامعه‌ای که مردم در آن نسبت به هم مسئول‌تر و وابسته‌ترند. انسجام ناشی از اجرای صحیح این سنت‌ها نهادهای دنیای مدرن مانند یتیم‌خانه، سرای سالمندان، مهدکودک، بیمه و... را حذف و به گونه‌ای دیگر مسائل را حل می‌کند.

به نظر می‌رسد در الگوی جامعه اسلامی، بر خلاف الگوهای غربی، جامعه‌سازی باید «محلّه محور» باشد. در این نوع جامعه‌سازی به جای پخش کردن منابع و امکانات در کل جامعه، تقویت نقاط معین در جامعه سبب گفتمان‌سازی و جریان‌سازی بهتر یک فرهنگ می‌شود. در نگاه سازماندهی محلّه‌ای، محور عملیات محلّه خاص شهری یا روستاهای خاص است، نه کل جامعه. طبق این نگاه، امام باید در طول زمان، تلاش خود را مصروف راهبری زیست‌بوم فرهنگی جامعه‌ای معین در جغرافیایی محدود کند. در این سبک از جامعه‌سازی بر خلاف سبک غربی خرده فرهنگ‌ها حفظ، تثبیت و تقویت می‌شوند و به دلایل زیر هنجارهای مورد انتظار درست‌تر و مستحکم‌تر در جامعه هدف فرهنگ‌سازی می‌شوند:

- تاثیر قوی‌تر تبلیغ چهره به چهره نسبت به تبلیغ رسانه‌ای
- در نظر گرفتن تفاوت اقتضائات زیست‌بوم‌های فرهنگی
- درک دقیق‌تر امام از زیست‌بوم فرهنگی خود
- رهایی از محدودیت‌های ناشی از اقتضائات ملی

برایند تمام نکات فوق آن است که در جامعه‌سازی «محلّه محور»، واحدهای کوچک اجتماعی به نام «محلّه» برای برنامه‌ریزی انتخاب شده و با تمرکز بر آن، تصمیمات مناسب و مقتضی برای تحول اجتماعی در ابعاد خرد گرفته می‌شود.

محوریت امام در جامعه اسلامی

جامعه‌سازی در جوامع غربی به گونه‌ای بوده که ولایت مردم بر مردم جای ولایت خدا بر مردم را گرفته است. اومانیسم جنبشی که انسان محوری را جایگزین خدا محوری نمود - جنبشی که انسان را تنها مدار و محور برای ارزیابی همه‌ی مسایل می‌داند - حال آن که در قرون وسطی و قبل از جنبش رنسانس کلیسا و تعلیمات کلیسا این نقش محوری را ایفا می‌نمود. (مقاله لایه‌های تمدن غرب، مجله شمیس یاس، اردیبهشت ۱۳۸۱، پیش شماره ۱۰).

عالم مدرن، اساساً فرد انگارانه است. عالم فردانگار عالمی است که تعلقات اجتماعی و خانوادگی را نمی‌تواند بپذیرد پس سبک زندگی مدرن، سبکی است که اقتصاد و پول،

مسئله اصلی انسان می‌شود. در عالم مدرن، انسان در ذیل پول تعریف می‌شود. چنین جامعه‌ای راس دینی ندارد. البته بسیاری از اومانیست‌ها دین فردی را منکر نمی‌شوند، ولی مدعی هستند که خداوند خالق است ولی مدبر و رب نیست و امور عالم را به بشر تفویض کرده است. اما کجا ثابت شده که خداوند امور را به انسان‌ها تفویض کرده است؟ اگر این طور بود، خداوند چرا انبیاء و کتب آسمانی را ارسال کرد؟ ضمن اینکه ما از آنان می‌پرسیم که شما که فهم خودبنیاد را ملاک می‌دانید، باید فهم کدام انسان‌ها را در اندیشه سکولاریسم مبنا قرار دهیم؟

علاوه بر این، افراد در جامعه غربی فرامکانی و فرازمانی شده‌اند؛ یعنی متعلق به جغرافیای فرهنگی خاصی نیستند و در اقتضائات زمانه خود زیست نمی‌کنند. هرکسی در هر جایی از هر اندیشه‌ای که در هر جای دیگری است آگاهی می‌یابد و در اغلب موارد ناخواسته پیرو آن می‌شود. خواه آن نگرش با زمان، زمین، زیست بوم فرهنگی، دینی، تاریخی ارزش‌های ملی مخاطب همخوان باشد یا خیر.

افراد در این نوع جامعه اگرچه با یکدیگر ارتباط دارند، به رکن محکمی متصل نیستند و غالباً از الگوهای تبعیتی می‌کنند که رسانه‌ها از عادات جامعه و مدها در اختیارشان گذاشته‌اند. واضح است که چنین رویکردی جامعه را بسیار آسیب‌پذیر می‌کند و شیاطین و دولت‌های استکباری به راحتی می‌توانند با امپراتوری رسانه‌ای و تهدید و تطمیع، مردم را به سمتی که می‌خواهند برانند. زیرا چنین مردمی ملجا و پناهی که افق‌ها را ببینند، مصالح را بشناسد و با بررسی همه جانبه، راهبری جمع به سمت صلاح و فلاح واقعی را برعهده بگیرد، ندارد.

در نقطه مقابل، در جامعه اسلامی ولی معصوم علیه السلام در زمان حضورش امام جامعه است و در زمان غیبتش، نمایندگان و منصوبان خاص یا عام او امانا و کفیلان جامعه هستند. یکی از مبانی سیاست در قرآن، امامت است؛ خدا، امام را محور جامعه قرار داده است؛ برخلاف دیدگاه‌هایی که انسان را مدنی بالطبع می‌دانند از دید قرآن، جامعه حول امام ایجاد شد است؛ «...وَكُلَّ شَيْءٍ أَحْصَيْنَاهُ فِي إِمَامٍ مُّبِينٍ»؛ در روایت داریم که امام مبین به امام ناطق معنا شده است؛ یعنی بر خلاف اینکه انسان‌ها به خاطر طبعشان اجتماعی هستند، انسان‌ها مسترشد فطری هستند.

قرآن کریم راجع به محوریت و مرکزیت جامعه به صراحت از پیامبر صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ به عنوان محور وحدت و رفع اختلاف امت یاد کرده است: «فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ» (نساء/۵۹) همچنین امیرمؤمنان عَلَيْهِ السَّلَام درباره محوریت پیامبر اسلام صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ می فرماید: «من تقدمها مرق و من تخلف عنها زهق و من لزمها لَحِق» (نهج البلاغه، خطبه ۱۰۰)؛ هر کسی که از آن پیشی گیرد، از دین خارج شود و آن کسی که از آن عقب بماند، هلاک گردد و هر کس که از آن جدا نشود، به او رسد. نظیر این تعبیر در روایات، ادعیه و زیارات برای دیگر اهل بیت عَلَيْهِمُ السَّلَام نیز وارد شده است.

امام باقر عَلَيْهِ السَّلَام درباره آیه «وَلَا تَفَرَّقُوا» فرمود: خداوند می دانست که مردم، پس از رحلت رسول اکرم صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ متفرق خواهند شد، پس آنان را همانند امت های پیشین از تفرقه نهی فرمود و به آنان امر کرد که بر ولایت آل محمد صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اجتماع کنند و متفرق نشوند. بر این اساس، امام همان قطبی است که آسیاب جامعه بی آن راکد است و جامعه راکد، گرفتار فرسودگی و سیر قهقرای خواهد بود.

همچنین آیه «يَوْمَ نَدْعُو كُلَّ أُنَاسٍ بِإِمَامِهِمْ» (اسراء/۷۱) و نیز روایاتی که عرضه اعمال در صبح و شب و هفته ای دوبار، هر ماه و در هر سال در شب قدر بر امام زمان را بیان می کنند، موید محوریت امام حتی در دیگر عوالم هستند.

مقام معظم رهبری در مورد محوریت امام چنین می فرمایند:

«اگر بخواهد این پیکر بزرگ، که اسمش امت اسلامی است، زنده بماند، موفق بماند، همیشه پایدار باشد، باید چه کار کند؟ باید ارتباطش با این مرکز، با این قلب متحرک و پرهیجان، همه آن، همیشه؛ مستحکم، نیرومند، برقرار باشد. پس بعد دیگر جامعه به صورت شبکه ای، ولایت یعنی چه؟ یعنی ارتباط مستحکم و نیرومند هر یک از احاد امت اسلام، در همه حال، با آن قلب امت. ارتباط چه؟ ارتباط فکری و ارتباط عملی. یعنی درست از او سرمشق گرفتن، درست در افکار و بینش ها دنبال او بودن و درست در افعال و رفتار و فعالیت ها و حرکت ها او را پیروی کردن.» (سخنرانی ۸۸/۹/۲۲)

در جامعه اسلامی ولی معصوم عَلَيْهِ السَّلَام، در زمان حضورش امام جامعه است و در زمان غیبتش، نمایندگان و منصوبان عام یا خاص او امنا و کفیلان جامعه هستند. جامعه به

صورت شبکه‌ای، رهنمودها و سرخط‌ها و اشاره‌ها را از امام جامعه می‌گیرد و از طریق یک شبکه انسانی برای تمام لایه‌های اجتماعی و فرهنگی ترجمه و تفسیر می‌شود.

جایگاه «روحانی (امام) محله» در جامعه اسلامی

در قرآن کریم در مورد محل تجمع انسان‌ها الفاظ مختلفی به کار رفته است. معنای لغوی مدینه بر وزن قبيله به معنی شهر است که در نظر بعضی از دانشمندان، جمع آن مدن است. قریه به طور مطلق به مجتمع زیستی، بدون توجه به ویژگی‌های فکری انسانی و تمدنی و اندازه آن اطلاق می‌شود (نقی‌زاده، ۱۳۸۷: ۴۵) در واقع هر مجتمع انسانی که از هیچ منظری واجد هویتی خاص نباشد قریه است. در قرآن این واژه در مورد شهرهایی که گناهکاران در آن بوده‌اند نیز به کار رفته است (بقره/۲۸ و ۲۵۹، نساء/۷۵، انعام/۱۲۳، اعراف/۴ و ۹۴ و ۱۶۱، حجر/۴، نحل/۱۱۲، انبیاء/۱۱ و...) و

از طرف دیگر کلمه «مدینه» در تمام ترجمه‌ها به شهر برگردانده شده است. لیکن خداوند متعال در مورد برخی از شهرهایی که تعداد جمعیتی بالایی نیز داشته‌اند لفظ قریه به کار برده و در برابر آن به برخی از شهرهای کوچکتر مدینه گفته است. گویا در تعریف شهر خدای تبارک و تعالی از شاخص‌هایی استفاده کرده که قطعه جمعیت نقشی در آنها ندارد بلکه ماهیت آن مکان‌ها است که مورد تمایز بین شهر و سایر سکونتگاه‌هاست.

اسلام که اصولاً خود دین شهر است به اجتماعات بزرگ انسانی توجهی خاص مبذول داشته است. تفکر اسلامی ضمن آن که بالا به نشینی رانفی نموده و مسلمانان را به شهرها فرامی‌خواند، اهمیت و ارزش شهر را به میزان معنویت حاکم بر اهل شهر منوط مینماید و انسان (یا اهل شهر) در تعریفی که از شهر مینماید نقش دارد. برای نمونه هنگامی که از انطاکیه سخن می‌گوید علیرغم آن که شهری وسیع، پرجمعیت و آباد بوده است به دلیل شرک حاکم، آن را قریه (روستا) می‌نامد. (یس: ۱۳) و همین مکان را به استناد وجود تنها یک انسان والا در آن مدینه (شهر) معرفی می‌فرماید (یس: ۲۰)

در آیه ۱۹ سوره کهف نیز سخن از اصحاب کهف است که به دلیل شرک آلود بودن و قاسد بودن شهر و حکومتشان از آنجا فرار و در کوه‌های اطراف آن، غارنشینی اختیار

می کنند. خداوند ۲۰ سال آنان را به خواب می برد و سپس از خواب بیدارشان می کند. آنان احساس گرسنگی می کنند و یکی را برای خرید آذوقه به شهر می فرستند و این شهر همان منطقه شرک آلودی است که خداوند قریه اش می خواند، ولی در انتساب آن محل به اصحاب کهف، از آن با عبارت المدینه یاد می کند یا به نقل قول از آنان مدینه اش می خواند.

بنابراین مدنیت یک شهر در قرآن به نوع انسان هایی که در آن زندگی می کنند، مرتبط است. این قضیه یک استحسان عرفی نیست بلکه در جای جای قران این امر مشهود است. به طور مثال، خداوند هر کجا که در مورد انبیاء الهی سخن آورده از محل سکونت آنها به واسطه انتسابش به پیامبر الهی به مدینه تعبیر کرده است. مانند شهر حضرت صالح، لوط و مدینه النبی. (ر.ک مشکینی، ۱۳۹۳)

از سوی دیگر، همانطور که اشاره شد، قدرت ولایت، دارای مراتب فراوانی است، زیرا در این فرایند، هر که به خدا نزدیک تر و مظهریت کامل تر و قوی تر نسبت به صفات و کمالات الهی دارد، در مجرای وسیعتری برای فیض حق نسبت به سایرین قرار می گیرد.

بنابراین ولی، یعنی مجرای سرایت خوبی ها و کمالات الهی به سایر انسان ها که البته در راس ولایت و قرب، طبقه معصومین علیهم السلام شامل انبیاء و امامان شیعه قرار دارند، ولی مراتب ولایت به همین جا ختم نمی شود و بسیار گسترده است.

در مرتبه بعد از معصومین علیهم السلام، عالمان دینی هستند که تحت عنوان ولایت فقیه در سرایت و گسترش خوبی ها و کمالات به سایر مومنین و اجرای دین در جامعه نقش دارند و خوبی ها را از طبقات بالاتر دریافت و به طبقات پایین تر سرایت می دهند.

در این سلسله حتی مومنین عادی هم نقش آفرین اند و هر یک به مقدار آگاهی و برخورداری از ارزش ها، می توانند و بلکه وظیفه دارند تا در نشر کمالات و خوبی ها به دیگران مشارکت کنند و در این راستا به مقداری که تاثیر مثبت ایجاد می کنند، از مقام ولایت و قرب بخوردار می شوند.

در این زمینه قرآن کریم می فرماید: **وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ؛** بعضی از مردان و زنان با ایمان بر برخی دیگر ولایت دارند؛ بر این اساس است که هر یک

از آنان به وظیفه عقیدتی و اخلاقی و انسانی خویش می نگرد که خود را عضو خانواده بزرگ مؤمنان بنگرد و منافع و مصالح خود را در گرو تأمین مصالح و منافع مردم با ایمان نظاره کند و بسان عضو یک خانواده در حضور و غیاب دیگر اعضا اصل وفاداری و امانت را از یاد نبرد و از حقوق و کرامت برادران و خواهران با ایمان خویش دفاع نموده و آنها را پاس دارد. و این گونه است که همه آنان در برابر دشمنان و بداندیشان و ددمنشان تجاوزکار به صورت یکپارچه و همدل و همدستان جلوه می کنند.

«الَّذِينَ يَتَّخِذُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ أَبِغْتَهُمْ الْعِزَّةَ فَإِنَّ الْعِزَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا» (نساء: ۱۳۹)؛ کسانی که کافران را دوستان و سرپرست می گیرند، آیا سربلندی را نزد آنان می جویند؟ [این، خیالی خام است؛] چرا که عزّت، همه از آن خداست. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ أَتُرِيدُونَ أَنْ تَجْعَلُوا لِلَّهِ عَلَيْكُمْ سُلْطَانًا مُبِينًا» (نساء: ۱۴۴) ای کسانی که ایمان آورده اید، به جای مؤمنان، کافران را به دوستی خود مگیرید. آیا می خواهید علیه خود، حجتی روشن برای خدا قرار دهید؟! کلمه اولیا، جمع کلمه «ولی» و از ماده ولایت است. ولایت در اصل به معنای مالکیت تدبیر امر است و به معنای دوستی نیز به کار می رود (طباطبایی، بی تا، ج ۳: ۱۵۱)

این آیه شریفه مؤمنین را از اینکه به ولایت کفار و سرپرستی آنها بپیوندند و ولایت مؤمنین را ترک کنند نهی می کند و سپس آیه شریفه دوم، مسأله را به تهدید شدیدی که از ناحیه خدای تعالی متوجه منافقین شده است، تعلیل می کند و این بیان و تعلیل، معنایی جز این نمی تواند داشته باشد که خدای تعالی، ترک ولایت مؤمنین و قبول ولایت کفار را «نفاق» دانسته و مؤمنین را از وقوع در آن بر حذر می دارد. سیاق آیه، مؤمنین را اندرز می دهد که پیرامون این قرقگاه خطرناک نگردند و متعرض خشم خدای تعالی نشوند (طباطبایی، بی تا، ج ۵: ۱۱۸).

همچنین، همانطور که ذکر شد، در زمان غیبت امام عصر عجل الله تعالی فرجه با توجه به اهمیت موضوع ولایت، بر اساس نظریه ولایت فقیه امام، امر به ولی فقیه منتقل می شود. به نظر می رسد الگوی اداره تشکیلات شیعیان در زمان ائمه عليهم السلام یا همان شبکه وکالت، یک الگوی پیوسته است که پس از غیبت صغری هم بایست

ادامه پیدا کند. لذا ولی فقیه در جامعه اسلامی باید نمایندگانی داشته باشد که نسبتشان به ولی فقیه، همانند نسبت وکلا است به امام معصوم.

بنابر توصیف قرآن بر وجود اولیای الهی در یک منطقه جغرافیایی برای شهر خواندن آن، همچنین سیر ولایت از خداوند متعال تا تجلی آن در معصومین و ولی فقیه و مومنان و نیز با نگاهی به سیره معصومین در انجام کار تشکیلاتی بر اساس شبکه وکالت، به نظر می‌رسد برای جامعه‌سازی بر مبنای اصول اسلامی نیاز است مومنینی که از لحاظ ایمانی بالاتر هستند ولایت محدوده زندگی (محلّه) خود را به عهده بگیرند. در واقع اهالی محلّه فرد مومنی را در محلّه به عنوان سرپرست، پیشوا و امام خود در امور محلّه احراز می‌کنند. از این منظر این فرد باید عدالت، تقوا بوده و بهترین مواجهه را با ظلم و تبعیض ناروا و تعدی و تخلف داشته باشد. با توجه به این شرایط، این سوال مطرح می‌شود که کدام قشر بیشتر واجد این مشخصاتند و شایسته راهبری محلّه را دارند؟

بنابراین به نظر می‌رسد، در زمان غیبت امام معصوم و نیابت عام ولی فقیه، «روحانیت شیعه» و «اکثر ائمه مساجد» در صورت عمل به وظایف خود و خدمت به مردم، حداقل به ۴ دلیل زیر حائز چنین جایگاه و شایسته در محلّه باشند:

۱. علم به آموزه‌ها و احکام الهی (فقاہت)

۲. داشتن توان مدیریتی (کفایت)

۳. داشتن تقوا و صلاحیت اخلاقی (عدالت)

۴. بالا بودن جایگاه و ظرفیت اجتماعی‌شان در میان مردم (مقبولیت)

این در حالی است که باقی اقشار از چنین ظرفیتی بهره‌مند نیستند و باید زحمت فراوانی بکشند تا بتوانند به چنین جایگاهی دست یازند.

در نتیجه، این امکان وجود دارد که با بسط این جایگاه، بتواند روحانیت را از یک مرجعیت حداقلی در برخی از شئون اداره جامعه اسلامی به مرجعیت فکری، معنوی، اجتماعی و سیاسی در کل جامعه رساند. مردم از چنین مرجعی و فعالیت‌های ثمربخش وی حمایت خواهند کرد و به مرور روحانیون به «امام جوامع محلی» بدل خواهند شد.

حاصل آن که محصول جامعه سازی اسلامی، جامعه ای است که انسان ها به یک جا متصل هستند. ایشان با گره خوردن به نهاد دین با هر سروصدایی به این طرف و آن طرف متمایل نمی شوند و در جهت گیری ها ثبات بیشتری دارند.

حلقه مکمل اتصال آحاد جامعه به ولی فقیه، شبکه ای از مومنان است که با رهبری امامان جوامع کوچک تقدیرات اجتماع در این ابعاد را رقم می زند. این آحاد گرد محور امام، در حل مسائل جوامع محدود فعالیت می کنند و همواره با هدایت وی خود را با سیاست های ولی فقیه منطبق می سازند.

این حلقه از این رو مکمل است که نواقص حضور خدمات قوای حاکمیتی در محله را تکمیل می کند. از طریق این شبکه، سرخط ها از ولی فقیه دریافت و در ابعاد جامعه خرد ترجمه می شود و با ایجاد روحیه مطالبه در مردم، تمام قوای حاکمیتی نظام اسلامی در تحقق عینی این اوامر در محله به کار گرفته می شوند.

در این نگاه، امام محله با مومنان مرتبط می شود و مومنان که هر یک خانواده، فامیل و همسایه ای در محله دارند، با یکدیگر مرتبط می شوند. ماهیت این رابطه محبت است و این محبت از طریق خدمت کردن به یکدیگر محقق می شود. یعنی همه کارهایی که در مسجد در حوزه های مختلف عبادی، تربیتی و اجتماعی و... شکل می گیرد نوعی محبت و خدمت کردن به یکدیگر است. این همان جریان ولایت الهی میان مردم است که از طریق امام و با محوریت مسجد انجام می شود.

در عین حال رابطه امام محله با ولی فقیه، «اطاعت» است. همانطور که رابطه اهالی محله با ولی فقیه «اطاعت» است. در این بین امام می تواند عامل تحقق این اطاعت در محله باشد. در نتیجه خط ارتباطی ولایت الهی از ولی فقیه به توده مردم جامعه می رسد. با این وصف، امام محله باید دایره ارتباطات خود را از اهالی مسجد به اهالی محله گسترش دهد.

مرکزیت مسجد در جامعه اسلامی

سیره معصومین علیهم السلام در شأنیت دادن به مسجد، جایگاه این نهاد مقدس را در جامعه سازی مشخص می کند. معصومین علیهم السلام نشان داده اند که به محض آن که راه

برای دستیابی به قدرت باز باشد، مسجد را مرکز جامعه‌سازی امت اسلامی قرار می‌دهند. پیامبر از مسجد قبا و مسجد النبی، امیرالمومنین علیه السلام از مسجد کوفه جامعه‌سازی را در دست گرفتند و طبق روایات حضرت ولیعصر عجل الله تعالی فرجه نیز از مسجد کوفه زمام امور جامعه را بر عهده می‌گیرند. این اتفاق بدان معناست که ائمه معصومین علیهم السلام در جایگاه امامت و رهبری، مسجد را مرکز جامعه اسلامی و جامعه‌سازی اسلامی می‌دانند.

در عهد رسول خدا صلی الله علیه و آله برای هر محله‌ای مسجدی بنا شد که تعداد آنها در محله‌های مهاجرین به ۹ باب مسجد بالغ می‌شد. نمازگزاران در این مساجد اذان بلال را از مسجد النبی (مسجد جامع) می‌شنیدند. این خود نشانگر آن است که مساجد مذکور در نزدیکی هم قرار گرفته بودند و هر محله برای خود مسجدی داشت که مردم می‌توانستند نمازهای پنج‌گانه خود را در آنها اقامه کنند. اما نمازهای جمعه را در مسجد النبی برگزار می‌کردند به اعتبار این که مسجد جامع است (صارمی، ۱۳۸۷: ۷۵). با این وجود می‌توان گفت ساخت شهرهای جهان اسلام به گونه‌ای بود که با هدف پرورش جامعه و برنامه‌های مربوط به آن سازگاری بسیار داشتند. شهر اسلامی به صورت مجموعه‌ای از محلات بود که این محلات هر کدام در درون خویش، دارای یک استقلال نسبی بوده و عناصر همگرا و متجانسی را از لحاظ فرهنگی، ارزشی در خود جای می‌دادند.

از سوی دیگر گفته شد که مدل جامعه‌سازی اسلامی بر پایه جغرافیا و مکان و به عبارت دیگر «محله محور» است. اما نکته اینجاست که حتی اگر سیره اهل بیت علیهم السلام را در مرکز قرار دادن مساجد در محلات شهری نادیده بگیریم، در شرایط اجتماعی امروزی، در بین گزینه‌های مختلف نهادهای محله‌ای مانند فرهنگ‌سرا، هیئت یا حسینیه، سرای محله، دارالقرآن، مدرسه، کلانتری و... ظرفیت مسجد متفاوت و بسیار بالاتر و عمیق‌تر است.

هر چند شروع فعالیت در یک نهاد لزوماً نافی فعالیت‌های سایر نهادهای محله‌ای نیست، با اندک التفاتی به سابقه و کارکرد مسجد در اسلام متوجه می‌شویم که کل یا بخش عظیمی از فعالیت‌های سایر نهادهای فرهنگی را می‌توان به مسجد منتقل کرد و یا به آن ربط داد. در حالی که این قابلیت در سایر نهادها وجود ندارد.

غیر از ظرفیت مسجد برای ایفای نقش قانونی و مرکزی در هر محله باید به سابقه دیرینه و پشتوانه تاریخی این نهاد بسیار مهم دینی هم دقت داشت. مسجد همانطور که اشاره شد، در تمامی اعصار گذشته جایگاه قانونی داشته اما به تدریج از همان دوران پس از حکومت رسول الله ﷺ کارکردهای آن رفته رفته فروکاهیده شده و یا به نهادهای موازی سپرده شده است تا جایی که در دوران کنونی (مخصوصاً در عصر کرونا) به حداقلی‌ترین شکل آن رسیده است.

علاوه بر این، اگر مسجد بستری برای فعالیت امام باشد، و همانطور که گذشت، امام محوریت جامعه را برعهده داشته باشد، خود به خود در هر مکانی مسجد جایگاه محوری و قانونی پیدا می‌کند. چراکه محوری‌ترین فرد باید در محوری‌ترین مکان قرار بگیرد تا بتواند طبق مدل نظام امام و امت، جامعه توحیدی را شکل دهد. جامعه توحیدی، همان جامعه‌ای است که بشر را در کنار دیگر مخلوقات و به عنوان اشرف آنان، در مسیر عبودیت الله به عنوان محوریت عالم امکان قرار می‌دهد و آنگاه است که بشر به غایت وجودی خود دست پیدا می‌کند.

بنابراین برای قرار گرفتن مسجد در مرکزیت جامعه اسلامی در تمام ابعاد آن (از محلی گرفته تا تمام امت اسلامی)، ۳ دلیل ذکر شد:

۱. پیشینه و پشتوانه تاریخی و سیره اهل بیت علیهم‌السلام در مرکز قرار گرفتن مسجد
• قرآن: آیات مربوط به مسجد ضرار، آیاتی که به اهمیت اقامه نماز (امر اجتماعی) اشاره دارد.

• روایات: تاکید بر جایگاه مسجد و اهمیت حضور در آن
• سیره اهل بیت علیهم‌السلام: جایگاه مساجد معصومین علیهم‌السلام مانند مسجد قبا، مسجد النبی و مسجد کوفه و بنا شدن مسجد در هر محله توسط رسول خدا (ص)

• گزارش‌های تاریخی: مانند گزارش‌های مستشرقین، سفرنامه‌ها، تاریخ‌نگاری‌ها

و... از مرجعیت و مرکزیت مسجد در باب حل مشکلات و مسائل جامعه
۲. ظرفیت بالای مسجد برای پذیرش کارکردهای گوناگون به نسبت دیگر نهادهای اجتماعی

۳. مسجد بستر فعالیت امامی است که خود محور جامعه است لذا خود باید محور و مرکز باشد

مسجد تراز انقلاب اسلامی، مسجدی نیست که تنها محل عبادت و ارتباط معنوی با خداوند باشد، بلکه در سایه اسلام، بخش مهمی از نیازمندی‌های اجتماعی با محوریت مسجد و امام آن که امام محله است، برآورده می‌شود. چنین مسجدی سنگری است که پایگاه خودسازی، انسان‌سازی، تعمیر دل و تعمیر دنیا و مقابله با دشمن و زمینه‌سازی برای ایجاد تمدن اسلامی و بصیرت‌افزایی افراد است.

بنابراین مرکزیت مسجد در جامعه اسلامی تا حدی تبیین شد، اما باید دید این مرکزیت در چه موضوع و زمینه‌ای و با چه هدف و غایتی است. این امر نیاز به تدقیق بیشتری دارد که در ادامه نظام نامه به حول و قوه الهی خواهد آمد

جمع‌بندی

مسجد مرکز «جامعه‌سازی محله‌محور اسلامی»

با توجه به آنچه که گفته شد، مسجد در افق غایی اسلام مرکزی برای حکومت است و جایگاه حاکمیتی دارد. به همین سبب ارکان حکومتی در اصلی‌ترین مسجد جامعه اسلامی بوده و به نسبت شعب آن در مساجد دیگر گسترانیده می‌شود. همانطور که در مساجد زمان حکومت اهل بیت علیهم‌السلام چنین بوده است. مانند آنکه مسجد کوفه در زمان حکومت امیرالمومنین علیه‌السلام محل قضاوت، محل فرماندهی لشکر، محل رسیدگی به امور جامعه و... بوده است.

اما در این سند به اقتضای شرایط امروز، چشم‌انداز در نظر گرفته شده برای مسجد در مرحله چهارم سیر تمدنی خواهد بود. چرا که در این مرحله وضعیت مطلوب با توجه به وضعیت موجود به صورت دست‌یافتنی ترسیم می‌شود.

یعنی با توجه به سیر تمدنی که انقلاب اسلامی ایران تاکنون داشته است، نقطه مطلوب فعلی با نگاهی به نقطه مطلوب نهایی و زمینه‌های فرهنگی و تمدنی موجود معین می‌شود. به طور مثال شاید انتظار اینکه بخواهیم به یک باره کارکردهای قوه قضائیه،

آموزش و پرورش، نهادهای امنیتی و نظامی و... را در یک بازه کوتاه در مسجد تعریف کنیم، دور از ذهن به نظر بیاید. لذا در این افق مسجد را در مرحله چهارم همانطور که گفته شد، معاونت در سازوکارهای اجرایی دانسته و برنامه ریزی برای جایگاه مسجد در مرحله پنجم تمدن سازی را به آینده موکول می نماییم.

با این توصیف، همان عملکردی که دولت یا بخش خصوصی در سطح ملی یا سازمانی به صورت حرفه ای، تخصصی و فراگیر دارد، برای نهاد مسجد در سطح اولیه، عمومی و محلی متصور است. به طول مثال در حوزه امنیت، تامین امنیت و قانون گذاری و نظارت و اجرای آن بر عهده حکومت است اما نهاد مسجد می تواند در تامین امنیت محله یاری گر باشد. و یا در حوزه اقتصادی تامین شغل از وظایف حکومت محسوب می شود اما مسجد می تواند به عنوان یک حلقه واسط و یا یاری گر بخشی از مسئله را حل کند و حکومت باید بستر سازی و حمایت لازم را از نهاد مسجد برای حل مسائل جامعه محله داشته باشد.

اما نکته اساسی آنجاست که با توجه به جایگاه مسجد در تمدن اسلامی و نیز سرمایه اجتماعی مسجد و روحانیت در میان شیعیان، مرکزیت نهادهای مردمی در محله با مسجد است. این مسجد است که باید روابط بین مردم و نهادهای دولتی و غیردولتی، کسبه و... را در محله تنظیم کند و از این طریق محله ای با شاخص های تراز اسلامی ایجاد نماید. لذا تعبیر «مرکز جامعه سازی محله ای» تنها شایسته مسجد است و امام جماعت مسجد در واقع امام محله است.

بنابراین، در مرحله چهارم سیر از انقلاب تا تمدن اسلامی (یعنی جامعه سازی)، ما کارکرد مجزایی به نام کارکرد حکومتی قائل نیستیم. چرا که اضافه کردن کارکرد حکومتی این شائبه را ایجاد می کند که مسجد یک نهاد دولتی و حکومتی است و این دولت است که آن را اداره می کند. در حالی که مسجد در مرحله چهارم یک نهاد مردمی است که در شئون اجرایی حکومت، او را کمک می کند و در تعامل با دولت و حکومت بخشی از مسائل اجتماعی را که بر عهده دولت است، در سطح یک نهاد مردمی پیگیری و حل می کند. اما نگاه حکومت به مسجد، همانند نگاه او به سایر نهادهای مردمی نباید باشد. چرا که مسجد مرکزیت دارد و حکومت باید بستر سازی لازم برای ایجاد این مرکزیت برای مسجد را به طور جدی انجام دهد.

فارغ از مبحث بالا، ممکن است این سوال پیش بیاید که اساساً این پیش‌فرض که مسجد مرکزیت دارد از کجا آمده است که باید با توجه به آن شئون حکومتی و مردمی نظام را منطبق و هماهنگ سازیم؟

در مباحث صورت گرفته بیشتر به این بعد از مطلب پرداخته شده است، چرا که این گزاره مبنای اصلی برای نگارش این نظام‌نامه می‌باشد و اگر این مبنا خطا باشد، تمام مسائل وابسته به آن نیز اشتباه از آب در خواهد آمد.

بر این مبنا، سه مقدمه برای استدلال به مرکزیت مسجد ذکر شد:

۱. «محلّه» در جامعه اسلامی اصالت دارد.

اثبات اصالت «محلّه» از دو طریق صورت پذیرفت:

- اول نقل آیات و روایات و سیره اهل بیت علیهم‌السلام در اهمیت دادن به محلّه در شهرها و منطقه‌بندی آنها و همچنین اهمیت موضوع همسایه در اسلام و مفهوم محلی آن.
- دوم سابقه تاریخی و فرهنگی در شهرنشینی اسلامی بر مبنای تشکیل محلات مختلف مخصوصاً بر اساس مذهب و قومیت و نیاز ساکنین. این سابقه چنان پررنگ است که می‌توان سبقه زندگی محلّه‌ای در تاریخ را به تمدن اسلامی نسبت داد.

۲. ظرفیت مسجد، برای فعالیت محلّه‌ای از تمام نهادهای دیگر بیشتر محلّه‌ای بیشتر است. دلایل این اتفاق مانند سبقه تاریخی و فرهنگی مسجد، پذیرش عمومی و... به تفصیل ذکر شد.

۳. «امام» در جامعه اسلامی محوریت دارد و مسجد بستر فعالیت امام است. آیات و روایات و سیره در این زمینه نیز ذکر شد و سپس به دلایل جایگاه ویژه روحانی (امام) مسجد به عنوان فردی که بهترین گزینه برای اداره محلّه جامعه اسلامی است، اشاره شد.

در نهایت باید گفت، با توجه به افق این سند که برای گام چهارم تمدن‌سازی اسلامی تعریف شده است و نیز مقدمات مذکور، مسجد «مرکز جامعه‌سازی محلّه‌محور اسلامی» است و این یک شعار نبوده و استدلال منطقی و مدونی در قبال آن وجود دارد.

با فرض صحیح بودن این عبارت، باید به صورت موشکافانه‌تری این مفهوم مورد مذاقه قرار گیرد. وقتی گفته می‌شود، مسجد «مرکز جامعه‌سازی محله‌محور اسلامی» از واژگان این عبارت می‌توان برداشت‌های ذیل را انجام داد.

• جامعه‌سازی

مردم به صورت طبیعی موضوع جامعه‌سازی هستند یعنی در نهایت باید شاهد رشد جامعه و مردم باشیم.

مردم عامل جامعه‌سازی هستند یعنی این‌طور نیست که این رشد و آبادانی بدون مشارکت مردم و صرفاً توسط حکومت یا نهادهای حکومتی شکل بگیرد.

• محله‌محور

برای محله‌محور شدن جامعه‌سازی نیاز است اصول زیر رعایت شود:

- حفظ فرهنگ و اصالت محلی
- اولویت محله و همسایه به نسبت دیگران
- اهمیت روش‌های بومی و رعایت اقتضائات محله و نییچیدن نسخه واحد
- سرمایه‌گذاری روی ظرفیت‌ها و استعدادهای محله

• اسلامی

مهمترین ویژگی‌های آرمان‌شهر اسلامی عبارتند از توجه به معنویت و روحانیت حیات انسان، احترام به رشدکرامت‌های انسانی، وحدت و عدالت

برخی از مهمترین اصول اسلامی در ساخت جامعه عبارتند از:

- هدف وسیله را توجیه نمی‌کند.
- دنیاگرایی، اشرافیت و تجمل‌گرایی نفی می‌شود.
- نهاد خانواده در جامعه اسلامی اصالت دارد و باید حفظ و تقویت شود.
- مهم‌ترین ابزارهای ساختن جامعه اسلامی اطاعت از امام و ولی امر، امر به معروف و نهی از منکر، تعاون و مساوات است.

جامعه اسلامی دو محور دارد. محور عمودی آن ولایت (هدایت امام و اطاعت امت) و محور افقی آن اخوت است. برای جامعه‌سازی اسلامی باید رابطه عمودی و افقی جامعه بر این اساس اصلاح شود.

با توجه به مباحث فوق، می‌توان «جامعه‌سازی محله‌محور اسلامی» را چنین تعریف کرد:

«حرکت به سمت یک جامعه آرمانی با محوریت عبادت خدا و اطاعت از امام و ولی امرش، مبتنی بر بهره‌برداری حداکثری از ظرفیت‌های مردمی در جهت رشد و تعالی عقل و ایمان مردم که از هسته‌های محله‌ای آغاز و به کل جامعه گسترش پیدا می‌کند. در این نوع جامعه‌سازی مسجد نقش کانونی را در محله ایفا می‌کند»

مهم‌ترین شاخصه‌هایی که برای این نوع از جامعه‌سازی می‌توان ذکر نمود عبارتند از:

• **تقوآمداری و محوریت ایمان:** تفاوت اصلی جامعه اسلامی با غیر آن در ایمانی بودن آن است. ثروت، قدرت، تیم و طائفه و... نباید در جامعه‌سازی محله ملاک قرار گیرد.

• **تقویت جایگاه امام و ولی فقیه:** اداره جامعه اسلامی با امام آن است. برای جامعه‌سازی اسلامی باید جایگاه امام و یا جانشین او تقویت شود و مردم به اطاعت از امام تشویق گردند.

• **مردم محوری و مشارکت مردمی:** مردم رکن محله‌اند. جامعه‌سازی در محله باید مبتنی بر مشارکت مردم باشد هرچند ممکن است از نهادها و سازمان‌ها نیز استفاده شود.

• **هم‌افزایی ظرفیت‌های محلی:** محله سرشار از ظرفیت‌های مختلف است. اتصال و ارتباط این ظرفیت‌ها به یکدیگر می‌تواند منشاء تحول و تعالی محله باشد.

• **حفظ محله و فرهنگ محلی:** توسعه باید از محله آغاز شود و فرهنگ و آداب و رسوم محلی حفظ شده و بر روی ظرفیت‌های محله‌ای سرمایه‌گذاری شود.

• **عملگرایی:** از دل جامعه‌سازی باید فایده عملی بیرون بیاید. جامعه‌سازی که فقط در نظر، ایده و فکر متوقف شود به کار نمی‌آید.

- **نیازمحوری و مسئله محوری:** جامعه‌سازی باید از نیازها و مسائل اصلی شروع شود. البته این به معنای اقتضایی کار کردن نیست.
- **وحدت آفرینی (ایجاد محبت و رفع اختلاف):** از مهم‌ترین عناصر یک جامعه آرمانی اتحاد و یک زبانی، همدلی و عدم اختلاف است و گرنه افراد جدای از یکدیگر را جامعه نگویند.
- **توانمندسازی:** مردم باید در فرایند جامعه‌سازی توانمند شوند نه اینکه به نهادها و گروه‌ها وابسته‌تر شوند.
- **نیروسازی و کادرسازی:** جامعه‌سازی باید منجر به تربیت نیروی تراز برای جامعه شود. جامعه تراز به افراد تراز آن شناخته می‌شود.

به این ترتیب، با شاخصه‌های فوق به صورت کلی می‌توان کارکردهای مسجد تراز انقلاب اسلامی برای جامعه را در گام چهارم تمدن‌سازی اسلامی سنجید و ارزیابی کرد.

چهارچوب نگاه به مسئله مسجد

این سند ساختار نظام امام و امت را مبنا قرار داده است و معتقد است ساختار اجرای حکومت مبتنی بر امام (و در نبود ایشان ولی فقیه)، باید بر محوریت مساجد قرار بگیرد و نه سازمان‌ها و ارگان‌های دولتی. بر این اساس امام جماعت، امام محله خواهد بود و مسجد تراز باید کارکردهای حکومت دینی را برای محله در همه ابعاد البته در سطح محلی داشته باشد. هر چند این اتفاق آرمان نهایی و هدف غایی مسجد به شمار می‌رود، منتهی به دلیل دست‌یافتنی بودن مسیر تغییرات نهاد مسجد، در این سند مرحله چهارم از پنج مرحله تمدن اسلامی مورد نظر رهبر معظم انقلاب، به عنوان افق و چشم‌انداز در نظر گرفته شده است. در این مرحله هرچند مسجد نقش حکمرانی محله‌ای دارد اما این حکمرانی به معنای حکمرانی دیوانی و دستگاه اداری نیست (در حالی که در مرحله پنجم چنین است). یعنی در این مرحله برای مسجد ردیف بودجه، استخدام کارمند و... تعریف نمی‌شود، زیرا در این مرحله قرار نیست نهاد مسجد به جای نهادهای اجرایی مانند شهرداری، کلانتری، دادگاه، مدرسه و... قرار گیرد. هر چند که به نظر می‌رسد در مرحله پنجم (یعنی مرحله تمدن اسلامی) مسجد جایگاه دیوانی و رسمی حکومتی خواهد داشت، همانطور که در صدر اسلام چنین بوده است. اما

چنین انتظاری در این مرحله شاید دور از انتظار و غیر قابل دستیابی باشد. بنابراین با این نگاه، مخاطب مسجد تنها نمازگزاران آن نیستند، بلکه عموم جامعه محله‌ای که مسجد در آن مستقر است، مخاطب مسجد قرار می‌گیرند.

با این نگاه باید مدیریت مسجد را باید به شکل سه‌گانه زیر تعریف نمود:

۱. مدیریت بر مسجد

۲. مدیریت در مسجد

۳. مدیریت از مسجد

مراد از مدیریت بر مسجد آن است که حکومت اسلامی چگونه باید مساجد تحت پوشش خود را راهبری کند. سازوکار ارتباط نهادهای حکومتی با مسجد، سازوکار نصب امام جماعت، نحوه حمایت از مساجد و... بخشی از مباحثی است که ذیل این عنوان مطرح می‌شود.

مدیریت در مسجد، همان مدیریت داخلی مسجد است که شامل امورات جاری و برنامه‌های مسجد می‌شود. موارد ذیل مربوط به مدیریت در مسجد است:

۱. **نقش آفرینان:** کسانی که مستقیم و غیر مستقیم و نیز به صورت درونی در تحقق مرکز حکمرانی محله‌ای نقش دارند.

۲. **ساختارها:** ساختارهای نرم‌افزاری که موجب قوام مسجد به عنوان مرکز جامعه‌سازی محله‌ای است.

۳. **سازه‌ها:** بناها، امکانات و سخت‌افزار مسجد، در تاثیرگذاری مسجد در محله تاثیرگذارند. لذا نباید از این بخش غافل شد.

مدیریت از مسجد، به مدیریتی گفته می‌شود که مبدا آن مسجد و مقصد آن محله است. اگر مسجد را قلب محله در نظر بگیریم، تمام امورات و شئونات محله به مسجد وابسته می‌شوند. خرید و فروش، پوشش مردم، تربیت خانوادگی، حقوق همسایگی، عرضه خدمات، تفریح، امنیت محله و... همه و همه باید به مسجد ربط داشته باشد و از مسجد خط بگیرد. در غیر این صورت، محله‌ای سکولار خواهیم داشت که مسجد همانند کلیسا در جوامع غربی، ربطی به سبک زندگی و تعاملات مردم ندارد و مردم تنها

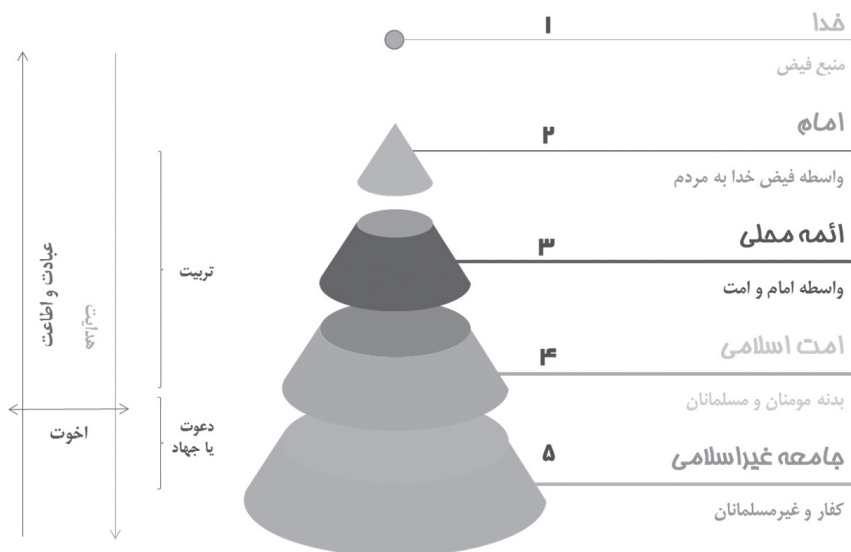
برای ارضای نیاز فطری عبادت و پرستش خود به مسجد مراجعه می‌کنند و این عبادت یک عبادت واقعی نیست.

بنابراین در نظام امام و امت مسجد به عنوان مرکز و کانون محله، وظیفه مدیریت محله و دخالت در شئون مختلف محله برای حل مشکلات مردم و تنظیم روابط و تعاملات مردم به شکل خدایسندانه، و اصلاح کژکارکردهای نهادهای محله‌ای را دارد. لذا کارکرد مسجد، به معنای اثر یا پیامدی که مسجد در ثبات، بقا و انسجام نظام اجتماعی دارد، از سطح نمازگزاران تا سطح محله و فرامحله ادامه دارد.

از طرفی همه کارکردهای مسجد در عرض یکدیگر نیستند. با توجه به اینکه مسجد در نظام امام و امت به عنوان مرکز محله محسوب می‌شود، در واقع باید نگاه به محله به صورت یک واحد مستقل باشد که همانند یک کشور یا امپراطوری بزرگ ساختارهای مدیریتی، اقتصادی، امنیتی و... دارد و مسجد مرکز این محله بوده که در ارتباط با کل ساختار جامعه اسلامی منویات امام را در محله پیگیری و اجرا می‌کند. بنابراین کارکردهای مسجد به دو وجه اصلی و فرعی تقسیم می‌شود که کارکرد اصلی آن استقرار نظام امام و امت در محله برای هدایت و رستگاری مردم محله است. جزئیات ساختار و شاکله نظام امام و امت در ادامه سند خواهد آمد.

بر اساس این شاکله، در ارتباط عمودی این نظام، خداکار هدایت بشر را بر عهده دارد و امام به عنوان خلیفه الهی مامور به هدایت انسان‌هاست و از سمت دیگر مومنان مامور به عبادت خدا و اطاعت از خدا و در طول خدا، پیامبر، امامان و کسانی که بر آنها ولایت دارند، هستند. همچنین امام و مومنانی که به لحاظ ایمانی بالاتر هستند، وظیفه دارند مومنان دیگر را تربیت کنند، بدان معنا که ایمان آنها را با از طریق تعامل صحیح، آموزش، تذکر و ارشاد و... بالا ببرند. همچنین غیرمومنان هم از سوی امام و مومنان به سوی انتخاب اسلام و مسیر هدایت دعوت می‌شوند و در صورت عدم پذیرش با آنان جهاد صورت می‌پذیرد.

در ارتباط افقی این نظام، مومنان جامعه اسلامی بر اساس اصل اخوت، می‌بایست وحدت و محبت بین خود را بیشتر کرده و یکدیگر را نصرت دهند.

بنابر آنچه گفته شد، کارکرد اولیه و اصلی مساجد به لحاظ جامعه‌سازی محله‌ای، در ارتباط عمودی شامل «عبادت و اطاعت»، «تربیت» و «دعوت یا جهاد» و در ارتباط عمودی شامل «ایجاد وحدت و محبت» و «نصرت و خدمت» است.

کارکردهای ثانویه نیز همان کارکردهایی است که در دسته‌بندی‌های مرسوم اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و... گنجانده می‌شوند.

بر اساس آنچه گفته شد، اگر مسجد در «مرکزیت جامعه‌سازی اسلامی در محله» باشد، آنگاه باید ابتدائاً به دنبال احیای کارکردهای اولیه و اصلی خود که در واقع همان کارکردهای جامعه‌سازی اسلامی در نظام امام و امت است، باشد و تمام کارکردهای ثانویه و فرعی مسجد ذیل کارکردهای اولیه قابل تعریف است. بدین لحاظ می‌توان با یک ضرب منطقی بین کارکردهای اولیه و اصلی و کارکردهای ثانویه و فرعی، نگاه درست ساختارمندتری بر اساس جامعه‌سازی محله‌ای داشت.

به طور مثال از ضرب کارکرد اقتصادی در کارکردهای اولیه مسجد چنین موارد استخراج می‌شود:

عبادت اقتصادی: مسجد باید علاوه بر آموزش احکام اقتصادی، به رعایت واجبات اقتصادی مانند خمس و زکات امر کند (و یا حتی اخذ و قبض کند) و از محرّمات آن مانند ربا نهی کند. همچنین مسجد باید مومنین را به انجام مستحبات اقتصادی مانند صدقه یا وقف تشویق و از مکروهات آن مانند اکل مال شبهه ناک بر حذر دارد.

تربیت اقتصادی: یک جامعه محله‌ای اسلامی باید به گونه‌ای هدایت شود که سرمایه‌های مومنین، محله را به سمت آبادانی پیش برند. به طور مثال مومنین باید نحوه تعاون، مواسات، قرض، کارآفرینی و... را دانسته و در راستای ارتقاء محله به کار ببرند. دعوت اقتصادی: همانطور که در فقه (در موارد مصرف خمس) هم داریم گاهی برای ترغیب کفار یا گناهکاران می‌توان هزینه کرد.

جهاد اقتصادی: جهاد اقتصادی یعنی قدرت پیدا کردن مسلمانان در برابر کفار به لحاظ اقتصادی که مثال آن در محله ممکن است اقتصاد مقاومتی یا عدم خرید کالای صهیونیستی باشد.

ایجاد وحدت و محبت اقتصادی: به طور مثال مومنین با هدیه دادن به یکدیگر می‌توانند وحدت و محبت بین خود را افزایش دهند.

نصرت و خدمت اقتصادی: اگر مومنی به کمک اقتصادی نیاز داشت، نباید مومنین دیگر دریغ ورزند.

به همین ترتیب می‌توان دیگر کارکردهای ثانویه و فرعی را ذیل کارکردهای اولیه تعریف نمود. البته ممکن است در این مسیر برخی از موارد به جهت عدم کاربردی بودن استثناء شوند مثل عبادت نظامی

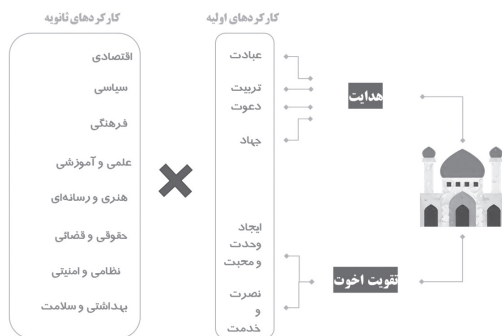
در نهایت، با توجه به مباحث مطرح شده، چهارچوب مفهومی مسجد تراز در مرحله جامعه سازی (مرحله چهارم از سیر انقلاب تا تمدن اسلامی) این گونه است:

• مسائل کلان مسجد

- رابطه حکومت با مسجد
- راهبری کلان مساجد

- مسائل درونی مسجد
 - نقش آفرینان
 - ساختارها
 - ◀ ساختار مدیریتی مسجد
 - ◀ نظام ارتباطی مسجد
 - ◀ نظام اقتصادی مسجد
 - سازه‌ها
 - ◀ معماری
 - ◀ جانمایی
 - ◀ تخصیص فضا
 - ◀ آرایه‌های محیطی
 - ◀ امکانات و تجهیزات
- اثرات بیرونی مسجد
 - کارکردهای اولیه (اصلی)
 - کارکردهای ثانویه (فرعی)

هر کدام از کارکردهای بالا را می‌توان در دو لایه فردی و سیاسی - حکومتی در نظر گرفت. به طور مثال در حوزه کارکرد عبادی، فرد می‌تواند از مسجد برای راز و نیاز و توبه استفاده کند اما شرکت در نماز جماعت در لایه سیاسی - حکومتی قرار می‌گیرد. در حوزه کارکرد تربیتی، مسجد هم می‌تواند بر تربیت فردی اهالی مسجد (مثلاً تهذیب نفس) کار کند و هم بر تربیت اجتماعی آنان (مانند مهارت‌های خانواده). در حوزه اجتماعی،

مسجد گاهی برای افراد اجتماع خدمات ارائه می‌دهد مانند خدمات شغلی یا ازدواج و گاهی خدمات عمومی دارد مثل نهی از منکر از گران فروشی در محله که نفع آن به همگان برمی‌گردد و نه افراد خاص و نیازمند ارائه خدمت.

عوامل موثر بر مسجد		ارکان درونی مسجد		اثرات بیرونی مسجد	
راهبردها و سیاستها	سرمایه انسانی	ساختار	سازه	کارکردها	
☐ تدوین اسناد، نقشه راه، قوانین و مقررات	☐ کارگزاران مسجد	☐ مدیریت نیرو انسانی	☐ معماری مسجد	☐ عبادت	
☐ سازمانها و نهادهای مرتبط	☐ مخاطبان مسجد	☐ مدیریت فرهنگی	☐ جاذبه مسجد	☐ تربیت	
☐ سازمانهای و نهادهای موازی		☐ مدیریت اقتصادی	☐ تخصیص فضا	☐ دعوت	
			☐ آرایههای محیطی	☐ جهاد	
			☐ امکانات و تجهیزات	☐ وحدت	
				☐ خدمت	

منابع

- امینی نژاد، علی. ۱۳۹۳. حکمت عرفانی: تحریری از درس‌های عرفان نظری استاد سید یدالله یزدان پناه.
- جباری، محمدرضا. ۱۳۸۲. سازمان وکالت و نقش آن در عصر ائمه علیهم‌السلام. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- جوادی آملی، عبدالله. بیتا. شمیم ولایت. قم: اسراء.
- جهان بین، فرزاد. ۱۳۹۳. "فرایند تحقق تمدن اسلامی از منظر حضرت آیت الله خامنه‌ای." فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات انقلاب اسلامی سال یازدهم (شماره ۳۹): ۲۹-۴۶.
- شاه آبادی، محمدعلی. ۱۳۸۶. شذرات المعارف. قم: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- فاضلی، نعمت الله. ۱۳۸۷. "مدرنیته و مسجد." پژوهشنامه علوم انسانی و اجتماعی، ویژه‌نامه پژوهش‌های اجتماعی.
- لاریجانی، محمدجواد. ۱۳۷۰. "تمدن نوین بر اساس عقلانیت اسلامی." نشریه مجلس و پژوهش.
- مشکینی، ابوالفضل. ۱۳۹۳. "بررسی مؤلفه‌ها و شاخص‌های شهر اسلامی با تأکید بر نقش اهمیت فرهنگ‌سازی در تحقق الگوی شهرسازی اسلامی-ایرانی." نشریه علمی پژوهشی شهر پایدار دوره اول (شماره ۱): ۳۷-۶۸.
- نقی‌زاده، محمد. ۱۳۸۳. "بارزه‌های شهر و معماری اسلامی." نامه فرهنگستان علوم (۲۶ و ۲۷): ۴۳-۷۴.

